

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ (KLASİK ARKEOLOJİ)
ANABİLİM DALI

ANADOLU'DA ARTEMİS KÜLTÜ

Doktora Tezi

Yusuf Albayrak

Ankara-2008

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ (KLASİK ARKEOLOJİ)
ANABİLİM DALI**

ANADOLU'DA ARTEMİS KÜLTÜ

Doktora Tezi

Yusuf Albayrak

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Seyhan Doruk

Ankara-2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ (KLASİK ARKEOLOJİ)
ANABİLİM DALI

ANADOLU'DA ARTEMİS KÜLTÜ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Seyhan Doruk

Tez Jürisi Üyeleri

Adı Soyadı

.....
.....
.....
.....
.....
.....

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

ÖNSÖZ

İnsanlığın var olduğu günden itibaren insan hayatında önemli bir yere sahip olan din, insanlar arasında kaynaştırıcı ve bütünleyici bir role sahip olmuştur. Dinin yapısal özelliği, resmi ve kolektif tapınmanın ifadesi olan kült aracılığıyla kendini göstermiştir. Adak, kurban ve yakarış gibi temel öğeler içeren kült, kutsal güçlere karşı insanların kendisi ifade ettiği bir özellik kazanmıştır. Prehistorik çağlara kadar uzanan kültürel gelişmelere sahne olan Anadolu, İ. Ö. I. Binin başından itibaren özellikle batı ve güney kıyılarında yoğun Yunan etkisi ile ekonomik, sosyal ve siyasi alanda gelişim göstermiştir. Yerel unsurlar üzerine Yunan ve Doğu etkisi ile gelişen Anadolu’da din alanında da değişiklikler görülmüştür. Yunan pantheonunda yer alan tanrılara Anadolu’da tapınılmaya başlanılmıştır. Bu tanrılar içerisinde Antik Çağda kökeni oldukça eskiye uzanan bir inanç geleneğine sahip, güç ve etki alanı çeşitlilik gösteren, hemen hemen her yerde saygı duyulan Artemis oldukça dikkate değer bir tanrıça olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Anadolu’da Artemis Kültü” adı altında hazırlamış olduğum bu çalışmamın amacı; arkeolojik bulgular ışığında tanrıçanın Anadolu’daki dinsel yaşamda edinmiş olduğu yeri ve tapınım alanları saptanması yanında tanrıçanın niteliklerini, işlevlerini, onuruna düzenlenen bayramları, görev alan din personelini ve de sembollerini belirlemektir. Anadolu’da yerleşim yerleri bazında yürütülen çalışmanın temel kaynakları doğrudan ve kesin veriler sunmaları açısından önemli olan yazıtlar ve sikkeler oluşturmaktadır. Ayrıca

heykel, figürin, adak malzemesi ya da yapı kalıntısı gibi arkeolojik malzemelerle de desteklenmiştir.

Çalışmamda I. Bölüm “Giriş” kısmını oluşturmaktadır. Bu kısımda antikçağda dinin nasıl ortaya çıktığı kısaca ifade edildikten sonra Anadolu’da din olgusuna değinilmiştir.

II. Bölümde, Artemis’in adı ve etimolojisine değinilmiştir.

III. Bölümde, Anadolu’da ve Anadolu dışında Artemis’in kült merkezleri ve almış olduğu epithetler tespit edilmiştir. Böylece Anadolu dışında Artemis’e hangi epitler altında tapınıldığı, bu epithlerin Anadolu’da da ortaya çıkıp çıkmadığının kolayca ayrıştırılması sağlanmıştır.

IV. Bölümde, Anadolu’da Artemis’e ait kült merkezlerinin saptanması ile birlikte her kentte ortaya çıkan karakteri, yaşamsal gerçekler ile dinsel yapılanma arasındaki ilişki dikkate alınarak nedensellik ilişkisi içerisinde belirlenmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tanrıçanın her kentteki kimliği irdelenerek başta epigrafik olmak üzere nümizmatik veriler üzerinde durulmuştur. Tanrıçanın betimlemelerine yer verilen sikkeler ve sanat yapıtlarında görüntülenen sembolleri ile yazıtlarda geçen epithetleri, Artemis’in özelliklerini yansıtan en önemli veriler olarak kabul edilmiştir. Bunların yanı sıra, tanrıçanın kimliğinde taşıdığı özellikleri desteklemek ve güçlendirmek amacıyla tapınım gördüğü kentte ele geçen arkeolojik bulgularla karşılaştırmalı bir yöntem izlenmeye çalışılmıştır.

V. Bölüm yani sonuç bölümünde ise IV. Bölümde yapılan ayrıntılı açıklamalara ve ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir.

Yukarıda belirttiğim beş ana bölümden oluşan, epigrafik, nümizmatik ve arkeolojik kaynaklara dayalı olarak yürütülen, bu çalışmada Artemis kültüne ilişkin geçen yer ve kişi adaları ile epitetlerin yazımlarında, terimlerin eski Yunanca ve Latince asıllarının kullanımı esas alınmıştır.

Antik çağda Anadolu'da Artemis kültünün varlığını saptamak ve tanrıçanın karakterini değerlendirmek amacı ile yapılan bu çalışmaya değerli katkı ve yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Seyhan DORUK'a, yüksek lisans ve doktora eğitimimde her zaman yanımda olan hocam, Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL'e, Araştırma Görevlisi Dr. Erhan Öztepe'ye, Araştırma Görevlisi A. Kadir Binici'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	IV
GİRİŞ.....	IX
I- ARTEMİS'İN ADI VE ETİMOLOJİSİ.....	1
II- ARTEMİS'İN EPİTHET VE KÜLTLERİ.....	4
1. Artemis Agrotera (Ἀγροτέρα).....	4
2. Artemis Alpheiousa (Ἀλφειουσα).....	5
3. Artemis Anaitis (Ἀναίτις).....	6
4. Artemis Aristoboule (Ἀριστοβούλη).....	7
5. Aspalos-Artemis Akraia (Ἀσπαλος – Ἀκραία).....	8
6. Artemis Astias (Ἀστίας).....	9
7. Artemis Astrateia (Ἀστρατεία).....	10
8. Artemis Bendis (Βενδής).....	11
9. Artemis Boulaia (Βουλαία).....	12
10. Artemis Bûlêphoros Skiris (Βουληφόρος Σκιρίς).....	12
11. Artemis Brauronia (Βραυρωνία).....	13
12. Artemis Chitone (Ξιτθίνη).....	14
13. Artemis Daphnia (Δαφναία).....	15
14. Artemis Eileithyia (Είλεθυια).....	15
15. Artemis Elaphebolos (Ἐλαφηβόλος).....	16
16. Artemis Ephesia (Ἐφεσία).....	17
17. Artemis Eukleia (Εὐκλεία).....	18
18. Artemis Eurynome (Εὐρυνόμη).....	19
19. Artemis Hemera – Hemeresia (Ἡμέρα- Ἡμερασία).....	20
20. Artemis Hegemone (Ηγεμόνη).....	21
21. Artemis Hymnia (Ἡψμνία).....	21

22. Artemis Iakynthotropos (Ίακυνθοτρόφος).....	22
23. Artemis	Íocheaira 23
(ΙοξΎαιρα).....	
24. Artemis Karyatis (Καρυάτις).....	23
25. Artemis	Kelbessis 24
(ΚΥλβεσσιω).....	
26.Artemis	Kindyas 25
(Κινδψασ).....	
27. Artemis Klaria (Κλαρία).....	25
28. Artemis Knakalesia-Knakeatis (Κνακαλεσια–Κνακεατις).....	26
29. Artemis Koraza veyā Koranza (Κώραζα - Κώρανζα).....	27
30. Artemis Korythalia (Κορυθαλία).....	28
31. Artemis Kourotrophos (Κουροτρόφος).....	28
32. Artemis Kynegetis (Κυνηγέτι).....	29
32. Artemis Laphria (Λαφρία).....	30
32. Artemis Leukiane (Λευκιανή).....	31
35. Artemis Leukophryne (λευκοφρυγή).....	32
36. Artemis Limnatis (Λιμνάτις).....	32
37. Artemis Lochia (Λοχεία).....	33
38.Artemis Lyaia (Λψαία).....	35
39. Artemis Lykiea (Λυκεία).....	35
40. Artemis Lysizonos (Λυσίζωνοω).....	36
41. Artemis Mounychia (Μουνιχία).....	37
42. Artemis Mysia (Μυσία).....	38
43. Artemis	Nana-Nanaia 38
(Νανα–Ναναΐα).....	
44. Artemis Oinatis (Οϊνωάτις).....	39
45. Artemis Oraia (Οραία).....	39
46. Artemis Orthia (Ορψία).....	40

47. Artemis Panamara (Πανάμαρα).....	42
48. Artemis Peldekeitis (Πελδεκείτις).....	43
49. Artemis Pergaia (Περγαία).....	43
50. Artemis Perasia (Περασία).....	44
51. Artemis Philoparthenos (ΦιλοπαρψΥνω).....	45
52. Artemis Phosphoros (Φωσφ)ρω).....	46
53. Artemis Potnia Theron (ΨΥρων).....	46
54. Artemis Pythié (Πυθία).....	48
55. Artemis Soteira (Σώτειρα).....	48
56. Artemis Stymphalia (Στυμφαλία).....	49
57. Artemis Tauropolos (Ταυροπόλος).....	50
58. Artemis Throsia (Τηροσία).....	51
59. Artemis Triclaira (Τρικλαρία).....	52
60. Artemis'in diğer epithet ve kültleri.....	53
III- ANADOLU'DA ARTEMİS KÜLTÜ	56
III- 1. KARİA'DA ARTEMİS	56
Amyzon.....	57
Bargylia-Kindya.....	58
Haydae/Hyda.....	61
Gergakome.....	61
Halikarnasos.....	63
Hyllarima.....	64
Íasos.....	65
Kaunos.....	68
Kidramos.....	69
Knidos.....	71
Mylasa.....	73
Myndos.....	74

Olymos.....	75
Stratonikeia.....	76
Alabanda.....	81
Antiokeia.....	82
Apollonia Salbakos.....	83
Aphrodisias.....	83
Attuda.....	84
Bargasa.....	85
Euhippa.....	86
Herakleia Salbakos.....	87
Neapolis.....	88
Nysa.....	88
Tabai.....	89
Trallies.....	90
2. İONİA'DA ARTEMİS.....	92
Didyma.....	92
Ephesos.....	96
Erythrai.....	104
Klaros.....	105
Milet.....	107
Magnesia ad Meandrum.....	108
Metropolis.....	112
3. LYDİA'DA ARTEMİS.....	113
Hypaipa.....	113
Hierokaisareia.....	115
Philadelphia.....	116
Sardes.....	117
4. PİSİDİA'DA ARTEMİS.....	121
Andeda.....	121

Kotenna.....	122
Kremna.....	122
Selge.....	124
Termessos.....	125
5. LYKİA'DA ARTEMİS.....	134
Araksa.....	134
Arykanda.....	135
Ksanthos Letoon.....	136
Limyra.....	138
Myra.....	139
Olympos.....	139
Sidyma.....	140
Tlos.....	142
6. PAMPHYLİA'DA ARTEMİS.....	144
Perge.....	144
Side.....	150
7. KİLİKİA, MYSİA, TROAS, FRİGYA, AEOLİA ,BİTHYNİA VE THRAKİA'DA ARTEMİS.....	152
IV. SONUÇ.....	159
EKLER.....	171
KISALTMALAR VE KAYNAKÇA.....	195
ÖZET.....	248
SUMMARY.....	251

GİRİŞ

Uygarlık ve kültür tarihinin önemli bir boyutunu oluşturan din, toplumsal kimliklerin de oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. İnsanın olduğu her yerde din de vardır. Konumuz Anadolu olunca baş koşul insan malzemesinin yoğun şekilde olduğunu görmekteyiz.

“Anadolu’da Artemis Kültü” başlıklı araştırmamızı daha iyi anlatabilmek için, antik çağda dinin nasıl ortaya çıktığını ve Anadolu’da ki tarihsel gelişimini kısaca açıklamaya çalışalım:

Eski Yunan dininin en eski şekli, Hellas’ın Helenler tarafından ele geçirildiği dönemlere (İ.Ö. II. bin ya da Mykenai Çağı) kadar uzanmaktadır. Bu dönemlerde büyü ve sihir gibi inançlar hüküm sürmekteydi. Homeros destanlarının ve Hesiodos’un aktarımlarının halk arasında geniş bir şekilde yayılması üzerine, Olympos tanrıları halk tarafından benimsenmeye başlanmıştır. Bu dönemde Olympos tanrıları destan ya da lirik edebiyatla tanımlanmış, daha sonrada tanrıların insan biçiminde yorumlanması, “antropomorfizm” düşüncesi yayılmıştır. Antropomorfizmin gelişmesi ile tanrılar, yaşayan varlıklar haline gelmiş ve dünya düzenin kurucu ve yöneticisi oldukları kabul edilmiştir. Her tanrının ayrı bir gücü temsil ettiği inancı İ. Ö. 8. yüzyılda yayılmıştır. Gerek Yunanistan’da gerekse Anadolu’daki bütün antik kentlerde dinin yapısal özelliği, kült aracılığı ile kendini göstermiştir. Bu kült içerisinde kurban, adak, libasyon ve yakarış gibi temel öğeler yer alır.

İnsanlar, tanrılar tarafından cezalandırılmaktan kurtulmak ve minnettarlıklarını sunmak için bu temel öğelere sürekli başvurmuşlardır.

Toplulukların zaman içerisinde gelişirken edinmiş oldukları yaşam biçimleri ve ortaya çıkan ihtiyaçları, tanrı ve tanrıçaları biçimlendirerek inanç sistemindeki rollerini belirlemiştir. Böylece farklı kimliklere büründüğü, etki alanlarını birbirinden ayırdığı ve koruyuculuğuna sığındığı tanrılarını, aynı çatı altında toplayarak bir panteon oluşturmuşlardır. Her bir ayrı kentte ağırlıklı olarak tek bir tanrı ya da tanrıçaya tapınması yanında birden fazla tanrıya da tapılmıştır. Toplumlar tapınacakları tanrılarını belirlerken, yaşadıkları kentlerin buldukları konumu ve ekonomik yapısını da ön plana çıkarmışlardır. Örneğin liman kentlerinde deniz tanrısına, savaşçı karakter sergileyen gruplarda savaş tanrısına, tarımla uğraşan kentlerde bereket tanrıçasına tapılmıştır. Tanrılara sunulan kurbanlar, verilen adaklar farklılık göstermiştir. Tanrı ve tanrıçalar, insanlar tarafından günahlarını bağışlayan kutsal güç olmaları yanında, kendilerine bolluk, bereket, sağlık ve zafer gibi kazanç sağlayan varlıklar olarak kabul edilmiştir. İnsanlar tanrılarının yardımını almak için, onlara kurbanlar sunarak memnun etmeye çalışmışlardır. Örneğin pek çok savaş öncesi zafer kazanmak için, tanrılara kurbanlar sunulmuştur. Bu sunular tanrı için kan akıtmayı amaç edinmiştir. Her toplumun tapındığı birden fazla tanrısı olması yanında oldukça geniş toplumların tapındıkları tek bir tanrı kavramı da dikkat çekmektedir. Bunun en güzel örneğini Anadolu'da Ana Tanrıça tapınımında görmekteyiz.

Ana tanrıça kavramı, prehistorik dönemlerden itibaren ilkçağ insanın doğasında derin ve köklü bir yere sahiptir. İnsanlık tarihinde avcılığın yerini tarıma bırakmasıyla kadının ekonomik ve sosyal alanda büyük önem kazandığı görülür. Bu durum yaratıcı, koruyucu ve besleyici gibi olmak gibi en temel ve doğal özelliklere sahip olan kadının dinsel alana yansımaları olmalıdır. Ana tanrıça doğaya egemen olarak kavranan ve kadının şahsında temsil edilen tanrısal bir güçtür.

Konumuzun özüne eğildiğimiz zaman, karşımıza çıkan Ana Tanrıça kültürünün en eski çağlardan, İ. Ö. 6000'den itibaren Anadolu'nun her yöresinde onur gördüğü bilinir. Asya ve Avrupa arasında bir köprü konumunda olan Anadolu, insanlar tarafından Ana Tanrıça kültürünün en yaygın ve köklü olarak kutsandığı coğrafi bir kıta olarak karşımıza çıkmaktadır. Her türlü bolluk ve bereketi sağlayan, bitkilerin ve hayvanların üzerinde büyük kuvvete sahip, tarımı koruyan bu tanrıçanın özellikleri doğal koşullara bağlı olarak gelişmiştir. Neolitik Çağ'dan bu yana Anadolu'da, özellikle Çatalhöyük ve Hacılar yerleşiminden gelen malzemeler, yörenin Ana tanrıçasının varlığını göstermektedir. Heykelcikler, duvar resimleri ve kabartmalar, doğum yapmakta olan ve çocuk taşıyan kadınlar her zaman tanrıçayı simgelemiştir. Bunların birçoğu içerik ve süslemeleri nedeniyle dinsel amaçlı kullanıldığı düşünülen kutsal odalarda bulunmuştur. Dışının üretkenliği odalardaki pek çok sahnede işlenmiştir. Bu bağlamda, Orta ve Geç Tunç Çağlarda, Orta Anadolu'nun en önemli halkı olan Hititlerde,

Boğazköy’de ele geçen bir damga mühür baskısında, yırtıcı bir kuş ve bir kap tutmuş olarak oturan tanrıça betimlenmiştir. Bu, Anadolu’nun din bilincinde avlanmanın önemli bir öge olmasından hareketle, avlanmaya ve vahşi kırlara hükmedebilen bir tanrıçaya duyulan ilgiyi göstermektedir. Kalkolitik çağdan itibaren yalnız biçimlendirilmeye başlanan ana tanrıça, Tunç çağında normal bir kadın görüntüsüyle idol biçiminde yapılmaya başlanmıştır. Anadolu’nun yerli halkı Hatti’lerde ana tanrıçanın adı “Wuruşemu”, Hurrilerde “Hepat”, Hititlerde “Arriana’nın Güneş Tanrıçası” ve Geç Hititlerde döneminde de “Kubaba” idi. Geç Hitit döneminde, Hitit panteonu içinde, önemli bir tanrıça Kubaba’nın kültü, İ. Ö. 2. bin yılın ortalarında Anadolu dininde yerleşik durumda idi. İ. Ö. 1. bin yılın başında oldukça önem kazanmış ve birçok Geç Hitit kentinde ona tapınılmıştır. Antik Çağ’da Akdeniz dünyasında uzun süre varlığını sürdüren ana tanrıça imgesi Frigya’nın Ana Tanrıçası ile başlar. Frigya’ya ait epigrafik kanıtlar Frig tanrıçasının bir ana tanrıça olduğunu açıkça göstermektedir. Etkileyici kostümü, duruş biçimi ve mimari bir çerçeve içerisine oturtulması onun önemli bir kült figürü olduğunu göstermektedir. Onun adı Matar yani Ana idi. Matar adı, eski Frig dilinde yazılmış olan ve günümüze ulaşan iki yazıtta “dağın” anlamına gelen “Kubileya” sıfatı ile nitelenmiştir. Yunan edebiyatında ise tanrıça, bu Frigce sıfattan alınan bir Yunan adı olan Kybele adı ile anılmıştır. Bu Ana Tanrıça, tanrıların ve insanların atası olarak sunulmuştur. Ona yabancı karakterine uygun olan vahşi hayvanlar eşlik etmektedir. Bunlar

tanrıçaya ürkütücü değil, doğal çevreye egemen bir güç imajı vermiştir. Tanrıça doğanın anası olarak görülmüştür. Ana tanrıçanın günümüzün doğurganlığı ve besleyip büyütmeyi içeren geleneksel analık nitelikleri ile sınırlanmadığını, yaşamın pek çok yönüne temas edebilen ve bilinenle bilinmeyen arasında araç olabilen koruyucu bir güç olarak düşünülmüştür¹.

Eski ana tanrıça kavramı, Dor göçleri sonucu batı ve güney Anadolu topraklarına yerleşen Yunanlıların tanrıları ile karışmış ve yer değiştirmiştir. Tanrılarda ortak, akraba özellikleri işlev olarak vardı. Bundan ötürü Anadolu'nun birçok yerlerinde çeşitli yerli adlar altında, eski ana tanrıça kültü devam edegelmiştir. Bunun en güzel örneğini Yunan panteonuna ait olan tanrıça Artemis vermektedir. Yunan dininde önemli bir tanrısal güç olarak karşımıza çıkan Artemis'in bütün doğanın egemeni ve bereketi temsil etmesi nitelikleri, Anadolu'daki tanrıçaya uymakta ve onunla eş anlam kazanmaktadır. Güçlü Ana Artemis özelliği ile daha eski ve daha ilkel Kybele ile yapısı aynıdır. Artemis Anadolu'da Ana Tanrıça ile bir tutulmuş ve Ana Tanrıça olarak tapınım görmüştür. Bu özelliğiyle Artemis'e Ephesoste'ki ayinlerde büyük Artemis tapınağında tapınılmıştır².

Ana Tanrıça özelliği yanında Artemis, bireylerin ve devletlerin zor, stresli ve belirsiz durumlarda sığındıkları tanrıdır. O, genç insanların ve hayvanların hayatlarının kritik anlarında karşılıklarına çıkar ve kaderlerine hazırlanabilmeleri için yardım eder. Sosyal yapıda Artemis'in işlevleri

¹ Roller 1999, s. 64, 66, 67,68

² Wilde 1999, s. 69

arasında kadın ve erkek düşüncesinde etkin olduğunu gördüğümüz, kızların kaderi kadın, erkeklerin kaderi avcı, asker olmaktı. Vahşi hayvanların kaderi avcılarının hedefi olmak, büyük baş hayvanlarında kaderi insanların yemeği olmaktı. Artemis onların hepsini kendilerini çok zayıf hissettikleri bu geçiş dönemlerinde korur ve kollar. Bu özelliği onun mitoslarına da yansımıştır; bakirelere tecavüz edenleri ve hayvanları katledenleri cezalandırır, yokluk içindeki toplumlara korur. Vahşi ve evcil, bilinen bilinmeyen arasında işlev gösterir. Artemis buna karşın kadınlara vakitsiz yaşta ölüm getiren tanrıçadır. Tecavüzden kaçmak için kadınların kendini, asarak intihar etmesi de Artemis ile ilişkilendirilmiştir³. O, sınırların ve çocuklukla yetişkinlik arasındaki geçişlerin tanrıçasıdır. Bu geçiş unsuru, gerçekte, onun bütün sosyal ve fiziki düzeylerdeki işlevlerinde ayırt edilebilir.

Artemis, taşıdığı özelliklerden dolayı diğer pek çok tanrı ile özdeşleştirilen, pek çok epitetlerle onurlandırılan, Anadolu ve Yunanistan'da yoğun bir şekilde tapınım görmüş bir tanrıçadır. Kıta Yunanistan'da Tauris (Artemis Tauropolos), Anadolu'da Ephesos (Artemis Ephesia) gibi kentlerde haklı olarak ün kazanmıştır. Değişik pek çok özellik taşıyan Artemis, insan hayatına hemen hemen her alanında etkide bulunan, ona yön verici güce sahip olan ve tüm doğaya egemen bir tanrıçadır. Fakat onun en önemli özelliği, bir doğa ve av tanrıçası olmasıdır. Artemis aslında tek bir gücün, doğanın çeşitli özelliklerini benliğinde birleştiriyor ve bunları, değişik yerlerde, farklı

³ Larson 1995, s. 118

görünümler altında ortaya çıkıp, farklı epithetler olarak temsil ediyordu. Çok yönlü bir tanrıça olan Artemis, her şeyden önce, bir doğa tanrısı olarak, “Potnia Theron” epitetinin açığa vurduğu gibi, hayvanların efendisiydi. Bu özelliği dolayısıyla pek çok hayvan türü, onun için kutsal sayılmaktaydı. Vahşi aslanlarla bir arada olup onları avlamasına rağmen, vahşi hayatın tüm küçük yaratıklarıyla bir arada görülmekteydi. Sudaki balıklar, havadaki kuşlar, aslanlar, geyikler, keçiler ve yabani tavşanlar bu hayvanlardan bazılarıdır. O her zaman kazanan, avını ok ve yayı ile vuran avcıdır. Diğer taraftan, Artemis, ırmak/dere, kaynak (pınar) gibi akan suların yanı sıra, göl ve bataklık gibi durgun sulara, sulak ve nemli alanlara da egemendi. Öncelikle karasal suların tanrıçası niteliğine sahip Artemis için deniz de ayrı bir önem ve kutsallık arz taşır. Özellikle, kıyılar, limanlar ve denizcilik onun özel bir hâkimiyet (yetki) alanını oluşturuyordu. Artemis’in gerek akan, gerek durgun suların, ayrıca nem öğesinin egemeniydi. Bu denli önemli olan Artemis, kısa olarak değindiğimiz özelliklerinden ötürü; Anadolu’da da yoğun şekilde tapınım görmüş ve Ana tanrıça olarak kabul edilmiştir.

I. ARTEMİS ADI VE ETİMOLOJİSİ

Yunan dinsel düşüncesinde Artemis, sadece kültleri en yaygın olan tanrıça olarak tanınmaz, aynı zamanda en eski ve kendine has kişisel özelliği olan tanrıçalardan biri olarak onur görür. Artemis adı Yunanca bir adlandırma değildir. Mitolojinin onu tanrıça Leto'nun kızı ve Apollon'un kız kardeşi olarak tanımasına karşın, yalnızca çok sevildiği ve ona Yunan olmayan halklarla da birleştiren bir tapınağının olduğu için Ephesos'da değil, Apollon ile hiçbir ilgisi olmayan yerlerde de tapınılmıştır. Artemis'in yabani hayvanlarla olan ilgisi başka hiçbir Yunan tanrısında görülmez. Yunan dil biliminde "a" ve "e" harflerinin zamanla birbirleriyle değiştiği görülen sayılı sözcükler vardır. Bu değişikliğin sebebi etimolojik olarak bilinse de nadiren bir kaçında bu şekilde kolayca açıklamak mümkün değildir. Bunun en önemli örneği ise tanrıça Artemis'dir. Sayısız etimolog bu kelime hakkında değişik açıklamalarda bulunmuş ama hiç biri diğerleri tarafından onaylanmamıştır⁴.

Artemis çok eski dönemlerden itibaren Potnia Theron (πότνια θηρών) yani "vahşi hayvanların efendisi" olarak bilinmektedir⁵. Potnia Thereon tipinde; Tanrıça genellikle kanatlarla simetrik bir şekilde yanında duran vahşi hayvanlar arasında gösterilmiştir⁶. Doğu motifi olan bu tip, Arkaik sanatı tarafından o kadar sevildi ki bu motifle yaratılan eserler genellikle Artemis ile

⁴ Buck 1889, s. 463

⁵ Marinatos 2000, s. 92, 129, ; Bremmer 1994, s. 17, ; Pearson, 1966, s. 8 ; Zaidman-Pantel 1992, s. 5

⁶ LIMC. II, 1, s. 739, 740. no. 11-20

ilişkilendirildi⁷. Bu kanatlı tip yaygın olarak Suriye’de görülmesine karşın başlangıç yeri olarak Grekler gösterilmektedir. Greklerde ise ilk kez İ. Ö. 8. yüzyıl sonu İ. Ö. 7. yüzyıl başlarında görülmektedir⁸.

Artemis’e Helenistik çağ öncesi Yunan, Kuzey Anadolu ve Grit’te yaşayan halklar tarafından tapınılmıştır. Hayvanlarla beraber olan betimi en eski çağlara dayanan ünlü Grit mühürlerinde ve bazı anıtlarda görülür. Artemis’e geniş bir alanda farklı dilleri konuşan farklı insanlar tarafından tapındığı için birçok farklı ismi olmuştur. Örneğin; Frigya’da onun adı, aslanları boyunduruğu altına almış arabasını çektiren Kybele’dir. Kappadokya’da o “Ma” ismini almıştır⁹.

Artemis’in adı, etimolojik olarak belirgin değildir. Kesin olan onun Anadolu ile yakın bağlantısıdır. Onun adı Lydia ve Lykia tanrılarının arasında görülür¹⁰. Lydia yazıtlarında “Artimis”¹¹ ve “Artimu”¹², Lykia’da ise “Ertemit” olarak görülmektedir¹³. Pamphylia bölgesinin önemli kenti olan Perge’de onur gören Artemis kültüründe, tanrıçanın yerel ismi, “Wanassa Preia”dır¹⁴.

Adının etimolojisi bugüne dek tam olarak açıklanmamış tanrıçaya, Pylos’taki Linear B yazıtlarında “a-te-mi-to” ve “a-ti-mi-to” şeklinde

⁷ Burkert 1985, s. 149

⁸ LIMC. II, 1, s. 739, 740. no. 11-20

⁹ Guithrie 1955, s. 99

¹⁰ Burkert 1985, s. 149

¹¹ Jones 1960, s. 246 ; Eliade 1994, s. 257

¹² Elderkin 1933, s. 388 ; Hanfmann 1958, s. 65 ; Çelgin 1986, s. 5

¹³ Bean 1978, s. 62 ; Frei 1990, s. 1774 ; Schauenburg 1994, s. 83 ; Şahin 2002, s. 112

¹⁴ LIMC. II, 1. s. 765; Kaygusuz 1980, s. 249 ; Robert 1963, s. 419 ; Jones 1976, s. 236

rastlanmaktadır¹⁵. Tanrıçaya İon ağzında “Artemis”, Dor ve Aeol ağzında ise, “Artamis” denilmekteydi¹⁶. Strabon’a göre tanrıça, ismini insana sağlık getirmesinden dolayı alır¹⁷. En çok ileri sürülen türetme “Artemes” kelimesinden yapılmaktadır. Bu kelime, sağlam, sıhhatli, yaralanmamış, itina edilen, ihtimam gösterilen anlamındadır¹⁸. Diğer bir görüş ise, baş kesen, kasap anlamlarına gelen “Artamos”tur¹⁹. Bu fikir, Artemis’in bazı kültürlerinde görülen kan dökme olayına bağlanmaktadır. Ancak Artamos’un, Artemis’in kökenine kaynaklık edebileceği zayıf bir ihtimaldir ve filolojik olarak da ispatlanmamıştır²⁰. Köken olarak ileri sürülen bir başka görüşte; yine tanrıçayla ilgili bir mitolojisinden dolayı “Ayı” anlamına gelen “Arktos”²¹ kelimesinden oluşturulan bir türetmedir. Ancak bu türetme Grek diline fonetik olarak uygun değildir.²² Ἄρτεμις kelimesinden yola çıkan Plato tanrıçayı bakire olarak açıklamıştır²³.

Sonuç olarak Artemis’in bir Yunan tanrısı olduğunu kesin söyleyecek deliller yoktur²⁴.

¹⁵ Sourvinou 1970, s. 42 ; Tulunay 1980, s. 1 ; Vernant 1991, s. 197 ; Goodison-Morris 1998, s. 145 ; Brown 2004, s. 252

¹⁶ RE, s. 1336 ; Buck 1889, s. 463 ; Rose 1958 I, s. 3 ; Umar 1993, s. 114

¹⁷ Strabon, XIV. I, s. 6

¹⁸ Boisacq 1938, s. 77

¹⁹ Hammond 1970, s. 126

²⁰ RE, s. 1338

²¹ Walbank 1981, s. 276

²² Çelgin 1986, s. 7

²³ Buck 1889, s. 463

²⁴ Rose 1958, s. 114-115

II. ARTEMİS'İN EPİTHET VE KÜLTLERİ

Anadolu ve Yunanistan'da yoğun şekilde tapınım gören, çok yönlü bir tanrıça olan Artemis, aslında tek bir gücün, doğanın çeşitli özelliklerini benliğinde birleştiriyor ve bunları, değişik yerlerde, farklı görünümeler altında ortaya çıkıp farklı epithetler olarak temsil ediyordu. Bundan ötürü tanrıçanın, pek çok yerde farklı epithet ve kültlerine rastlamaktayız.

1. Artemis Agrotera (Ἄγροτέρα)

Artemis Agrotera²⁵, şehir dışında açık alanların ve kırların tanrıçasıdır²⁶. Agrotera, yabancı hayata ait anlamı taşımaktadır. Artemis Agrotera küçük canlılarla özellikle genç insanlarla ilişkilendirilmiştir²⁷. Aigeira²⁸ kentinde, Artemis Agrotera'nın tapınağı vardır²⁹. Bu tapınak adını keçilerden almış ve bir keçinin dizlerinin üstüne çöktüğü yerde kurulmuştur³⁰. Bu kült, Yunanistan'da Aigeira dışında, Atina, Megalopolis ve Megara'da

²⁵ Pausanias, VII. 26, 1 ; Syll I, 102 ; Nock 1926, s. 51 ; Kerényi 1958, s. 33 ; Kahil 1981, s. 262 ; Simon 1985, s. 155 ; Fontenrose 1988, s. 218 ; Powell 1995, s. 473 ; Larson 1995, s. 72

²⁶ Thomson 1983, s. 334 ; Burkert 1985, s. 184

²⁷ Rose 1958, s. 113

²⁸ Aigeire kenti, Peloponnes'in kuzeyinde yer alan Megara kentinin 50 km. batısında yer almaktadır. Bkz. Dowden 1989, s. 20

²⁹ Pausanias, I. s. 95 ; RE, s. 1378 ; Ellinger 1984, s. 56 ; Dowden 1989, s. 130

³⁰ West 1995, s. 60, 95

görülmektedir³¹. Pers Atina savaşları öncesinde, Pers orduları Atina'ya yaklaştığında, Atinalılar savaş öncesinde Artemis Agrotera'ya³² söz verip adaklar adanmışlar³³. Atinalılar savaşta öldürdükleri her düşman için Artemis Agrotera'ya bir keçi kurban etmek üzere söz vermişler, fakat savaşta öldürülen düşman sayısının oldukça çok olmasından dolayı kurban konusunda çözüm aramışlardı. Tanrıçaya verdikleri bu sözlerinden dolayı kendilerini azat etmelerini istemişler, bunun yerine her yıl 500 tane keçi kurban etmek için tanrıçaya yalvarmışlardır³⁴. Artemis Agrotera'ya Spartalılarda savaş öncesinde kurbanlar adanmışlardır³⁵. Ayrıca İ. Ö. 490 yılındaki Marathon savaşı sonrası kazanılan zafer anısına ve savaşta ölen Atinalılar onuruna, Artemis Agrotera'ya festivaller düzenlenmiştir³⁶.

2. Artemis Alpheiousa (Ἄλφειουσα)

Alpheiousa³⁷ (Alpheionia, Alpheiaia)³⁸, tanrıçanın, kaynak sularının doğuşu ve büyümesi³⁹ ve nehirlerle olan ilgisini gösteren bir epitheti olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁰. Yunanistan'da, Elis'ten Olympia'ya giden kutsal yol üzerinde, Letrini

³¹ Bell 1989, s. 311

³² Boardman 1988, s. 373, 507, 515 ; Dowden 1989, s. 91

³³ Lloyd-Jones 1983, s. 91

³⁴ Vernant 1991, s. 247

³⁵ Hughes 1991, s. 131

³⁶ Zaidman-Pantel 1992, s. 48

³⁷ Dowden 1989, s. 102

³⁸ Lawler 1941, s. 144

³⁹ Harden 1927, s. 98

⁴⁰ Farnell 1896, s. 558 ; Rest 1995, s. 60

kentinde Artemis Alpheiousa'nın tapınağı ve kültü vardır. Letrini kentinde, Artemis Alpheiousa için festivaller düzenlenmekteydi⁴¹. Sicilya adasında yer alan Syrakusa'da da Artemis Alpheiaia kültü görülmektedir⁴². Artemis Alpheiousa için her yıl Olympia'da da bir festival düzenlenmekteydi⁴³.

3. Artemis Anaitis ('Αναίτις)

Artemis, Pers pantheonuna ait bir tanrıça olan Anahita⁴⁴ ile benzerliğinden dolayı onunla bir tutulmuş ve Artemis Anaitis epithetiyle tapınım görmüştür⁴⁵.

Bu kült önce Babylon⁴⁶ ve Ekbatana'da⁴⁷ ortaya çıkmış, daha sonra Persepolis,⁴⁸ Baktria⁴⁹ ve Damaskos'a⁵⁰ yayılmıştır. Anadolu'da aynı kültü Lydia⁵¹, Frigya⁵², Kappadokia ve Pontos'da görmek mümkündür⁵³.

⁴¹ Pausanias, II. XIV, 461 ; Graves 1958, s. 75 ; Roaf-Boardman 1980, s. 206 ; Bell 1989, s. 311 ; Dowden 1989, s. 102 ; Lawler 1941, s. 144

⁴² Harden 1927, s. 98

⁴³ Thomson 1983, s. 334 ; Dowden 1989, s. 178

⁴⁴ Anahita, Perslerin "şifalı su" tanrıçasıdır. Bkz. Malay 1990, s. 390

⁴⁵ LIMC. II, 1. s. 753 ; Anichkof 1894, s. 112 ; Hanfmann 1983, s. 129 ; Farnell, 1986 s. 425 ; Anderson 1913, s. 272 ; Cole 1989, s. 467 ; Turcan 1997, s. 258

⁴⁶ Babylon, bugünkü Irak'ta Bağdat şehrinin 90 km. güneybatısında, Fırat nehri kenarında kurulmuştur. Bkz. Klengel-Brandt, s. 251

⁴⁷ Ekbatana (Hamadan), İran sınırları içerisinde yer alır. Antik dönemde, Akhmenid İmparatorluğunun önemli bir şehriydi. Bkz. Stillwell 1976, s. 291

⁴⁸ Pers İmparatorluğu'nun başkenti. Bugün İran sınırları içerisinde yer alan Shiraz şehrinin 40 km. kuzey doğusunda kurulmuştur. Bkz. Stott 1938, s. 65

⁴⁹ Afganistan'ın başkenti Kabil'in kuzeyinde ovada kurulmuş antik kenttir. Bkz. Ghirshman 1963, s. 387

⁵⁰ Damaskus (Demetrias), Suriye'nin iç bölgelerinde, dağlar ve çöller arasında kurulmuş, sulak bahçeleri ile ünlü bir şehir olarak bilinir. Bkz. Stillwell 1976, s. 256

⁵¹ Nock 1960, s. 121

⁵² Decharme 1893, s. 137

⁵³ Çelgin 1986, s. 57-58.

Pers kralları tarafından, Lydia bölgesinde Gediz nehri vadisine yerleştirilen Pers kolonistleri, kendi tanrıçaları olan Anaitis ile Artemis'i birleştirerek, tanrıçaya Artemis Anaitis epitheti altında tapınmışlardır⁵⁴. Ayrıca, Lydia'lılar Artemis Anaitis kültü ile Tauris Artemis kültünü birleştiren bir efsane uydurmuşlar. Pausanias'tan öğrendiğimiz bu efsaneye göre; Iphigenia ile Orestes, Tauris tapınağından aldıkları idolu Lydia'ya getirirler. Böylelikle Taurike epitheti Anaitis biçimini alır⁵⁵. Bugün, Boston Güzel Sanat'lar müzesinde bulunan yazıtlı bir adak levhası üzerinde, Artemis Anaitis ve Frig tanrısı Men görülmektedir. Alt kısımda yer alan yazıtta Artemis Anaitis adı geçmektedir. Lydia'ya ait bir yazı stiline sahip olan bu yazıt, İ. S. 200 tarihine aittir⁵⁶ (Resim 1).

4. Artemis Aristoboule (Ἄριστοβούλη)

Yunanistan'ın Tesselya bölgesinde yer alan Melite kentinde, Artemis Aristoboule'ye ait bir tapınak yer almaktadır⁵⁷. İ. Ö. 493 de Atina yöneticisi (archon) olan Themistokles⁵⁸ kendi varlığı ile Melite'deki evinin yakınına küçük bir tapınak ve altar yaptırmıştır ve bu tapınağı Artemis Aristoboule'ye

⁵⁴ Ramsay 1889, s. 225

⁵⁵ Pausanias, III. 16. 8

⁵⁶ Wright 1895, s. 56 ; Anderson 1913, s. 272

⁵⁷ Kahil 1981, s. 254 ; Lloyd-Jones 1983, s. 93

⁵⁸ Pausanias I, s. 3

adamıştır⁵⁹. Tapınağın olduğu yerde, idam edilen suçluların cesetleri fırlatılıp atılmaktaydı. Bu yüzden Artemis Aristoboule ve idam konusu bağlantılı görülebilir⁶⁰. Ayrıca, Atina agorasının batısında Artemis Aristoboule'nin bir tapınağı var olduğu bilinmektedir⁶¹.

5. Aspalos-Artemis Akraia (Ἀσπαλος-Ἀκραία)

Anadolu'da Pisidia bölgesindeki Termessos antik kenti egemenlik alanında bulunan Neapolis kentinde görülen yerel bir kültür. Aspalos; balık⁶², Akrai ise; zirvelerde ikamet eden, dağların tepelerinde oturan anlamına gelmektedir⁶³. Kentte bulunan bir adak yazıtında⁶⁴ Aspalos Artemis ismi geçmektedir. Yazıt, kent yerleşiminin bulunduğu tepenin zirvesi yakınlarında, kayalıklar üzerinde ve bir temenos içinde inşa edilmiş, yerleşmenin şimdilik kesin olarak saptanabilen tek tapınağı durumundaki yapının yıkıntıları arasında ele geçmiştir. Adak yazıtı, tapınağın yere düşmüş ve yapı taşlarıyla karışmış vaziyetteki antae bloklarından biri üzerinde yer almaktadır. Bir tabula ansata içine özenle kazılmış olan, dört satırlık yazıttan; tapınağın, Trokondas adlı bir şahıs tarafından Aspalos-Artemis'e adandığını

⁵⁹ Vanderpool 1959, s. 279 ; Simon 1985, s. 176 ; Boardman 1992, s. 617 ; Garland-Wickersham 1994, s. 1293

⁶⁰ Hughes 1991, s. 125

⁶¹ Kahil 1965, s. 23,24 ; Lloyd-Jones 1983, s. 91

⁶² Çelgin 2003, II. s. 146

⁶³ Baily 1950, s. 64

⁶⁴ TAM III/1 no. 106

öğreniyoruz⁶⁵. Artemis, ilk kez Neapolis adak yazıtında doğrudan doğruya Balık Artemis olarak adlandırılmıştır. Artemis'in gerek akan gerek durgun suların, ayrıca nem unsurunun egemeni olması, doğal olarak kendisine, balıkların tanrıçası niteliğini de kazandırmakta, balık bundan dolayı da, onun için kutsal bir hayvan konumunda bulunmaktaydı⁶⁶. Kentte bulunan yazıtlardan iki tanesinin sonunda, mezar cezasının Artemis Akraia Tapınağı veznesine ödeneceği kaydı yer almaktadır. Aspalos-Artemis Tapınağı'nın Keltepe'nin⁶⁷ doruğuna yakın bir yerinde inşa edilmiş olması, dolayısıyla yerleşmeye ve çevreye egemen konumu, bu sıfatla uyum halindedir; o halde, iki mezar yazıtı sayesinde belgelenen Akraia epiteti, Aspalos-Artemis'in epiteti olarak yorumlanmalıdır. Aspalos-Artemis Akraia (=Doruklarda Oturan Balık-Artemis) şeklinde bir epitet taşıyan tek bir Artemis ile kült ve tapınağı söz konusudur⁶⁸.

6. Artemis Astias (Ἀστίας)

Karia bölgesindeki İasos kentinin yerel tanrıçasıdır⁶⁹. Astias, kent tanrıçası anlamına gelmektedir. Tanrıça'nın bu epiteti, İasos yazıtlarında

⁶⁵ Heberdey1929, s. 113 ; TAM III/I no. 106 ; 222, 362, 626

⁶⁶ Wermicke 1895, RE, s. 1349 ; Çelgin 1986, 35

⁶⁷ Antalya ilinin 16 km. kadar kuzey batısında, Doyran köyünün 2 km. kuzeyinde, Keldağ, Göldağ, Doyranlık Kel Dağ Tepesi ve Göltepe gibi değişik isimlerle anılan sivri bir tepedir. Bkz. Çelgin 2003, II. s. 141

⁶⁸ Çelgin 2003, II. s. 150

⁶⁹ LIMC. II, 1. s. 754 ; Merkelbach 1978, s. 2

Artemis Astias olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁰. Artemis Astias'ın, kentin koruyucu tanrıçası olduğu kadar, İasos'lu kadınların da özel hamisi olduğuna yazıtlar tanıklık etmektedir. Söz konusu bu yazıtlardan birinde, su taşıyan kızları temsil eden pişmiş topraktan adak heykelcikleri (terracotalar) sunulduğu görülmektedir⁷¹.

İasos kentinde, Artemis'e ait kutsal bir alanın yeri belirlenebilmiştir. Artemis Astias'ın adına sunulan tapınak alanı, stoalarla sınırlanmış ve dipte üç görkemli eksedrayla kapatılmış, hemen hemen dikdörtgen biçimli geniş bir peribolos ile tanımlanmıştır⁷².

7. Artemis Astrateia (Ἄστροτεία)

Lakonien bölgesinde, Eurotas nehrinin güneyinde, deniz kenarında yer alan Pyrrichos⁷³ kentinde, Artemis Astrateia adına bir tapınak yer almaktadır⁷⁴. Artemis'e bu epithet, Mısır tanrıçası 'Aštart ile olan benzerliğinden dolayı verilmiştir. 'Aštart'da Artemis gibi hayvanların efendisi olarak bilinmektedir. Her iki tanrıçanın da doğası da vahşi, yabandır. Bulunan bir Ugarit tablet parçasında bu tanrıça avcı olarak tasvir edilmiştir⁷⁵. Lakonia bölgesinde yerli halk ile Amazonların yapmış olduğu savaş, Artemis Astrateria kutsal alana

⁷⁰ Farnell 1896, c. II, s. 470

⁷¹ Le Bas-Waddington 1972, c. II. s. 96. No. 200

⁷² Berti 1993, s. 183.

⁷³ Stillwell 1976, s. 747

⁷⁴ Pausanias, II, s. 159 ; RE, s. 1380 ; West 1995, s. 69

⁷⁵ De Moor 1986, s. 225

gelince durmuştur. Tapındaki ağaç heykelcikler, savaş durduğunda burada yaşayan halkın, tanrıçaya minnettarlığını sunmak için Asrtateia epithetini alarak adadığı heykelciklerdir⁷⁶.

8. Artemis Bendis (Βενδίς)

Bendis, Trakyanın yerel bir tanrıçasıdır⁷⁷. Artemis Bendis ise, Trakya'nın avcı tanrıçası⁷⁸ ile Yunan Artemis'inin birleşimi olarak tanımlanmaktadır⁷⁹. Ele geçen belgeler Güney İtalya ve Sicilya'da Artemis Bendis'in avcı tipi ile görüldüğünü göstermektedir⁸⁰. Kıbrıs'ta Akhna kutsal alanında bulunan, Artemis Bendis'in betimlendiği kireç taşından heykelinde, başında Frig tarzı başlık giymiş tanrıçanın üzerinde kemerli bir hayvan postu altında kısa bir khiton vardır⁸¹ (Resim 2). Atina'nın limanı olan Peiraeus'ta Artemis Mounychia tapınağı yakınında Artemis Bendis'in bir tapınağı bulunmaktadır⁸². Tapınakta, Artemis Bendis'in kült heykeli vardı⁸³. Atina'da, Artemis Bendis onuruna yapılan festivallerde, yarışmalar düzenlendiği bilinmektedir⁸⁴.

⁷⁶ West 1995, s. 69,70

⁷⁷ RE, 1380 ; Thompson 1909, s. 74 ; Macurdy 1912, s. 74

⁷⁸ Ferguson-Nock 1944, s. 102

⁷⁹ Jarde 1996, s. 241 ; Thompson 1909, s. 75 ; Lawler-Kober 1945, s. 102

⁸⁰ LIMC. II, 1. s. 690

⁸¹ Karageorghis 1998. s. 178

⁸² Bell 1989, s. 216 ; Sturgeon 1995, s. 492

⁸³ Lawton 1998, s. 635

⁸⁴ Smith 1899, s. 231

9. Artemis Boulaia (Βουλαία)

Tanrıçanın bu epitheti, İonia kentlerinden Milet⁸⁵ ve Yunanistan Atina'da⁸⁶ görülmektedir. Artemis Boulaia⁸⁷ Atina'da, Apollon'dan sonra kendisine en fazla kurban adanan ikinci önemli tanrıçadır. Atina'da, Tholos yapısının yakın çevresinde Artemis Bolulaia'nin bir sunağı vardır⁸⁸. Atina'da Tholos ve Bouleuterion yapıları yakınında bulunan bir yazıtta, Artemis Boulaia adı geçmektedir⁸⁹.

10. Artemis Bûlêphoros Skiris (Βουληφόρος Σκιρίς)

Artemis Bûlêphoros Skiris, İonia'da, Milet kentinin yerel tanrıçasıdır. Milet kentinde devletin yönetiminden sorumlu olan Skiridai ailesinden dolayı bu ismi almıştır. Bu aile kültün yönetiminden de sorumluydu. Milet'liler şu an ve gelecekte yapacakları uygulamalardan Skridai ailesini Artemis adına fikirler verici kabul etmişlerdir. Miletliler Artemis'i tek rehber olarak görmüşlerdir⁹⁰.

⁸⁵ Nilson 1967, s. 49 ; Simon 1985, s. 152

⁸⁶ Wycherler 1957, s. 55 ; Geagen 1971, s. 97

⁸⁷ Fairbanks 1907, s. 116 ; Shear 1981, s. 360 ; Simon 1985, s. 152 ; Alcock 2002, s. 179

⁸⁸ Crosby 1937, s. 451 ; Thompson 1940, s. 139-141 ; Geagen 1971, s. 97 ; Pedley 2005, s. 38

⁸⁹ Crosby 1937, s. 452 ; Oliver 1965, s. 179 ; Geagen 1971, s. 97

⁹⁰ Parke 1903, s. 62, 63

11. Artemis Brauronia (Βραυρωνία)

Attika kıyılarının doğusunda Prasiai'nın biraz kuzeyinde olan Brauron'da, adını bu yerden alan Artemis Brauronia adlı ünlü bir kült ve tapınağının varlığı bilinir⁹¹. Ayrıca, Atina Akropolünde, Artemis Brauronia'ya ait kutsal bir alan bulunmaktaydı⁹². Artemis Brauronia, genç kızları evliliğe ve anneliğe hazırlar⁹³. Attika'da Artemis Brauronia, doğum esnasında kadını korur. Kadınlarda, hamilelikte giydikleri giysileri ve hamile kadın heykelciklerini Artemis'e hediye ederlerdi⁹⁴. Bu kentte tanrıça onuruna düzenlenen festivaller yapılırdı⁹⁵. Arkteia adı verilen ayinde, ergen kızların ayı kılığına girip yaptıkları danslar vardır⁹⁶. Keçi görünümünde bir kızın, temsili olarak kurban edilip, eğlencelerin yapıldığı bu festivalin her 4 yılda bir Atina'dan Brauron'a kadar yapıldığı bilinmektedir⁹⁷. Brauron'da, İ. Ö. 4. yüzyıla tarihlenen ve kutsal sahneler içeren üç adet adak kabartması bulunmuştur. Aristonike'nin adak levhası olarak adlandırılan kabartmada Artemis yalnız betimlenmiştir. Bayan Pesis'in adak levhasında ise, Artemis annesi Leto ile birlikte görülmektedir. Diğer adak levhasında ise, tanrıça yanında geyikler ve bir aile ile karşımıza çıkmaktadır⁹⁸. Yunanistan'da,

⁹¹ Robert 1963, s. 73 ; Thomson 1983, s. 335 ; Price 1999, s. 90 ; Larson 1995, s. 184 ; Deacy and Villing 2001, s. 86 ; Pedley 2005, s. 50

⁹² Dobbins 1979, s. 325-341 ; Kahil 1981, s. 261 ; Dowden 1989, s. 68 ; Pedley 2005, s. 195

⁹³ Keuls 1990, s. 694

⁹⁴ Versnel 1981, s. 99 ; Deacy and Villing 2001, s. 134

⁹⁵ Zaidman-Pantel, 1989, s. 67 ; Boer 1973, s. 2

⁹⁶ Lawler 1947, s. 92 ; Thomson 1983, s. 335 ; Lloyd-Jones 1983, s. 93 ; Stinton 1976, s. 13 ; Lonsdale 1993, s. 121

⁹⁷ Nilson 1986, s. 40,41; Scodel 1996, s. 115, 116 ; Price 1999, s. 90 ; Whitley 2001, s. 146

⁹⁸ Straten 1995, s. 80, 81

Arkadia'nın kuzey doğusundaki Stymphalos'da bulunan İ. S. 89 tarihli bir yazıtta, Brauronia'daki Artemis Brauronia tapınağının adı geçmektedir⁹⁹.

12. Artemis Chitone (Ἐιτθνη)

Artemis Chitone kültü, bir giysiyi ima etmesi yanında¹⁰⁰ avlanma ile de ilgili görülmüştür¹⁰¹. İonia-Milet kentinde görülen Artemis Chitone kültüründe, tanrıça bir chiton giysisi ile özdeşleştirilmiştir¹⁰². Bu kültürün kuruluşunu anlatan bir efsaneye göre; Bir kahin, Milet'in kurucusu Neleus'a, ormana gidip orada üzerinde her türlü meyvanın sallandığı bir meşe ağacını bulmasını söyler. Neleus ormana gider, meşe ağacını bulur ve ağacı bir heykel şeklinde biçimlendirir ve sonra Artemis Chitone kültürünü kurar¹⁰³. Tanrıça'dan av için izin alan avcılar, tanrıçayı temsilen chiton biçimli bir giysi giyerlerdi¹⁰⁴. Sicilya Syracuse'de¹⁰⁵ Artemis Chitone onuruna yapılan ve fülülle eşliğinde bir de dans yapılmaktadır¹⁰⁶. Bu danslarda, dansı yapan kişiler ellerinde chiton biçimli giysi tutarlardı¹⁰⁷.

⁹⁹ Hollinshead 1985, s. 428

¹⁰⁰ Blum 1970, s. 340

¹⁰¹ Lawler 1943, s. 68

¹⁰² Burkert 1987, s. 22 ; Blundell-Williamson 1998, s. 39

¹⁰³ Burkert 1979, s. 130

¹⁰⁴ Bell 1989, s. 80

¹⁰⁵ Thomson 1983, s. 412

¹⁰⁶ Rose 1932, s. 58

¹⁰⁷ Lawler 1943, s. 60

13. Artemis Daphnia (Δαφναία)

Kızların topluma kabul ayinleri genellikle Artemis Daphnia ile ilgilidir. Yunanistan Olimpia’da, Artemis Daphnia onuruna her yıl festivaller düzenlenmektedir¹⁰⁸. Isparta Lakonia’da Hypsi kentinde Artemis Daphnia’nın bir tapınağının var olduğu bilinmektedir¹⁰⁹.

14. Artemis Eileithyia (Είλεθυια)

Artemis Eileithyia¹¹⁰, doğum tanrıçası olarak karşımıza çıkmaktadır¹¹¹. Çoğu yerde Artemis, doğum tanrıçası Eileithyia ile özdeşleştirilmiştir¹¹². Yunanistan’da, Lebadeia kentinde bulunan bir yazıtta¹¹³, Artemis Práais” ismi geçmektedir. Price’ye göre; bu isim Eileithyia yerine kullanılmış olmalıdır¹¹⁴. Ayrıca, bir Boeotian pithosu üzerinde polos giymiş tanrıça iki aslan arasında kollarını kaldırmış şekilde resmedilmiştir¹¹⁵ (Resim 3). Buradaki tanrıça

¹⁰⁸ Dowden 1989, s. 178

¹⁰⁹ Bell 1989, s. 46 ; Dowden 1989, s. 178

¹¹⁰ Euripides, Hipp. s. 145 ; LIMC. II, 1. s. 676 ; Doria 1984, s. 82 ; Ridgway 1987, s. 408 ; Price 1971, s. 50 ; Blundell-Williamson 1998, s. 34

¹¹¹ Farnell 1896, s. 444, 567 ; Willetts 1958, 221-223 ; Blundel-Williamson 1998, s. 42 ; Bremmer 1994, s. 13 ; Pollacak 1997, s. 176,

¹¹² Dawkins 1929, s. 402 ; Sale 1961, s. 86 ; Robertson 1983, s. 148, 149

¹¹³ Price 1971, s. 53

¹¹⁴ Price 1978, s. 132

¹¹⁵ Kern 1925, s. 157-164 ; Simon 1985, s. 150,151

Artemis Eileithyia'dır¹¹⁶. Bu kült yaygın olarak, Yunanistan'ın Thespieae¹¹⁷, Chairaina¹¹⁸, Orchomenos¹¹⁹ ve Tanagra¹²⁰ gibi kentlerinde görülmektedir¹²¹.

15. Artemis Elaphebolos (‘ Ελαφηβόλος)

Geyik avlayan Artemis anlamına gelmektedir¹²². Erkek geyik Artemis'le en fazla ilişkilendirilen sembol olmuştur ve İmparatorluk dönemine ait pek çok sikke üzerinde Artemis, geyik ile birlikte görüntülenmiştir¹²³ (Resim 4). Roma dönemi boyunca da Artemis, yanında iki tane erkek geyikle birlikte sikkelerin üzerinde görülmektedir¹²⁴. Yunanistan Hyampolis'te Artemis Elaphebolos'a ait bir tapınak olduğu ve burada tanrıça onuruna festivaller yapıldığı bilinmektedir¹²⁵. Ayrıca, Yunanistan Atina'da Artemis Elaphebolos onuruna yapılan festivallerde, tanrıçaya buğdaya bal ve susam karıştırılarak yapılan, geyik biçiminde bir kek sunulurdu¹²⁶.

¹¹⁶ Price 1978, s. 133

¹¹⁷ Yunanistan'da Boeotia bölgesinde bir kent. Bkz. Bell 1989, s. 279

¹¹⁸ Yunanistan'da Boeotia bölgesinde, Cephissus nehri yakınında kurulmuş bir kent. Bkz. Bell 1989, s. 78

¹¹⁹ Yunanistan'ın Boiota bölgesinde bir kent. Bkz. Thomson 1983, s. 411

¹²⁰ Poemandria olarak da bilinen bu kent, Yunanistan'ın Boiota bölgesinde yer alır. Bkz. Bell 1989, s. 261

¹²¹ RE, s. 1895, s. 1383 ; H. Price 1971, s. 53 ; Thomson 1983, s. 334

¹²² Easterling 1985, s. 115 ; Dowden 1989, s. 42 ; Boardman 1992, s. 255 ; Lonsdale 1993, s. 190 ; Alcock-Osborne 1994, s.9 ; West 1995, s. 60, 95

¹²³ Aulock 1965, 4653, 4654, 4655, 4657, 4658 ; Aulock 1966, 6065 ; Aulock 1967, 6634

¹²⁴ Rogers 1991, s. 110

¹²⁵ Ellinger 1978, s. 46

¹²⁶ Brumfield 1997, s. 156

16. Artemis Ephesia (Ἄρτεμις)

İonia Bölgesi'nin önde gelen kentlerinden biri olan Ephesos'un tanrıçasıdır¹²⁷ (Resim 5). Ephesos'da Artemis'e ait bir tapınak vardır. Bu tapınak, o denli ünlüydü ki, daha sonra antik dünyanın yedi harikasından biri olarak anılmıştır¹²⁸.

Ephesos Artemis'i bütün doğanın egemeniydi. İlkbahar geldiğinde çiçeklerin açmasını, toprağın verimli kılınmasını o denetlerdi. Ana öğelere hükmeder, havayı ve suları çekip çevirirdi. Hayvanların yaşayışını yönetir, yabani hayvanları evcilleştirir, evcil hayvanları korurdu. Hem iyilik eder hem de canlıların ölümünü elinde tutardı. Hastalıkların iyileştiricisi ve sağlık tanrıçasıydı. Aynı zamanda, öbür dünyaya yolculukları sırasında ruhlara yol gösterirdi¹²⁹.

Kentte, tanrıçanın üç adet kült heykeli bulunmuştur¹³⁰. Görkemli bir havaya sahip olan Ephesos Artemis kült heykeli, zengin ayrıntılarla bezenmiş yüksek başlığı ve özgün takılarıyla dikkat çekmektedir. Üstten alta doğru daralan giysisinin üzerinde tanrıçanın ilk rahibeleri oldukları düşünülen Amazonlara ait arılardan, düzgün sıralar halinde betimlenmiş bitki ve hayvan motiflerine ve yıldız burçlarının simgelerine kadar geniş bir imge repertuarı

¹²⁷ LIMC. II, 1. s. 754 ; Ramsay 1893, s. 78,79 ; Arnold 1972, s. 17-22 ; Merkelbach 1978, s. 3 ; Kagan 1982, s. 343 ; Engelmann 1994, s. 188-190

¹²⁸ Kagan 1982, s. 346 ; Trelle 1999, s. 76

¹²⁹ Picard 1922 s. 377

¹³⁰ Fleischer 1973, s. 14

yer almaktadır¹³¹. Etek kısmında kabartmalı bezemeye sahip tanrıça tasvirlerinde, en zengin örneği şüphesiz ki Ephesos Artemis vermektedir, ancak Ephesos Artemis'inin silindirik etek kısmında frizden çok kare veya dörtgen bölmeler içinde tanrıçanın bitki ve hayvanlar üzerindeki etkenliğine işaret eden hayvan ve bitki motifleri yer almaktadır¹³².

Ephesos'da ele geçen yazıtlarda, tanrıça onuruna düzenlenen festivaller anlatılmaktadır¹³³. Septimus Severus ve Caracalla dönemlerine ait iki kent sikkesi üzerinde Artemis Ephesia'nın kalathos giymiş kült heykeli bulunmakta ve ayaklarının dibinde başları tanrıçaya dönük iki dişi geyik yer almaktadır¹³⁴ (Resim 6).

17. Artemis Eukleia (Εὐκλεία)

Eukleia sözcüğü, şan şeref kazanmış¹³⁵, güçlü ve görkemli anlamına gelmektedir¹³⁶. Ayrıca erkeklerin yoğun askeri eğitim fonksiyonu ile ilgilidir. Bu bağlamda; doğacak çocuklar ilerde şehri koruyacak askerler olacaktır düşüncesi askerlik eğitimini öne çıkarır¹³⁷. Artemis'in genç erkeklerin, erkeklığe adım atmasında rolü vardır. Bunun dışında Artemis, savaşçı ve

¹³¹ Güven 2001, s. 226

¹³² Thiersch 1935, lev. 1

¹³³ Arnold 1972, s. 17-22 ; Alcock, 2002, s. 94

¹³⁴ BMC Caria, s. 155-157. no.52. 62-63.

¹³⁵ Larson 1995, s. 103

¹³⁶ Toepffer 1889, s. 76

¹³⁷ Kearns, s. 72, 1990

kahramanlık yapan erkeklerinde yöneticisi ve efendisidir¹³⁸. Plataia'da¹³⁹ Artemis Eukleia tapınağı ile bağlantılı olarak Plutarch bize Artemis ile Eukleia'nin yaygın şekilde özdeşleştirildiğini söyler¹⁴⁰. Bu görüşü Pausanias, Thebes'de Artemis Eukleia tapınağından söz ederek destekler¹⁴¹. Ayrıca Pausanias, bu tapınağın önünde bir aslan heykelinin olduğundan söz etmektedir.¹⁴² Thebes kentindeki Artemis Eukleia tapınağında, tanrıçanın bir heykeli bulunmaktadır¹⁴³ (Resim 7). Korint'de de Eukleia festivali yapıldığı Ksenophon¹⁴⁴ tarafından rapor edilmiştir¹⁴⁵.

18. Artemis Eurynome (Εὐρυνόμη)

Arkadia bölgesindeki Phigaleia kentinde Artemis, Eurynome ile özdeşleştirilmiş ve Artemis Eurynome epithetini almıştır¹⁴⁶. Eurynome, Homeros tarafından, Okeanos ile Thetis'in (Tethys) annesiyle birlikte yaşayan kızları olarak anılmaktadır¹⁴⁷. Hesiodos'da kendisinden, Okeanos'un kızı ve Zeus'un karısı diye söz eder¹⁴⁸. Phigaleia yakınlarında, iki derenin birleştiği yerde, bir

¹³⁸ Marinatos 2000, s. 98

¹³⁹ Yunanistan'ın Boeotia bölgesinde bir kent. Bkz. Dowden 1989, s. 167

¹⁴⁰ Plutarkhos 1948, s. 20 ; Richardson 1891, s. 417 ; Farnell 1896, c. II, s. 575

¹⁴¹ Pausanias, IX, 17, 1

¹⁴² Pausanias, IX, 17, 2

¹⁴³ LIMC. II, 1. s. 678

¹⁴⁴ Ksenophon, 4. 2

¹⁴⁵ Braund 1980, s. 184

¹⁴⁶ Pausanias, VIII. 41, 231 ; Lawler 1941, s. 145 ; Stiglitz 1967, s. 122 ; Fontenrose 1980, s. 231 ; Nanno 2000, s. 231 ; Stiglitz 1967, s. 122

¹⁴⁷ Homeros Odys, XVIII, s. 398

¹⁴⁸ Hesiodos 1977, s. 906-910

servi koruluğuyla kuşatılmış kutsal alanda Artemis Eurynome tapınağı yer almaktadır. Kapısı her yıl aynı tarihte olmak üzere, senede sadece bir kez açılan Eurynome Tapınağı'nda ağaçtan yapılmış ve altın zincirlerle bağlanmış, üst kısmı kadın, alt tarafı ise balık şeklinde bir kült tasviri bulunmaktadır¹⁴⁹.

19. Artemis Hemera–Hemeresia (Ἡμέρα-Ἡμερασία)

Hemera sakinleştirici anlamına gelmektedir¹⁵⁰. Kızların ve hayvanların terbiyecisi olan Artemis Hemerasia, seksin uygun şekilde yapılması konusunda yol göstericidir. Tanrıça evlilik dışı ilişki yaşayan genç kızları eğiterek evliliğe teşvik etmektedir¹⁵¹. Arkadia'nın¹⁵² kuzeyinde, Lousoi kentinde Artemis Hemerasia'nın tapınağı vardır¹⁵³. Lousoi'deki Artemis Hemerasia tapınağında, tanrıça onuruna festivaller düzenlenirdi. Tapınakta yıkanmak için bir havuz vardır ve bu kutsal yıkanma (arınma) içindir. Bu havuzda yıkanılarak yapılan ayinde akıl tekrar yerine gelmektedir¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Pausanias, II. 41, s. 4 ; Bell 1989, s. 224 ; Lawler 1941, s. 144

¹⁵⁰ Bell 1989, s. 167

¹⁵¹ Vernant 1991, s. 201

¹⁵² Yunanistan'da bir bölge. Bkz. Thomson 1983, s. 408

¹⁵³ Lloyd-Jones 1983, s. 96 ; Leon 1990, s. 163 ; Carratelli 1996, s. 151 ; Dowden 1989, s. 72

¹⁵⁴ Dowden 1989, s. 72-91

20. Artemis Hegemone (Ηγεμόνη)

Artemis Hegemone çocukların lideridir¹⁵⁵. Soteira (kurtarıcı) epitheti ile aynı anlama gelmektedir. Şavaşlar sırasında, halkların yok olmaması için, onlara rehberlik yapmaktadır¹⁵⁶. Yunanistan'ın Akakesion kentinde tanrıçanın bir tapınağı bulunmaktadır.¹⁵⁷ Tapınakta, elinde meşale tutan, Artemis Hegemo'nin bir kült heykeli bulunmaktaydı¹⁵⁸. Hegomene epitheti, Atina'da Hekate ve Hermes'le bağlantılı görülmüştür¹⁵⁹. Tanrıçanın bu kültü, Sparta ve Tegea kentlerinde de önemli bir yer tutmuştur¹⁶⁰.

21. Artemis Hymnia (Ήμννια)

Yunanistan'ın Arkadia bölgesinde Orchomenes kentinde, Artemis Hymnia kültü vardır¹⁶¹. Hymnia; Hymnos yani şarkı anlamına gelmektedir. Orchomenes kentinde Artemis müzik tanrıçası olarak kabul edilmiştir¹⁶².

¹⁵⁵ Pausanias, VIII. 47, 6 ; RE, s. 1386 ; Price 1978, s. 141 ; Kahil 1981, s. 262

¹⁵⁶ Vernant 1991, s. 203

¹⁵⁷ Price 1978, s. 141

¹⁵⁸ Stiglitz 1967, s. 31

¹⁵⁹ Price 1978, s. 141

¹⁶⁰ RE, 1895, s. 1386

¹⁶¹ Macurdy 1912, s. 78 ; Lucaz 1946, s. 69 ; Stiglitz 1967, s. 150 ; Dowden 1989, s. 131

¹⁶² Pausanias, VIII. 5, 8

22. Artemis Iakynthotropos (‘Ιακυνθοτρόφος)

Iakynthotropos¹⁶³, Dor lehçesiyle Hyakinthotrophos’un (Υακιντρόφος) sözcük anlamı Hyakinthos’u besleyen, bakan, büyütendir. Hyakinthos; Latin şairi Ovidius’un¹⁶⁴ anlattığı bir çiçek öyküsünün kahramanıdır ve Apollon’un arkadaşıdır. Bir gün iki arkadaş disk atma yarışı yaparken Apollon’un fırlattığı disk Hyakinthos’un başına çarpar ve oracıkta ölür. Arkadaşını kolları arasına alan tanrı “Ah senin yerine ben öleyim” der ve o anda Hyakinthos’un öldüğü yerde mis kokulu bir çiçek yani sümbül açar¹⁶⁵. Hyakinthoslar, çeşitli nedenlerle annelerinden uzakta kalan çok küçük çocukları besleyen ya bir hayvanlar hakimesi ya da Nymphaların önde gelenlerinden biridir. Yunan öncesi Minos dininde bir Nympha tarafından bitki tanrısı büyütülen Hyakinthos’a bir kült tahsis edilmişti¹⁶⁶. Artemis kültü ile Hyakinthos’un¹⁶⁷ mitolojik ve dinsel bağı bulunur¹⁶⁸. Hyakinthos'un bu trajik ölümü üzerine hem Sparta hem de Tarentum’da birer mezar yapıldığı ve ayrıca bu kahramana kült tahsis edildiği anlatılır¹⁶⁹. Artemis Hyakinthotrophos kültü, yaygın olarak Karia kenti olan Knidos’ta görülmektedir. Bu kültün

¹⁶³ RE, s. 1387 ; LIMC. II, 1. s. 736 ; Price 1978, s. 160

¹⁶⁴ Ovidius 1985, s. 162, 219

¹⁶⁵ Grimal 1997, s.300 ; Robert 1949, s. 114 ; Farnell 1896, s.429.

¹⁶⁶ Nilsson 1971, s.558 ; Price 1978, s. 160 ; Willets 1962, s.122-123

¹⁶⁷ LIMC. II, 1. s. 736

¹⁶⁸ Graves 1958, s. 250

¹⁶⁹ Nilsson 1971, s. 557

Knidos'a Dorlar tarafından getirildiği ve ününün Miletos'a kadar yayıldığını bilinmektedir¹⁷⁰.

23. Artemis İocheaira (Ιοχαιρα)

Artemis'in bu epiteti okları yağdıran anlamına gelmektedir. Artemis İkizi Apollon ile birlikte okçu tanrıça olarak bilinmektedir¹⁷¹. Artemis'in tepelerde avlanması, onun doğal bir aktivitesidir. Hayvanları avlamak, ok atmak onun sevdiği işlevlerdir. Vahşi hayvanları avlamayı çok sevmesine karşın İliad¹⁷² ve Odyssey'de¹⁷³ okları insanları hedef almıştır¹⁷⁴.

24. Artemis Karyatis (Καρυάτις)

Karyatis sözcüğü, fındık ağacı anlamına gelmektedir¹⁷⁵. Lakonia'nın kuzey sınırında bulunan Karyai'de Artemis Karyatis'e ait bir tapınak bulunmaktadır¹⁷⁶. Bu tapınak Argos ve Tegea'nın yakınında yer almaktadır¹⁷⁷. Karyai kenti halkı tarafından Artemis Karyatis tapınağının kuruluş hikayesi

¹⁷⁰ Robert, 1949, s.1 16

¹⁷¹ Cohen 1994, s. 700

¹⁷² Homeros, İly. XXIV 606-609

¹⁷³ Homeros, Odys. V. 123, XV. 410,478

¹⁷⁴ Gantz 1993, s. 97, 1993

¹⁷⁵ West 1995, s. 60

¹⁷⁶ Pausanias, II. s. 263 ; RE 1895, s. 1388 ; Graves 1958, s. 160, 234 ; Blundell and Williamson 1998, s. 28

¹⁷⁷ Blundell-Williamson 1998, s. 28

anlatılmaktadır. Bu hikayeye göre; ilk olarak Dionysos'un eşlikçisi Artemis tarafından öldürülür. Sonra, Sparta kralı Dion'a misafir olan Dionysos orada, iki kız kardeş tarafından korunan kralın kızı Karya ile birleşir. Dionysos'un bu tavrına karşı, Artemis kız kardeşleri taşla, Karya'yı da fındık ağacına dönüştürerek, Taygetos dağlarına yollar. Bu hikaye, Sparta halkına Artemis tarafından anlatılmıştır. Bunun sonucu olarak da Spartalılar, Artemis Karyatis tapınağını kurmuşlardır.¹⁷⁸ Karyai kentinde, her yıl tanrıça onuruna festivaller yapıldığı ve bu festivallerde Spartalı genç kızların kült dansları yaptığı bilinmektedir¹⁷⁹. Pausanias, Karyai'de, Artemis Karyatis tapınağında, Artemis'in bir heykeli olduğundan, söz etmektedir¹⁸⁰.

25. Artemis Kelbessis (ΚΥΛΒΕΣΣΙΩ)

Artemis Kelbessis, ormanlık vadilerde ikamet eden av tanrıçası anlamı taşımaktadır¹⁸¹. Tanrıçanın bu epiteti sadece, Anadolu'da Pisidia bölgesindeki Termessos antik kenti egemenlik alanında bulunan Kelbessos antik yerleşmesinde görülmektedir. Burada yaşayan halk, yaşadıkları kentin adı olan Kelbessis'i tanrıçaya vererek Artemis Kelbessis olarak tapınmışlardır. Kentte, Artemis Kelbessos epitetine üç ayrı mezar yazıtı üzerinde rastlamaktayız. Yazıtlarda mezar cezalarından söz edilmekte ve ilan edilen mezar cezasını

¹⁷⁸ Seaford 1988, s. 125

¹⁷⁹ Wide 1893, s. 102 ; Haynes 1979, s. 653

¹⁸⁰ Pausanias, II, s. 63

¹⁸¹ Heberdey 1929, 6, dipnot: 1 ; Heberdey 1934, s. 755

tahsile yetkili vezne olarak Artemis Kelbessis tapınağı gösterilmektedir. Bu kayıtlardan, tanrıçanın burada Artemis Kelbessis (Kelbessos Artemis'i) olarak kutsandığı açık bir şekilde anlaşılmıştır¹⁸². Ayrıca taştan bir adak parçası üzerindeki yazıtta da Artemis Kelbessis ismi geçmektedir. Alt kısmı bir defne çelengi tasviriyle süslü parçanın üst kenarında üç satırlık bir yazıt yer almaktadır. Yazıtta; kabın Trokandas adlı bir şahıs tarafından Artemis'e adandığı yazmaktadır¹⁸³.

26.Artemis Kindyas (Κινδύαα)

Karia bölgesi kentlerinden, Bargylia-Kindya'nın yerel tanrıçasıdır¹⁸⁴. Artemis Kindyas, Bargylia-Kindya kentinin kurucu ve koruyucu tanrısı olarak tapınım görmüştür¹⁸⁵. Kentte tanrıçaya ait bir tapınak bulunmaktadır. Tapınak alanı içinde bulunan bir adak yazıtı Artemis Kindyas'a adanmıştır¹⁸⁶.

27. Artemis Klaria (Κλαρία)

İonia bölgesinde, Klaros kentinde görülen bir kültür. Klaros'ta Apollon'un Helenistik ve Roma tapınağının kuzeyinde, Artemis Klaria'ya

¹⁸² Çelgin 2003, I. s. 127

¹⁸³ Heberdey 1929, 113; TAM III/I no. 892.

¹⁸⁴ LIMC. II, 1. s. 763 ; RE, s. 1389 ; Jucker 1965, s. 135 ; Fleischer 1973, s. 225 ; Merkelbach 1978, s. 1 ; Le Rider 1990, s. 547, 548

¹⁸⁵ Jucker 1965, s. 135 ; Robert 1970, s. 459-460

¹⁸⁶ Cousin-Diehl 1889, s.37-38. no.5 ; Bas-Waddington 1972, s. 136, no. 496-497

ithaf edildiği kanıtlarıyla belli olan Küçük bir İon tapınağın parçaları bulunmuştur¹⁸⁷. Her iki tapınağın karşılarında da dikdörtgen biçimli sunaklar bulunmuştur¹⁸⁸. Artemis tapınağı karşısındaki sunağın arkasında bir kadın heykeli bulunmaktadır. Bu kadın heykelinin üzerine “Timonax, Theodoros’un oğlu beni ilk rahip olarak Artemis’e kutsallaştırdı.” ifadesi oyularak yazılmıştır. Bu yazıttan dolayı bu tapınağın Artemis’e ait olduğu açığa çıkmıştır¹⁸⁹.

28.Artemis Knakalesia-Knakeatis (Κνακαλεσια–Κνακεατις)

Yunanistan Arkadia’da, Kaphyai kentinde Artemis Knakalesia-Knakeatis’in bir kültü ve tapınağı vardır. Bu tapınak, Kaphyai kentinin yakındaki Knakalos dağında yer almaktadır. Bu dağda Artemis Knakalesia onuruna her yıl festivaller yapıldığı bilinmektedir¹⁹⁰. Ayrıca, Yunanistan’da Olympia ve Orchemenos kentlerinin güneyinde yer alan Tegea’da Artemis Knakeatis’e küçük bir tapınak yer almaktaydı¹⁹¹. Kazılar sonucu ele geçen sütun başlıklarından, bu tapınak, İ. Ö. 6. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilmiştir¹⁹².

¹⁸⁷ Parke 1903 s. 121

¹⁸⁸ N. Şahin 2002, s. 248

¹⁸⁹ Parke 1903 s. 121

¹⁹⁰ Alcock-Osborne 1994, s. 224, 225 ; Stiglitz 1967, s. 150

¹⁹¹ Pausanias, VIII 53, 11 ; RE, s. 1389 ; Kastner 1990, s. 254, 256 ; Klein 1998, s. 362 ; Hollinshead 1999, s. 197

¹⁹² Barletta 1990, s. 50, 56

29. Artemis Koraza veya Koranza (Κώραζα - Κώρανζα)

Elimizdeki dört yazıttan hakkında bilgiler edinebildiğimiz Koranzalı Artemis, adını Karia kentlerinden Stratonikeia'nın demoslarından biri olan Koranza'dan almıştır¹⁹³. Koranza yerleşimi, Stratonikeia'nın bir mahallesi idi ve bugünkü Turgut (Leyne) kasabasında yer almaktaydı¹⁹⁴. Stratonikeia'nın beş büyük demosundan biri olan Koranza, o dönemde iki arkhon ile yönetilen demoslara ayrılmış ve kendine bağlı köyleri olan bağımsız bir kent olduğu, bu iki yazıtla ortaya çıkmıştır. Buradan da diğer dört demostan bazılarının veya hepsinin, Koranza gibi, Stratonikeia'nın İ. Ö. 3. yüzyılda kuruluşundan önce bağımsız birer kent kimliği taşıdıkları sonucunu çıkarabiliriz¹⁹⁵.

İki yazıtta Koraza olarak geçen demos adı, yeni iki yazıtta nü'lü(v) biçimiyle Koranza olarak geçmektedir. Koranza yazılış biçimi İ. Ö. 4. yüzyılın başı ve sonlarına tarihlenen yazıtlarda görülmektedir¹⁹⁶. Koranza kentinin en önemli kültü olan Artemis ve Apollon, yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla geç Roma Dönemi'ne kadar devam etmiş, İ. Ö. 2. yüzyılda Lagina'da, Hekate tapınağının inşasıyla önemini yitirmiştir. Artemis Koraza veya Koranza kültüründe rahiplerin yanı sıra rahibelerin de görev yaptığı ve görev sürelerinin yaşam boyu olduğu yazıtlardan anlaşılmaktadır¹⁹⁷.

¹⁹³ Ç. Şahin 1973, s. 178

¹⁹⁴ Strabon, XIV. 2, 25

¹⁹⁵ Ç. Şahin 1973, s. 177-185

¹⁹⁶ Robert 1970, s.568.

¹⁹⁷ Deschamps-Cousin 1888, s. 266-267. no. 50-51.

30. Artemis Korythalia (Κορυθαλία)

Artemis Korythalia¹⁹⁸ erkek çocukların koruyucusudur. Sparta'da Artemis Korythalia'ya ait bir tapınak vardır¹⁹⁹. Tanrıça onuruna Sparta'da ayinler yapılırdı. Bu ayinlerde erkek çocuklar, bakıcıları tarafından getirilir ve bir domuzu emmesi sağlanırdı²⁰⁰.

31. Artemis Kourotrophos (Κουροτρόφος)

Kourotrophos, çocuklara bakan anlamına gelmektedir²⁰¹. Artemis Kourotrophos, cinsiyet ayrımı yapmadan bütün küçük insan ve hayvanların korumasını üstlenmiştir. Buradaki görevi insan ve hayvanları yetişkinliğe erişene kadar büyütmek ve olgunlaştırmaktır²⁰². Tanrıçanın doğasında bulunan Kourotrophos özelliğini, onun savaşta rolü ile de açıklayabiliriz. Tanrıça bu epitetiyle, genç erkekleri eğiterek gelecekte savaşçı olmaya hazırlar. Onlara eğitimlerinde zalimce şiddetli talimler yaptırır, değişik savaşma teknikleri öğretir. Bu yüzden gençlerin askeri eğitimi, tanrıçanın Kourotrophos özelliğini taşır. Bu özelliğin içinde büyüme, eğitme ve geleceğin askerleri olarak

¹⁹⁸ Nilsson 1906, s. 490 ; Harrison 1963, s. 503 ; Stiglitz 1967, s. 109 ; Lloyd-Jones 1983, s. 91

¹⁹⁹ Dawkins 1929, s. 173

²⁰⁰ Price 1978, s. 139

²⁰¹ Fontenrose 1988, s. 163 ; Rose 1958, s. 113

²⁰² Vernant 1991, s. 217

disipline etmektir²⁰³. Attika kıyılarının doğusunda prasiai'nın biraz kuzeyinde bulunan Brauron kentinde bulunan bir pişmiş toprak heykel, Artemis'in Kourotrophos özelliğini yansıtmaktadır. Belden yukarısı korunmuş heykelde tanrıça kucağında küçük bir çocuk tutmaktadır²⁰⁴ (resim 8).

32. Artemis Kynegetis (Κυνηγέτι)

Artemis Kynegetis, köpek süren anlamına gelmektedir. Tanrıçanın bu epitheti sadece Lykia bölgesinde görülmektedir. Bölgede ele geçen, tanrıçaya adanmış pek çok stel üzerindeki yazıtlarda, “Artemis Kynegetis’e” ifadesine rastlanılmaktadır. Tanrıça daima epitethonu Kyngetis’le karşımıza çıkmaktadır. Epitethon ilk defa, bir stelin üzerinde KYNH kısaltmasının görülmesi üzerine “Kynegetis” olarak tanımlanmıştır²⁰⁵. Bu kısaltmanın doğru tamamlandığı, epitethonun tam olarak yazıldığı başka bir stelin sonradan ele geçmesi ile saptanmıştır²⁰⁶. Stel üzerindeki görülen tanrıça, mızrak, ok ve yay taşımaktadır. Artemis Kynegetis kabartmalarda, avda rol alan aktif bir tanrıça olarak görülmektedir²⁰⁷.

²⁰³ Vernant 1991, s. 245,

²⁰⁴ LIMC. II, 1. s. 676, no. 721

²⁰⁵ Brixe 1965, s. 61-65

²⁰⁶ Robert 1983, s. 497-599

²⁰⁷ N. E. A. Şahin 2002, s. 112

33. Artemis Laphria (Λαφρία)

Artemis Laphria, avcı ve ganimeti paylaşır olarak bilinmektedir. Yunanistan'da, Korinth körfezi girişinde yer alan Kalydon'da, Artemis Laphria'nın kültü ve bir tapınağı vardır²⁰⁸. Bu tapınak, kıyı düzlüklerine uzanan Laphrion adı verilen bir tepe üzerine kurulmuştur²⁰⁹. Ayrıca, Artemis Laphria tapınağının yanında Apollon'a ait bir tapınak yer almaktaydı. Apollon ve Artemis tapınaklarının arasında tanrıçaya ait bir sunak vardır²¹⁰. Artemis Laphria kültü, Korinth Körfezinden Patrae'ya kadar yayılmıştır²¹¹. Laphria ismi Kuzey Yunanistan'da bulunmaktadır. Korinth körfezi girişinde yer alan Patrae'da Artemis Laphria'nın bir tapınağı olduğu ve burada Laphria adıyla anılan bir festival yapıldığı bilinmektedir²¹². Bu festivalde, Artemis onuruna oldukça fazla kurban adanırdı ki, buda hayvan katliamına dönüşürdü. Bu kurban adama şekli Artemis Trikliaria kültüründeki kurban adama şekline benzer²¹³. Patrae halkı, bu festivali her yıl Artemis'in onuruna kendilerine has yöntemlerle kutlardı. Sunağın etrafını hala yeşil olan 4 ayak uzunluğundaki kütüklerle çevrelerlerdi. En kuru olan kütüğü tam ortaya sunağın üzerine yerleştirirlerdi. Açılış seramonisi Artemis'in onuruna yapılan muhteşem bir yürüyüşle başlardı. Bakire rahibeler bu kafilenin en arkasında yer alan

²⁰⁸ Pausanias, II. XXXI, 343 ; Dawkins 1909, s. 355 ; Nilson 1923, s. 147 ; Romaios 1949, s. 108 ; Richardson 1984, s. 235 ; Dowden 1989, s. 173

²⁰⁹ Harland 1929, s. 452 ; Graves 1958, s. 75

²¹⁰ Scully 1962, s. 82

²¹¹ Lloyd-Jones 1983, s. 90

²¹² LIMC. II, 1. s. 641; Krappé 1942, s. 496 ; Powell 1995, s. 471; Alcock 2002, s. 47, 171; Zaidman-Pantel 1992, s. 37; Romaios 1949, s. 108 ; Harrison 1963, s. 503

²¹³ Kearns 1990, s. 90

geyikler tarafından çekilen bir arabaya binerlerdi. Kurban hediye etme töreni bir sonraki gün olurdu²¹⁴. Halk, hayvanları canlı olarak sunak etrafında yakılan ateşe atarak tanrıçaya kurban ederdi.²¹⁵ Bu hayvanlar yaban domuzları, geyik ve karacalar, yavru ayı, aslan ve tilkiden oluşmaktaydı²¹⁶. Bu tür festivaller ilk olarak Yunanistan'ın merkezinde yapılıyordu, daha sonraları ise Patrae'de yaygın şekilde görülmüştür. İmparator Augustus, Artemis Laphria'nın bir heykelini Patrae kentine hediye etmiştir²¹⁷. İmparatorluk dönemi Patrae kent sikkelerinin üzerinde, omzunda sadağı ile Artemis Laphria'nın büstü yer almaktadır²¹⁸.

34. Artemis Leukiane (Λευκιανή)

Artemis'in bu epitheti İonia-Menderes Magnesia'sı tanrıçası olan Leukophryne'yi çağrıştırmaktadır. Leukiane kelimesinin “temiz yürekli, saf kalpli” anlamında kullanılmış olduğu ve ayrıca yerel özelliklerini koruyarak Hellenize olmuş ikinci derece tanrılardan biri olduğu düşünülmektedir²¹⁹. Bu kültü, Karia kentlerinden Stratonikei'nin kutsal alanı

²¹⁴ Nilson 1927, s. 10 ; Ferguson 1980, s. 37 ; Larson 1995, s. 128

²¹⁵ Nilson 1923, s. 144 ; Hughes 1991, s. 122 ; Zaidman-Pantel 1992, s. 37

²¹⁶ Nilson 1923, s. 144 ; Powell 1995, s. 471

²¹⁷ Nilson 1986, s. 23

²¹⁸ Agallopoulou 1989, s. 445

²¹⁹ Deschamps-Cousin 1888, s. 270. no 54

olan Panarama'da görmekteyiz. Burada bulunan bir yazıtta Artemis Leukiane adı geçmektedir²²⁰.

35. Artemis Leukophryne (λευκοφρυγή)

Artemis Leukophryne²²¹, İonia-Menderes Magnesia'sının yerel tanrıçası olarak karşımıza çıkmaktadır²²². Bu kentte tanrıçanın ünlü bir tapınağı vardı ve tanrıça adına festivaller düzenlenmekteydi²²³. Bu tanrıça karakter bakımından Ephesos Artemis'ini anımsatmaktaydı ve kültü de diğer Artemis kültleri gibi başka yerlere yayılmıştı. Descamp-Cousin'in belirttiği gibi; Kallimakhos bir yazısında Artemis Leukophryne'ye 'hayat veren bakire' demektedir²²⁴. Artemis'in Leukophryne epithetini Stratonikeia'da ele geçen bir yazıtta da görmekteyiz.²²⁵

36. Artemis Limnatis (Λιμνάτις)

Bataklık alanlarına Limnatis denmektedir²²⁶. Artemis Limnatis kültü, bataklık ve bataklık civarında görülmektedir²²⁷. Artemis Limnatis, evlilik ile

²²⁰ RE, s. 1392 ; Deschamps-Cousin 1888, s. 269

²²¹ Pausanias, II. s. 113 Merkelbach 1978, s. 2

²²² Strabon, XIV. 40. 210 ; LIMC. II, 1. s. 764 ; Merkelbach 1978, s. 2

²²³ Pausanias, I. s. 135 ; Fontenrose 1988, s. 19 ; Zaidman-Pantel 1989, s. 19

²²⁴ Deschamps-Cousin 1888, s.269. no. 54b

²²⁵ Turcan 1997, s. 257

²²⁶ Thomson, 1983, s. 332

²²⁷ Burkert 1985, s. 85

de ilgili görülmüştür. Genç kızlar evlenmeden önce tanrıçaya çocukluk eşyalarını sunarlardı²²⁸. Yunanistan'da, Sparta ve Messenia arasındaki sınır bölgesinde Artemis Limnatis tapınağı yer almaktaydı²²⁹. Bu tapınakta Tanrıça onuruna festivaller düzenlenmekteydi²³⁰. Bu festivallerde, tanrıça için yapılan ayin sırasında, bazı tapınak hizmetçileri tanrıçanın heykelini kentte dolaştırarak tekrar Artemis Tapınağına taşırlardı²³¹. Bu festivaller sırasında yarışmalarda yapılmaktadır. Bu yarışmaların amacı, savaşlarda kazanılan ganimetlerin paylaşılmasıdır²³².

Artemis, Lakonia'da da ayrı bir önem kazanmıştır²³³. Tanrıçanın tapınakları hem doğuda hem batıda, sınırları belirleyici olmuştur. Batı sınırında Taygetos dağındaki Artemis Limnatis tapınağı²³⁴, Sparta ve Messina topraklarını birbirinden ayıran sınırı göstermektedir²³⁵.

37. Artemis Lochia (Λοχεία)

Lochia, lochos kelimesinden gelmektedir ve anlamı da çocuk doğumudur²³⁶. Artemis Lochia çocuk doğumundan sorumludur²³⁷. Artemis,

²²⁸ Seaford 1987, s. 111

²²⁹ Pausanias, II. s. 13, 189 ; Rose 1930, s. 200 ; Themelis 1994, s. 141 ; Larson 1995, s. 138

²³⁰ Kearns 1990, s. 86

²³¹ Nilsson 1971, s. 23 ; Thomson 1983, s. 332

²³² Vernant 1991, s. 246

²³³ Carratelli 1996, s. 146

²³⁴ Alcock 2002, s. 47, 172,173

²³⁵ Blundell-Williamson 1998, s. 27

²³⁶ Lonsdale 1993, s. 167 ; Deacy and Villing 2001, s. 134

²³⁷ Decharme 1893, s. 138 ; Rose 1958, s. 113 ; Andrewes 1978, s. 231 ; Price 1978, s. 125 ; Burkert 1985, s.184 ; Blundell-Williamson 1998, s. 42

doğum tanrıçası Eileithyia ile ilişkilendirilmiştir²³⁸. Doğumdan başlayarak kızların olgunluğa erişmesine kadar tanrıçanın sorumluluğu devam eder. Kızlar evlenip doğum yaparken bu sorumluluğunu tekrar almaktadır²³⁹. Anne adayları yani doğum yapmak üzere olan kadınlar Artemis'in yardımını alırlar²⁴⁰.

Ege Deniz'indeki Delos adasında, Kynthos dağının doğu yamacında bulunan kutsal bir alan, Euripides'in "İphigeneia in Tauris'inde"²⁴¹ anılan Artemis Lochia'nın kutsal alanı olarak tanımlanmıştır. Burada bir düzineden daha fazla adak levhasının parçaları bulunmuştur. Parçalardan bir tanesi Klasik Dönem sonuna tarihlendirilmiştir. Korunan parçaların birleştirilmesiyle ortaya çıkan adak levhasında silindir bir sunağa kurban sunulmaktadır. Üç küçük çocuk, bir hizmetçi ve elinde meşaleyle Artemis ayakta tasvir edilmiştir²⁴².

Kuzey Yunanistan'da, Malis ve Akhaia Phthiotis kentleri arasında, sınır kenti olan Ekhnos kentindeki Artemis kutsal alanında bulunan bir adak kabartmasında, Artemis'in Lochia özelliği tasvir edilmiştir; Yeni doğum yapan bir kadın, ayakta elinde meşaleli betimlenen Artemis'e, bebeğini sunmaktadır. Anne böylece tanrıçaya teşekkürlerini sunarak, çocuğunun ilahi koruma altında yetişmesini dilemektedir²⁴³.

²³⁸ Guithrie 1955, s. 100

²³⁹ Vernant 1991, s. 202

²⁴⁰ Versnel 1981, s. 99

²⁴¹ Euripides 1963, s. 24

²⁴² Van Straten 1995, s. 86

²⁴³ Blundell-Williamson 1998, s. 35

38.Artemis Lyaia (Λψαία)

Sicilya adasında yer alan Syrakusa'da, Artemis Lyaia kültü görülmektedir²⁴⁴. Syrakusa kentinde Artemis Lyaia için festivaller düzenlendiği, bu festivallerde şarkı söyleyip dans edenlerin geyik boynuzlu başlıklar taktığı bilinmektedir²⁴⁵.

39. Artemis Lykiea (Λυκεία)

Artemis Lykiea, kurt tanrıça olarak tanımlanmaktadır²⁴⁶. Lykeia epitheti Apollon'un Lykeios epithetiyle yakından ilgilidir. Lykeios erkek için, Lykeia ise dişi için kullanılan bir epitet olmalıdır. Farnell'in belirttiği gibi; Pausanias bir yazısında Hippolytos'un kurtları öldürdüğünü, Artemis'in de bu yüzden onu cezalandırdığını yazmıştır²⁴⁷. Argolis kentlerinden, Troizen'de bu epithetle bir kült ve tapınağının olduğunu bilinmektedir²⁴⁸. Troizen'in Roma İmparatorluk Çağı sikkeleri üzerinde, Artemis'in elinde bir kurt başı tutar vaziyetteki tasvirleri mevcuttur²⁴⁹. Ayrıca, Anadolu'da Didyma kutsal

²⁴⁴ Hanfmann 1947, s. 93 ; Romaios 1949, s. 143

²⁴⁵ Lawler 1947, s. 93

²⁴⁶ Krappe 1942, s. 493 ; Farnell 1977, s. 432

²⁴⁷ Farnell 1907, s. 113-123

²⁴⁸ Pausanias, II. 31, s. 4 ; Lucas 1946, s. 68 ; Dowden 1989, s. 139

²⁴⁹ Head 1963, s. 444

alanında, Apollon tapınağının güney doğu köşesinde bulunan bir sunak parçasında, Artemis Lykeia adı yazılıdır²⁵⁰.

40. Artemis Lysizonos (Λυσίζωνοσ)

Lysizona gevşek seyrek örülmüş kemer anlamına gelmektedir²⁵¹. Artemis Lysizonos, evlenecek kadınların bellerine bağladıkları kemerle ilişkilendirilmiştir. Çünkü kadınlar, bu kemeri bağlamakla, tanrıçanın kendilerini koruyacağına inanmaktadırlar²⁵². Artemis Lysizonos genç kızların koruyucusudur²⁵³. Evlilik yaşına gelen kızlar gelenek olarak giysilerini, kemerlerini, oyuncak bebeklerini ve müzikal aletlerini adak olarak tanrıçaya sunarlardı²⁵⁴. İ. Ö. 5. yüzyıl ortalarına tarihlenen kırmızı figürlü bir lekythos üzerinde, bu sunu olayı tasvir edilmiştir. Bir kadın elinde meşalesi yay ve okları ile duran Artemis önünde kemerini çözmektedir²⁵⁵ (Resim 9). Bu kültü, Yunanistan'ın Atina kentinde görmekteyiz²⁵⁶.

²⁵⁰ Rehm-Richard 1958, s. 120

²⁵¹ Bell 1989, s. 55

²⁵² Blundell-Williamson 1998, s. 33

²⁵³ Versnel 1981, s. 90

²⁵⁴ McC 1920, s. 36 ; Versnel 1981, s. 90

²⁵⁵ Versnel 1981, s. 90

²⁵⁶ RE, s. 1393

41. Artemis Mounychia (Μουνυχία)

Genç erkekler Artemis Mounychia ile ilgilidir. Tanrıça genç erkeklerin erkeklığe adım atmalarından sorumludur. Ergenliğe geçiş törenlerinde erkekler avcı kıyafeti giyerek, Palmiyeli bir sunak önünde tanrıça için içki sunarlar²⁵⁷ Artemis Mounychia²⁵⁸ onuruna Attika'daki Salamis'te her yıl festivaller yapılmaktaydı²⁵⁹. Atina'daki "Mounichion" ayının adı Artemis Mounychia ayınının ilkbahar sonlarına doğru yapıldığını gösterir²⁶⁰. Artemis Mounychia, tıpkı Artemis Brauronia kültüründe olduğu gibi genç kızları evliliğe ve anneliğe hazırlar²⁶¹. Atina'da bakire kızlar, evlenmeden önce, Artemis Mounychia'ya giderek kutsanmaktaydı²⁶². Bu bakire kızlar, tanrıçanın sunağı önünde, ayı postu giyerek danslar etmekteydi²⁶³. Atina kentinin limanı olan Peiraeus'ta Artemis Mounychia'nın bir tapınağı bulunmaktaydı²⁶⁴. Bu kültür İonia kenti olan Ephesos'un güneyinde yer alan Pygela²⁶⁵, Troas bölgesi kenti Plakia'da ve Mysia kenti Kyzikos'da da görmekteyiz²⁶⁶.

²⁵⁷ Sourvinou-Inwood 1991, s. 129 ; Marinatos 2000, s. 98

²⁵⁸ Suculy 1962, s. 88 ; Kahil 1991, s.518 ; Harrison 1991, s. 71 ; Hughes 1991, s. 84-86 ; Ferguson-Nock 1944, s. 103 ; Blundell and Williamson 1998, s. 31 ; Whitley 2001, s. 138

²⁵⁹ Gardner 1881, s. 316 ; Long 1936, s. 592 ; Boardman 1992, s. 620

²⁶⁰ Dowden 1989, s. 42 ; Boardman 1992, s. 255

²⁶¹ Keuls 1990, s. 694

²⁶² Burkert 1985, s. 263

²⁶³ Lloyd-Jones 1983, s. 91 ; Hamilton 1989, s. 449

²⁶⁴ Pausanias, I. s. 7 ; Lodlow 1883, s. 200 ; Kahil 1981, s. 254 ; Lloyd-Jones 1983, s. 91 ; Bell 1989, s. 214 ; Hughes 1991, s. 241

²⁶⁵ Strabon, XIV. 20. 195 ; Sevin 2001, s. 97

²⁶⁶ Thomson 1983, s. 338

42. Artemis Mysia (Μυσία)

Artemis Mysia, ölüm ve veba tanrıçasıdır. Artemis Mysia fare ile ilişkilendirilmiştir. Fareler, Artemis kültüründe hiçbir zaman kutsal hayvanlara dahil olmamıştır. Bunlar vebaya yol açan hayvanlardır ve bu yüzden bu korkunç hastalığın sembolüdürler. Artemis Mysia, cezalandırılan, ceza olarak felaket ve veba gönderen tanrıça anlamına gelmektedir. Arkadia'da Lusoi'de farelerin içinde yaratıldığı bir pınar vardır. Burada Artemis Mysia'nın kültü vardır²⁶⁷.

43. Artemis Nana-Nanaia (Νάνα-Νάναια)

Artemis Nana-Nanaia, Dura-Europos²⁶⁸ kentinin baş tanrıçası olarak karşımıza çıkmaktadır²⁶⁹. Dura-Europos kentinde, Artemis Nana'nın bir tapınağı ve kültürünün olduğu bilinmektedir²⁷⁰. Mezopotamya'da, Sümer ve Akkad krallıklarında, oldukça önemli bir yere sahip olan tanrıça Nana, güneş tanrısı Şamaş'ın kız kardeşi, Ay tanrısı Sin kızı olarak bilinmektedir. Avcı kişiliği ile ön plana çıkan Nana, Artemis ile bir tutulmuş ve Artemis Nana epitheti altında tapınım görmüştür. Artemis Nana kültürü, Helenistik ve Roma dönemlerinde, Fırat vadisinde, İran ve Ermenistan'da yaygın olarak

²⁶⁷ Krappe 1944, s. 178-183

²⁶⁸ Bugünkü Suriye topraklarında, Fırat nehri kenarında kurulmuş olan antik kent. Bkz. Stillwell 1976, s. 286

²⁶⁹ Azarpay 1976, s. 536

²⁷⁰ Cumont 1927, s. 270 ; Rostovtzeff 1935, s. 58 ; Fowler 1937, s. 720

görülmektedir²⁷¹. Parth kralı II. Mithridates (İ. Ö. 123-88) dönemi ait bronz bir sikke üzerinde, Artemis Nana elinde yayı, sırtında sadağı ile resmedilmiştir²⁷² (Resim 10).

44. Artemis Oinatis (Οἰνώατις)

Peleponnes-Argolis'in kuzey bölgesindeki Oenoe kentinde görülen bir kültür²⁷³. Oenoe halkını, yaşadıkları kentin adını, tanrıçaya vermişlerdir²⁷⁴. Bu kentte, Artemis Oinatis'in tapınağı yer almaktadır. Bu tapınakta, tanrıça onuruna ayinler düzenlenmektedir. Ayinlerde bakireliğini kaybetmiş ve evli kadın olma statüsünü kazanmamış kızlar geçici bir süre kentten uzaklaştırılır ve dağda kalırdı. Bu tapınakta arınma ayinleri yapılarak tekrar topluma kazandırılırdı²⁷⁵.

45. Artemis Oraia (Οραία)

Artemis Oraia, olgunlaştıran tanrıça olarak tapınım görmüştür. Bu olgunlaştırma da daha çok embriyoların ve meyvelerin olgunlaşması ile ilgilidir. Artemis Oraia Yunanistan'ın Atika bölgesinde Peiraeus kentinde

²⁷¹ Azarpay 1976, s. 536,537

²⁷² Azarpay 1976, s. 538

²⁷³ Dowden 1989, s. 72

²⁷⁴ Bell 1989, s. 197

²⁷⁵ Dowden 1989, s. 90

görülen bir kültür. Bu kentte, Artemis Oraia'ya ait bir tapınak ve sunağın olduğu bilinmektedir.²⁷⁶

46. Artemis Orthia (Ορθία)

Yunanistan'ın Sparta kentinde oldukça yaygın olan bir kültür²⁷⁷. Sparta'da, Artemis Orthia'ya ait bir tapınak vardır²⁷⁸. Bu tapınak aynı zamanda Artemis Limnaia'nın yeri anlamında Limanian tapınağı olarak da bilinirdi. Bu Göl hanımı anlamı taşırdı²⁷⁹. Sparta'daki Artemis Orthia tapınağında bulunan, İ. Ö. 8. yüzyıl tarihli bir adak bize, tanrıçanın hayvanların efendisi, çocuk doğumu tanrıçası, verimlilik ve evlilikten sorumlu tanrıça özelliklerini yansıtmaktadır²⁸⁰. Bilinen Artemis Orthia tipi, ayakta durmakta, uzun bir peplos giymiş, belinde kemer, başında polos, kolları yanda vücuda yapışık şekildedir²⁸¹. Eurotas ırmağı kıyısında yer alan tapınaktaki kazılarda pek çok küçük kadın yontusu bulunmuştur. Burada bulunan bir yontu, Ephesos'da bulunan Ephesos Artemis yontusuna çok benzemektedir. Uzun bir peplos giymiş, belinde kemer, başında uzun bir polos, kollar yanda

²⁷⁶ Mitsos 1949, s. 75

²⁷⁷ Elderkin 1940, s. 56 ; Pichard 1948, s. 77 ; Romaios 1949, s. 174 ; Hölscher 1972, s. 79 ; Sourvinou-Inwood 1991, s. 94 ; Zaidman-Pantel 1992, s. 217 ; Tsetschladze 1999, s. 280 ; Alcock 2002, s. 47, 72 ;

²⁷⁸ Pausanias, I. XXIV, 377 ; Thompson 1909, s. 286 ; Dawkins 1909, s. 358 ; Romaios 1949, s. 174 ; Graves 1958, s. 290 ; Vernant 1991, s. 212 ; West 1995, s. 62 ; Pedley 2005, s. 26

²⁷⁹ Scully 1962, s. 81

²⁸⁰ Goodison-Morris 1998, s. 145

²⁸¹ LIMC. II, 1, s. 631, no. 87-92

vücuda yapışık şekildedir²⁸². Tapınağın doğusunda İ. Ö. 8. ve 6. yüzyıl ile Roma dönemi ait üç adet sunak vardır. Bu sunaklar birbirini takip eder şekilde yerleştirilmiştir²⁸³. Artemis Orthia sunağında²⁸⁴ Sparta'lı gençler kanlı ayinler yaparlardı. Gençler sunakta kırbaçlanırlardı. Sparta halkının katıldığı Artemis'e kurban adama sırasında insanlar kavga ederler ve kan dökülürdü. Pek çoğu sunakta ölürdü. Kahin Hereupon, Spartalılara sunağın insan kanıyla sulanmasını söyler ve bu çoğunluk tarafından kabul edilerek insan kurban adağı, bir gelenek olarak başlar. Fakat daha sonra insan kurban etme geleneğini insan kırbaçlanma şeklinde değiştirmiştir. Çünkü bu şekilde de kan dökülebiliyordu²⁸⁵. Bu kırbaçlanma olayı bir dayanaklılık testi olarak da görülüyordu. Erkek çocuklar kutsal tanrıça yontusunu kucığında tutan rahibeler önünde kırbaçlanıyordu²⁸⁶. Ayrıca bu tapınakta, Artemis'in öncülük ettiği ayinler yapılırdı. Bu dinsel kan akıtmaya "Diamastigosis" denmektedir²⁸⁷. Artemis sunağında genç erkeklerin ikiye ayrılarak gerçekleştirdikleri yarışmalar vardı. Bu yarışmalarda; grubun biri sunağı korur, diğer grup ise sunakta bulunan peyniri çalmaya çalışır. Çalmaya çalışan grup, tanrıçaya ait bir şeyi almaya çalışan kötülerini, diğer grup ise bu kültü

²⁸² Dawkins 1929, s. 145

²⁸³ Scully 1962, s. 81

²⁸⁴ Artemis Orthia sunağı ve çevresinde İngiliz Arkeologlar tarafından yapılan kazılarda, Artemis'e adak olarak sunulmuş yüzlerce pişmiş topraktan ve bronzdan figürün ele geçirildiği görülmektedir. Bkz. ; Cotterill 1996, s.101 ; Whitley 2001, s. 145

²⁸⁵ Andrewes 1978, s. 208 ; Hughes 1991, s. 79,80 ; Jarde 1996, s. 127

²⁸⁶ Thomson 1983, s. 331

²⁸⁷ Lonsdale 1993, s. 119

kuran tanrıçanın yanındaki kişileri temsil etmekteydi²⁸⁸. Messenia kentinde de Artemis Orthia'nın bir tapınağı vardır²⁸⁹. Kazılar sonucunda bu tapınağa ait, üzerinde Artemis'in büstünün yer aldığı bir antefix bulunmuştur²⁹⁰.

47. Artemis Panamara (Πανάμαρα)

Sadece Anadolu'da, Karia kentlerinden Stratonikeia'nın kutsal alanı olan Panarama'da bulunan bir yazıtta, Panamaralı Artemis adına rastlıyoruz²⁹¹. Tanrıların anası olarak kabul edilen ve kültü çok yaygın olan bu tanrıçanın birçok özelliğinin, kendi tanrıçalarıyla gösterdiği benzerliklerden dolayı (synkretizm) birleştirilmiş yerel bir tanrıçadır. Antoninus dönemine tarihlenen bir yazıtta Panamaralı Artemis'in yaşam boyu rahibeliğini yapan Myonides'in kızı, Loboldalı Tatarion Polyneike Apphia'nın kent meclisi ve halkı tarafından onurlandırıldığını öğreniyoruz²⁹².

²⁸⁸ Lawler 1944, s. 26 ; Burkert 1985, s. 152

²⁸⁹ Price 1978, s. 139

²⁹⁰ Themelis 1994, s. 145

²⁹¹ Diehl-Cousin 1887, s. 147, no. 48

²⁹² Laumonier 1938, s. 270

48. Artemis Peldekeitis (Πελδεκείτις)

Yalnızca, Karia kentlerinden Stratonikeia’da bulunan bir yazıtta geçen Peldekeitis epitheti²⁹³ hakkında ne yazık ki hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak Halikarnassos yazıtlarında geçen Peidekos’un ve Mylasa yazıtlarında geçen Pelekos veya Pellekos’un, Mysia Bölgesindeki Pelekos dağ adından yola çıkarak, yerel bir ad olduğunu söyleyebiliriz²⁹⁴.

49. Artemis Pergaia (Περγαία)

Pamphylia bölgesindeki Perge kentinin yerel tanrıçasıdır²⁹⁵. Eski ana tanrıça kavramı, göçler sonucu batı ve güney Anadolu topraklarına yerleşen Yunanlıların tanrıları ile karışmış ve Hellen etkisinin artmasıyla Yunan tanrıları ile yer değiştirmiştir. Bunlarda ortak, akraba özellikler zaten mevcuttu, böylelikle Anadolu'nun birçok yerlerinde çeşitli yerli adlar altında eski ana tanrıça kültü devam etmiştir. Perge Artemis’i de bu eski yerli tanrıçalardan biri olup Hıristiyanlığın yoğunlaşmasına kadar bu bölgede uzun süre önemini korumuştur. Perge’de tanrıçaya ait bir tapınak yer almaktaydı ve tapınakta tanrıça onuruna törenler yapılırdı²⁹⁶.

²⁹³ Deschamps-Cousin 1888, s. 269-270. no.54

²⁹⁴ Syll, 3, no. 46, satır 95.; Cook 1925, s. 587

²⁹⁵ LIMC. II, 1. s. 765 ; Merkelbach 1978, s. 2 ; Pack 1989, s. 483

²⁹⁶ Strabon, IV. 1. 249 ; Detienne-Vernant 1989, s. 45

Ününün Pamphylia içinde kalmayıp bu bölgenin sınırlarını aştığı ve geniş bir çevreye yayıldığı çeşitli yerlerde bulunan yazıtlardan ve sikkelerden anlaşılmaktadır. Perge’de bulunan bir kabartma üzerinde Perge Artemis’inin bir tasviri yer almaktadır²⁹⁷ (Resim 11). Kentte bulunan bir yazıtta “Perge Tanrıçasına” ibaresi geçmektedir.²⁹⁸ Karia kentlerinden Halikarnasos’ta bulunan bir yazıtta, Artemis Pergaia ismi geçmektedir²⁹⁹. Roma İmparatorluk devri Perge sikkelerinde tanrıça çoğu zaman iki sütunlu, bazen dört sütunlu bir tapınak içerisinde betimlenmiştir³⁰⁰. Perge Artemis’ini giymiş olduğu yüksek kalathos ve bir tapınak içerisinde resmedilmesinden dolayı kolayca tanımak mümkündür³⁰¹.

50. Artemis Perasia (Περασία)

Artemis Perasia³⁰² (Artemis Persike)³⁰³ kültü, büyük olasılıkla Artemis Anaitis kültü ile aynıdır³⁰⁴. Anahita, Hellen Artemis’i gibi suların tanrıçası olduğu kadar Ephesos tanrıçası gibi toprağın bereketini sağlayan, insan, hayvan ve bitki hayatına da nezaret eden tanrıçaydı³⁰⁵. Kilikia bölgesinde bulunan Hieropolis-Castabala antik kentinde Artemis Perasia kültü

²⁹⁷ Onurkan 1969, s. 306,307,308

²⁹⁸ Kaygusuz 1980, s. 249

²⁹⁹ CIG 2656

³⁰⁰ Pace 1923, s. 310

³⁰¹ Akarca 1949, s. 38

³⁰² Strabon, XII. s. 537 ; Bent 1890, s. 235 ; Dupont-Sommer 1964, s. 13-14 ; Pascal 1976, s. 27

³⁰³ Hanfmann 1983, s. 130

³⁰⁴ Romaios 1949, s. 112 ; Wallenfels 2001, s. 493

³⁰⁵ Çelgin 1986, s.44

görülmektedir³⁰⁶. Kentte ele geçen bir yazıtta, Artemis Perasia ismi geçmektedir³⁰⁷. Ateş taşıyan adıyla yazıtlarda sunuda bulunan Artemis Perasia'nın atribüsünün meşale olduğunu sikkelerden öğrenmekteyiz. Artemis Perasia kültü, İ. Ö. 2. yüzyılda yaygın şekilde görülmektedir³⁰⁸.

51. Artemis Philoparthenos (Φιλοπαρθένω)

Artemis Philoparthenos ismine, V. Çelgin'in belirttiğine göre; Termessos antik kentinde Artemis'i kutsamak amacıyla dikilmiş bir adak heykeli üzerindeki yazıtta rastlamaktayız. Yazıtta bir rahip adı, bir kült görevlisi ünvanı veya tapınakla ilgili herhangi bir unsur içermemesi dolayısıyla tek başına bir kültün varlığının kanıtı sayılamayacağından, şimdilik, Artemis'i "Philoparthenos" lâkabı altında kutsamak amacıyla, tanrıçaya kentin gösterdiği saygının bir ifadesi olarak yapılmış resmi bir adak olmaktan öteye gitmemektedir³⁰⁹.

³⁰⁶ Bent 1890, s. 235

³⁰⁷ Robert 1964, s. 33

³⁰⁸ Sayar 1999, s. 147

³⁰⁹ Çelgin 2003, s. 121

52. Artemis Phosphoros (Φωσφο)ροω)

Phosphoros³¹⁰ sabah yıldızının ismidir. Bu yıldızın diğeri ismi de Heosphoros'tur. Meşela (ışık) taşıyan tanrıça anlamına gelmektedir. Artemis geceleri avlanırken meşale taşımaktadır³¹¹. İ. Ö. 3. yüzyıla ait bir yazıtta, taşları keserek ya da balta ile yontarak yapılan Phosphorion adlı bir binadan söz edilmektedir³¹². Bu bina, çok büyük ihtimalle Phosphoros adlı tanrıya ait bir tapınaktır. Bu isim sabah yıldızından dolayı bir erkek tanrıyı temsil etmekle beraber aynı zamanda Artemis veya Hekate'nin bir epitetidir. Bu iki tanrıçaya da hem Milet, hem de Didyma'da tapınılmıştır. Bu yüzden Tuchelt ve diğeri bazı araştırmacılar³¹³ Phosphorion'un tanrısının Artemis Phosphoros olduğuna inanırlar³¹⁴.

53. Artemis Potnia Theron (Ποτνια Τηρων)

Tanrıçanın Potnia Theron epiteti, onun her şeyden önce doğa tanrıçası yönünü açığa vuran ve kendisini Girit'in Hellen öncesi Doğa Tanrıçası Rhea ile Eski Önasya-Anadolu Doğa ve Bereket Tanrıçası, Tanrılar Anası Kybele'ye yaklaştıran, hatta özdeş kılan bir sıfattır. Potnia Theron, yani hayvanların efendisi³¹⁵ bir çift vahşi hayvanla bunların arasında duran bir tanrıçadan

³¹⁰ Bremmer 1994, s. 17 ; Alcock, 2002, s. 47, 170

³¹¹ Farnell 1896, s. 458 ; Ellinger 1984, s. 57

³¹² Tuchelt 1973, s. 37

³¹³ Tuchelt 1973, s. 37-38, ; Fontenrose, 1981, s. 102

³¹⁴ Farnell 1896, s. 458

³¹⁵ Nilson 1923, s. 148 ; Krappe 1942, s. 497 ; Lawler-Kober 1945, s. 104 ; Lawler 1947, s.

oluşur. Hayvanlar genellikle aslandır ama kuş, geyik ya da grifon gibi fantastik hayvanlarda olabilir. Potnia yani egemen kadın, bir doğa ve güç simgesidir³¹⁶ (Resim 12)

Potnia tipini ikonografik olarak incelemek gerekirse, Greklerde İ. Ö. 8. yüzyıl sonu İ. Ö. 7. yüzyıl başlarında tanrıça, kanatlı formu ile görülmektedir. Bu kanatlı tip, yaygın olarak Suriye’de görülmesine karşın, başlangıç yeri olarak Grekler gösterilmektedir. İ. Ö. 7. yüzyıl Potnia tipinde tanrıça bir peplos veya chiton giymiş, saçları dikey şekilde kazıma ile gösterilmiştir. Yüz ise sıklıkla Dedalik görünümündedir. İki elinde boğazlarından kuşları tutmaktadır. Potnia tipi, Helenistik dönemde Ege’nin inançları ile birleşerek kanatlı tipinin yanı sıra, kanatsız olarak da yeni bir form olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tipte ise bazı örneklerde, kolları yukarı kalkmış şekildedir, ellerinde ise bitki tutmakta ve iki yanında kuşlar durmaktadır³¹⁷.

Doğu Akdeniz-Ege havzalarında çok eski ve köklü bir geleneğin temsilcisi olarak karşımıza çıkan Potnia Theron epithetli Artemis’e Hellen dünyasının birçok yerinde saygı gösterilmiştir. Bu epiteti tanrıçanın değişik hayvanlarla olan yakından ilişkisi anlatılmıştır³¹⁸. İonia kentlerinden,

89 ; Rose 1958, s. 113 ; Pearson, 1966, s. 8, ; Zaidman-Pantel 1992, s. 5 ;Lonsdale 1993, s. 181, ;, ; Bremmer 1994, s. 17 ; Cohen 1994, s. 697 ; Goodison-Morris 1998, s. 48 ; Marinatos 2000, s. 92, 129

³¹⁶ Chittenden 1947, s. 103-106 ; Roller 1999, s. 142

³¹⁷ LIMC. II. 1, s. 739, 740. no. 11-20

³¹⁸ West 1995, s. 60, 95

Smyrna'da ele geçen fildişi bir kabartma üzerinde Artemis, Potnia tipinde gösterilmiştir³¹⁹ (Resim 13).

54. Artemis Pythié (Πυθία)

Artemis Pythié kaynak suları ile ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkilendirme de kaynak sularından tanrıçaya su taşıyan Artemis rahibelerine dayandırmaktayız.³²⁰ Artemis Pythié, Apollon Didymmaeus ile birlikte İonia kenti olan Didyma'da tapınım görmüştür³²¹. Tanrıçanın bu epitetine Didyma kentinde, İ. Ö. 6. yüzyıl ve İ. Ö. 2. yüzyıl tarihlerine ait iki ayrı yazıtta rastlamaktayız³²².

55. Artemis Soteira (Σώτεια)

Artemis Soteira³²³, kurtarıcı anlamına gelmektedir³²⁴. Artemis bir savaş tanrıçası olmamasına karşın, savaşların gidişatında üzerine düşen görevi yerine getirmektedir. Bu görev, savaşın kavga ile olan bölümü değildir. Görevi, rehberlik yapmaktır. Savaş sırasında bir kentin yok olma tehdidi ile

³¹⁹ Kern 1925, s. 157

³²⁰ Fontenrose 1988, s. 123

³²¹ Fontenrose 1932, s. 249

³²² Fontenrose 1936, s. 55 ; Tuchelt 1973, s. 67-68

³²³ Decharme 1893, s. 147 ; Munro 1897, s. 285; Picard 1962, s. 130 ; Fontenrose 1988, s. 159 ; Thomson 1983, s. 334 ; Hansen 1995, s. 308

³²⁴ Bremmer 1994, s. 17 ; Sissa-Detienne 2000, s. 160

karşılaşması halinde sivilleri korumak için tanrıça, Soteira epiteti ile ortaya çıkarak vahşeti önler. Hegemon epiteti de aynı anlamdadır³²⁵. Megara'da Artemis Soteira³²⁶ tapınağındaki festivaller sırasındaki geçit törenlerinde 12 tanrıçanın heykelleri taşınırdı³²⁷. Korint körfezinde Megaris'in bir kenti olan Pegae'de Artemis Soteira'nın bronz bir heykeli bulunmuştur³²⁸. Bu külte, Laconia'da, Laconia'nın güneyinde Boeae'da, Arcadia'nın başkenti Megalopolis'te, Achaia'da, Pellene'de, Peloponnes'te Troezen³²⁹ kentinde ve Arkadia'nın güney batısındaki Phigalia'da rastlamaktayız³³⁰.

56. Artemis Stymphalia (Στυμφαλία)

Stymphalos kentinde Artemis kültü görülmektedir³³¹. Bu kent, Yunanistan'da, Arkadia'nın kuzey doğusundaki Kyllene dağı yakınında bulunan Stymphalos gölü kenarına kurulmuştur³³². Burada Artemis Stymphalia'ya ait bir tapınak vardır³³³. Bu tapınakta, Artemis'in ağaçtan bir heykelinin bulunduğu, tanrıça onuruna, festivaller düzenlendiği ve bu

³²⁵ Vernant 1991, s. 203

³²⁶ Sturgeon 1995, s. 498

³²⁷ Fishwick 1993, s. 548 ; Sissa-Detienne 2000, s. 160

³²⁸ Bell 1989, s. 215 ; Ellinger 1984, s. 58

³²⁹ Bell 1989, s. 65, 155, 174, 217, 223, 290

³³⁰ Stiglitz 1967, s. 122

³³¹ Pausanias, VIII. 22, s. 7 ; Kerényi 1958, s. 166 ; Thomson 1983, s. 332 ; Hughes 1991, s. 253

³³² Dowden 1989, s. 179

³³³ Graves 1958, s. 379 ; Ling 1973, s. 152 ; Deacy and Villing 2001, s. 85

festivallerde çeşitli danslar yapıldığı bilinmektedir³³⁴. Artemis tapınağın çatısında Stymphalian kuşları görüntülenmiştir. Tapınağın arkasında, beyaz taştan yapılmış, kuş bacaklı kızların heykellerinin var olduğu bilinmektedir³³⁵. Burada tanrıça, vahşi anası Artemis olarak tanımlanır³³⁶. Stymphalia ismi, Herakles'in on iki işinden biri olan Stymphalos Gölü Kuşları mitolojisinde geçmektedir. Mitolojiye göre; Herakles, kuzeni Eurysthenes'in verdiği, Stymphalos Gölü Kuşları'nı³³⁷ yok etme görevinde, göl kenarında yaşayan ve etrafa zarar veren bu kuşları avlayarak yok etmiştir³³⁸.

57. Artemis Tauropolos (Ταυροπόλος)

Artemis'in Tauropos³³⁹ (=boğa görünüşlü, boğa bakışlı) epiteti ile ilgili olan Tauropolos, boğaları himaye eden, boğa kurbanlarıyla tapınılan anlamı taşımaktadır. Artemis Tauropolos inancı, erkeklere özgü, gizli bir karaktere sahip olan, bilhassa Makedon ve Diadokh orduları arasında yaygın bir inançtı. Tanrıçanın özellikle Taur'lar ülkesi (Tauris) ile Attika bölgesindeki Brauron ve Halai Araphenides'de bulunan kültlerinin³⁴⁰ yanı sıra, Atina'da beş yılda bir kutlanan, Tauris Artemis'i ile özdeş Artemis Brauronia'ya ait şenlikler,

³³⁴ Twele 1977, s. 106

³³⁵ Dowden 1989, s. 180 ; Benton 1972, s. 172-173

³³⁶ Scully 1962, s. 83 ; Twele 1977, s. 107

³³⁷ Bu kuşların gagaları ve pençeleri pirinç kaplama, tüyleri ise insan oklarına karşı dayanıklı idi. Bkz. Macrone 1993, s. 113

³³⁸ Grimal 1997, s. 261

³³⁹ Schreiber 1884-1890, s. 567 ; Wernicke 1895, s. 1357 ; Romaios 1949, s. 112 ; Dowden 1989, s. 33 ; Kahil 1991, s. 518 ; Hughes 1991, s. 121 ; Larson 1995, s. 138

³⁴⁰ Rose 1958, s. 87 ; Hollinshead 1985, s. 433-435

Iphigeneia Mythosuyla da³⁴¹ ilişkili olarak, insan kurbanı dahil kanlı unsurlar içermektedir³⁴². Tanrıçanın en önemli kült merkezinin Kırım Yarımadası'nın (Taurike Khersonesos) güneyindeki Taur'lar ülkesinde olması nedeniyle Taurike (=Tauris'li) ve Tauro epitetleriyle ilişkilendirilerek, Tauris'e giden veya Tauris'te onurlandırılan olarak da yorumlanmak istenmiştir. Artemis Tauropolos böylece, Tauris Artemis'i olarak kabul görmeye başlamıştır³⁴³. Atina'nın 25 km uzağında Artemis Tauropolos festival alanında tanrıça onuruna festivaller düzenlenirdi³⁴⁴. Festivallerde boynu bir bıçakla çizilen bir erkeğin birkaç damla kanının sunağa akması gerekiyordu³⁴⁵. Brauron'un 10 km. kuzeyinde Halai'de Artemis Tauropolos kültürünü görmekteyiz³⁴⁶. Brauron'da bulan iki adet rölyef üzerinde Artemis Tauropolos ve boğa görülmektedir. Profilden verilen boğa üzerinde oturan tanrıçanın yüzü profilden, gövdesi ise önden betimlenmiştir³⁴⁷ (Resim 14).

58. Artemis Throsia (Τηροσία)

Yunanistan Thaselya'daki Aulis kentinde, Artemis Throsia kültü görülmektedir³⁴⁸. Artemis Throsia, evlilik çağına gelmiş ve Nebraia diye

³⁴¹ Euripides 1963, s. 24 ; Philippart 1925, s. 22

³⁴² Schreiber 1884-1890, s. 567 ; RE, s. 1357

³⁴³ Schreiber 1884-1890. s. 117

³⁴⁴ Lonsdale 1993, s. 171

³⁴⁵ Rose 1958, s. 87 ; Burkert 1985, s. 150 ; Powell 1995, s. 471 ; Marinatos 2000, s. 108

³⁴⁶ Dowden 1989, s. 33 ; Kahil 1991, s. 518 ; Hughes 1991, s. 121 ; Larson 1995, s. 138

³⁴⁷ LIMC. II. 1. s. 674, no. 700,701

³⁴⁸ Sourvinou 1971, s. 340 ; Dowden 1989, s. 41

adlandırılan, genç kızların evlilik törenleri ile ilgilidir³⁴⁹. Aulis'te tanrıça onuruna yapılan festivallerde, toplu şekilde evlilik törenleri gerçekleştirilmekteydi. Bu törenlerde, önce geyik avı, avdan sonra da nikah töreni yapılmaktaydı³⁵⁰.

59. Artemis Triclaira (Τρικλαρία)

Triclaira, "hisse, paylaşılan toprak" anlamına gelen χλάρος kelimesinden alınmış ve tanrıça üç köyün tanrıçası olarak adlandırılmıştır³⁵¹. Patrae'ye bağlı olan Aroe, Antheia ve Mesatis isimli birbirinden ayrılmış olan üç kentte Artemis Triclaira kültü görülmektedir. Bu kentlerde tanrıça onuruna festivaller düzenlenmekteydi³⁵². Bu festivallerde tanrıçaya insan kurban edildiği görülmektedir³⁵³. Ayrıca Patrae'da Artemis Triclaira ve Dionysos için festivaller yapılmaktaydı. Bu festivalde, bir alay çocuk başlarına mısır kabuğundan yapılmış taçlar takarak gece nehre inerlerdi. Bu taçları tanrıçanın önüne sererler sonra yıkanırlandı. Yıkandıktan sonra sarmaşıktan yapılmış taçlar takarak Dionysos tapınağına giderlerdi³⁵⁴. Daha sonra bu çocuklar Dionysos Aisymnetes tapınağından, Artemis Triclaira tapınağına kadar

³⁴⁹ Sourvinou 1971, s. 340

³⁵⁰ Dowden 1989, s. 41, 42

³⁵¹ Vernant 1991, s. 209

³⁵² Nilsson 1986, s. 22,23 ; Dowden 1989, s. 130

³⁵³ Rose 1925, s. 240 ; Hughes 1991, s. 137 ; Alcock-Osborne 1994, s. 204

³⁵⁴ Hughes 1991, s. 124

yürürlerdi³⁵⁵. Patrai'deki Artemis Triclairea tapınağında insan kurban edildiği iddia edilmiştir. Buna göre; tapınağın rahibesi Komaitho, Melanippos isimli bir adama aşık olmuştur. Ailelerinin karşı çıkmasına rağmen bu iki aşık gizlice tapınakta buluşmuşlar. Buna kızan Artemis veba ve açlık göndererek öfkesini göstermiştir. Bu öfkeyi durdurmak için iki sevgili tanrıçaya kurban edilmiştir ve bu her yıl o bölgede bulunan en güzel kız ve erkeği kurban etmeyle devam etmiştir³⁵⁶. Bu tapınakta, evlenmemiş bir bayan evlenene kadar tanrıçanın rahipliğini üstlenirdi³⁵⁷. Burada Artemis ve Dionysos festivalleri birleştirilmiştir. Üç kentin merkezi tapınağı, Artemis Triclairea'ya adanmıştır³⁵⁸.

60. Artemis'in diğer epitet ve kültleri

Yunanistan Arkadia'daki Orchomenes kentinde **Artemis Kedratis**³⁵⁹, Yunanistan'da, Arkadia'nın kuzeyinde, Krathis dağında **Artemis Pyrhonia** (ateş getiren)³⁶⁰, Olympia'da Artemis Kordax³⁶¹, Arkadia'da **Artemis Kondylea**³⁶², Yunanistan'ın Aegina adasında **Artemis Aphaia** (güzel)³⁶³,

³⁵⁵ Dowden 1989, s. 170

³⁵⁶ Rose 1930, s. 200; Rose 1958, s. 275

³⁵⁷ Dowden 1989, s. 130

³⁵⁸ Burkert 1985, s. 223

³⁵⁹ Pausanias, VIII. 13. 2 ; Alcock-Osborne 1994, s. 217 ; West 1995, s. 60 ; Stiglitz 1967, s. 149

³⁶⁰ Dowden 1989, s. 162 ; Stiglitz 1967, s. 150

³⁶¹ Lloyd-Jones 1983, s. 91

³⁶² Blundell-Williamson 1998, s. 31

³⁶³ RE, s. 1379 ; Kraus 1908, s. 17 ; Hopkins 1962, s. 183

Attika'da Eleusis kentinde **Artemis Propylaia**³⁶⁴ Yunanistan'ın Argos kentinde **Artemis Peithos**³⁶⁵, Yunanistan'ın Tesselya bölgesinde yer alan Melite yakınındaki Thermae kentinde **Artemis Thermia**³⁶⁶ Yunanistan'ın Thasos adasında **Artemis Polo**³⁶⁷, epitetleri görülmektedir.

Lydia bölgesi kentlerinden Sardes yakınındaki Koloe'de **Artemis Koloe**³⁶⁸, Lykia bölgesi kentlerinden Tlos ve Arykanda'da, **Artemis Kombike**³⁶⁹, Sidyma'da **Artemis Sidymike**³⁷⁰, Olympos'ta **Artemis Kitaneurissa**³⁷¹, Arykanda'da **Artemis Tharsenike (Thersenike)**³⁷², İonia kentlerinden Erythrai'de, **Artemis Kaukasis**³⁷³ epiteti görülmektedir.

Yunanistan'da, Olympia kentinde Artemis kültü görülmektedir. Olympia'nın 3 km. güneyinde, Artemis'e ait bir tapınak yer almaktadır. Bu tapınağı, Xenophon kendi geliriyle, kendi mülkünde yaptırmıştır. Xenophon, daha sonra her yıl yetişen ürünlerinin gelirinin 10 da birini tanrıçaya, bütün hemşerilerine ve komşu civarlardan gelip festivale katılanlar için harcamıştır. Bu tapınak Ephesos Artemis tapınağının küçültülmüş bir versiyonuydu. Buradaki heykel Ephesos'da altın heykelin bir benzeri olarak selvi ağacından yapılmıştır. Tapınağın yanındaki bir levhada şu yazıt yer alır; “*Bu yer*

³⁶⁴ Evans 2002, s. 236

³⁶⁵ Pausanias, II. 21, 1 ; Seaford 1987, s. 115

³⁶⁶ Merriam 1884, s. 86

³⁶⁷ Picard 1962, s.129, 131

³⁶⁸ S. Cook 1917, s. 224

³⁶⁹ S. Şahin 1994, s. 92 ; Adak-S. Şahin 2004, s. 95

³⁷⁰ S. Şahin 1994, s. 92

³⁷¹ Adak-Tüner 2004, s. 54

³⁷² S. Şahin 1994, s. 93

³⁷³ EA 34, s. 37

Artemis'e kutsaldır. Buraya sahip olan ve ürünlerinden yararlanan kişi her yıl bu ürünün 10 da birini tanrıça için kurban olarak sunmak zorundadır ve geriye kalanıyla da tapınağın iyi koşullarda kalmasını sağlamalıdır. Eğer biri bunları yapmada başarısız olursa tanrıça onunla ilgilenecektir”³⁷⁴.

Yunanistan'ın **Korfu (Kerkyra) adasında**, Artemis'in kültü ve bir tapınağı yer almaktadır. Tapınağın alınlığında, iki Leopar arasında bir Gorgo tasvir edilmiştir³⁷⁵. Korfu adasında Artemis'e ait terracotta heykeller bulunmuştur. Bu heykellerinden birinde Artemis elinde ölü veya canlı bir aslan tutmaktadır³⁷⁶.

³⁷⁴ Price 1999, s. 2

³⁷⁵ Marinatos 2000, s. 60 ; Easterling 1985, s. 73

³⁷⁶ Harden 1927, s. 98

III- ANADOLU'DA ARTEMİS KÜLTÜ

1. KARIA'DA ARTEMİS

Anadolu yarımadasının Ege ve Akdeniz dünyasına açılan penceresi ve eski doğu ve batı kültürlerinin buluşma noktası olan Karia bölgesi, Anadolu'nun güney-batı kesiminde yer almaktadır. Kuzeyinde İonia ve Lydia, güneyinde Lykia ve doğusunda Frigya Karia bölgesinin komşularıdır. Güney-batı Anadolu kesiminde Kar, Leleg, Pelags ve Luvi gibi farklı etkin grupların varlığı, Yunan kolonizasyonu ve Doğu Akdeniz toplumları ile kurulan ticari ilişkiler Karia'yı sosyo-kültürel alanda ön plana çıkaran etmenlerdir³⁷⁷.

İ. Ö. 1. binin başında Anadolu'ya yönelmiş olan Yunan göç ve kolonizasyon hareketi, Karia'daki yerli kültürün büyük ölçüde etkilenmesine neden olmuştur.³⁷⁸ Kültürel alanda Yunan öğelerini kabullenme Karia'nın kıyı şeridinde İ. Ö. 6. yüzyılda, iç kesimlerinde ise İ. Ö. 4. yüzyılda gerçekleşmiştir³⁷⁹.

³⁷⁷ Paton-Myres 1896, s 268-269 ; Kınal 1991, s. 72

³⁷⁸ Brewster 1993, s. 38

³⁷⁹ Laumonier 1958, s. 713

Amyzon

Günümüzde Aydın ili, Koçarlı ilçe merkezinin 47 km. güneyinde, Gaffarlar köyü girişinde yer alan Mazin Kalesi'ne lokalize edilen Amyzon antik kentinin adı, ilk kez İ. Ö. 4. yüzyıl ortalarında Atik-Delos deniz birliği vergi listelerinde geçmektedir³⁸⁰.

Amyzon'da Artemis kültü hakkında bilgileri birkaç yazıt ile sınırlı sayıda sikkeden yararlanarak öğrenmekteyiz. Bugün Mazin Kalesi adını taşıyan yerleşim alanının akropolünde süregelen kazılar sonucunda, propylonu İon tarzında, tapınak binası ise, Dor tarzında bir yapı bulunmuştur³⁸¹. Burada bulunan yazıtların birinde, bir yurttaşın yaptığı işlerden dolayı çelenkle onurlandırıldığını ve ayrıca Artemis'e kurban sunulduğunu öğreniyoruz³⁸². Bulunan yazıtlardan ilkinde Seleukos kralı III. Antiokhos (İ. Ö. 223-187), generalleri, atlı ve piyade askerleri ve diğer yüksek görevlileriyle birlikte, kent halkını selamladığı mesajının devamında; *Apollon ve Artemis tapınağına..*³⁸³ ifadesi okunmaktadır. Yazıtın tamamı elimizde olmamasına rağmen Amyzon'da Artemis ile birlikte Apollon tapınımı da olduğu sonucuna veriyoruz³⁸⁴. İ. Ö. 180 yılına tarihlenen bir diğer yazıttan, III.

³⁸⁰ Sevin 2001, s. 113

³⁸¹ Robert 1951, s. 187

³⁸² Robert 1951, s. 198

³⁸³ Welles 1934, s. 169-170.,no: 39.

³⁸⁴ Paton-Myres 1896, s.231-234 ; Laumonier 1958, s. 719

Antiokhos tarafından, Apollon ve Artemis tapınağına asyilia yani buraya sığınanları koruma altına alma yetkisi verildiğini öğreniyoruz³⁸⁵.

Amyzon, İ. Ö. 1. yüzyılda, şu anda British Museum'da bulunan birkaç sikke basmıştır. Sikkelerin ön yüzlerinde Artemis yer almaktadır³⁸⁶ (Resim 15). Bunlardan biri imparatorluk dönemine aittir ve ön yüzde omzunda sadağı, sağa dönük Artemis büstü; arka yüzde ise Apollon'un liri ile Artemis'e ait bir meşale görülmektedir³⁸⁷.

Bargyilia-Kindya

Kindya kenti Muğla ili, Milas ilçe merkezinin 20 km. güneybatısında yer almaktadır³⁸⁸. İ. Ö. 5. yüzyılın ortalarında Attika-Delos Birliğine üye olan kent, İ.Ö. 3. yüzyılda komşusu Bargyilia'nın sınırları içine dahil olmuştur³⁸⁹. Kindya'nın biraz doğusunda yer alan Bargyilia ise, İasos körfezine açılan derin bir koy içerisine, bugünkü Gök Asar'a kurulmuştur³⁹⁰.

Bargyilia'da tanrıçaya, **Artemis Kindyas** epiteti ile tapınılmıştır³⁹¹. Roma imparatorluk çağından itibaren kentte tanrıçaya, Apollon ile birlikte tapınılmaya başlanmıştır. Bu sonuca kentte ele geçen pek çok yazıtta,

³⁸⁵ Nilsson 1986, s. 121, ; Welles 1934, s. 170

³⁸⁶ Robert 1983, s. 541 ; Head 1991, s. 608

³⁸⁷ BMC Caria, s. 13. no.2

³⁸⁸ Sevin 2001, s. 259

³⁸⁹ Bean 2000, s. 75

³⁹⁰ Bean 1987, s. 93

³⁹¹ LIMC. II. 1. s. 763 ; RE, s. 1389 ; Paton-Myres 1896, s. 196 ; Jucker 1965, s. 135 ; Merkelbach 1978, s. 1 ; Le Rider 1990, s. 548

Apollon'un isminin geçmesiyle varabiliriz³⁹². Ayrıca sikkeler üzerindeki Artemis Apollon birlikteliği de bunu desteklemektedir³⁹³.

Bargyilia'nın kuzeyindeki tepenin doruğunda, Roma döneminden kalan ve hangi tanrıya ait olduğu bilinmeyen bir tapınağın³⁹⁴ yanında dört tarafı da kabartmalarla süslü bir sunak bulunmuştur³⁹⁵. Bugün ikiye bölünmüş olan sunağın ilk kabartmasında uzun bir peplos içinde sol elinde bir yay ile görülen tanrıça Artemis Kindyas, sağ eliyle de sadağından ok çıkarırken görülmektedir. İkinci kabartmada, elinde çelenk taşıyan görülen Apollon, üçüncü de ise yiğit Bargylos olduğu tahmin edilen, geniş bir pelerin içinde erkek figürü, dördüncü ve son kabartmada ise bereket boynuzu taşıyan bir dişi figür tasviri yer almaktadır. Artemis'in bütün tapınaklarında olduğu gibi, Bargyilia'daki tapınağında da rahibelere vardır. Bu rahibelere Ioutrophoros denilmekteydi³⁹⁶.

Artemis'e ait tapınağın alanı, bugünkü Kemikler köyü yakınında küçük bir tepe üzerinde yer almaktadır³⁹⁷. Bu alanda pek çok sayıda yapı parçası ve yazıt bulunmuştur. Tapınak alanı içinde bulunan bir adak yazıtı Artemis Kindyas'a adanmıştır³⁹⁸. Diğer bir yazıt İmparatorluk döneminin başına tarihlendirilmekte ve Doğu'da yalnızca eski Anadolu tanrılarına gösterilen bir

³⁹² Taşlıkılıoğlu 1963, s. 55 Mellink 1975, s. 108

³⁹³ Head 1991, s. 612

³⁹⁴ NewTon 1862-1863, c. II, s. 603-610 ; Paton-Myres 1896, s. 198-199.

³⁹⁵ Bean 1987, s. 96-97

³⁹⁶ Ioutrophoros, banyo suyu taşıyıcısı anlamına gelmektedir. Bu da bize Artemis'in suyla ilişkilendirildiğini göstermektedir. Bkz. Fontenrose 1988, s. 127

³⁹⁷ Bean 1987, s. 93

³⁹⁸ Cousin-Diehl 1889, s.37-38. no.5 ; Paton-Myres 1896, s. 196 ; Bas-Waddington 1972, s. 136, no. 496-497

onurlandırmayla Artemis Kindyas ve Augustus tapınımlarının birleştirildiği görülmektedir³⁹⁹. Bu birleştirilmenin en büyük nedeni de, Artemis Kindyas'ın çok fazla yerel özellikler taşımasına bağlanabilir⁴⁰⁰.

Başka bir yazıttan Artemis Kindyas'ın, Bargylia kentinin koruyucu tanrıçası olduğunu öğrenmekteyiz. Yazıtta; *“halkı belli ... (bir düşmana karşı Aristonikos ? savaşta ... kentimizi ve topraklarımızı, özerkliğimizi ve yurdumuzun özgürlüğünü, (bizi) tehdit eden, birçok (ve) büyük tehlikeden, Artemis Kindyas'ın epifanisi kurtardı”* yazılıdır⁴⁰¹. Bu yazıtı destekleyen tarihsel bir olay vardır; İ. Ö. 133 yılında III. Attalos'un Pergamon krallığını Roma'ya bırakması üzerine ayaklanan Aristonikos⁴⁰², Myndos kentini ele geçirince Roma'dan yana tavır takınan Bargylia halkı korkuya kapılır, işte tam bu sırada Artemis'in Epifanisi ortaya çıkarak halkı kurtarır⁴⁰³.

Artemis Kindyas sikkeler üzerinde ilk kez, İ. Ö. 2. yüzyılda görülmeye başlar ve İmparatorluk dönemine kadar sürer. Bu dönem içinde sikkelerde yer alan tanrıça üç sikke haricinde hep aynı biçimde resmedilmiştir; Başı sağa dönük, saçları ensesinde toplanmış, başı örtülü; çevresi defne dallarıyla çevrelenmiştir⁴⁰⁴ (Resim 16). Yine aynı tarihe ait bir sikkenin ön yüzünde defne

³⁹⁹ Hauvette-Dubois 1881, s.191-193. no. 14 ; Blümel 1985, c. 28 II, 2. s. 113.-140, no. 613

⁴⁰⁰ Laumonier 1958, s. 604

⁴⁰¹ Jucker 1965, s. 135 ; Robert 1970, s. 459-460

⁴⁰² Pergamon kralı II. Eumenes'in oğlu olarak bilinmektedir. Bkz. Radt 1988, s. 40

⁴⁰³ Jucker 1967, s. 135 ; Malay 1992, s. 41,45

⁴⁰⁴ BMC Caria, s.70. no.1. res. XI. 5 ; Aulock 1962, no.2515

çelengi ile süslü başı ve omzunda sadağı ile Apollon görülürken, arka yüzde Artemis Kindyas kült heykeli yer alır⁴⁰⁵.

Hydai

Hydai kenti, Muğla ili, Milas ilçe sınırları içerisinde, bugünkü adıyla Damlıboğazda kurulmuştur. Hydai, Olymos ve Khalketor antik kentleri ile birlikte Atika-Delos birliğine üye olmuştur⁴⁰⁶.

Kentin tanrıları aynı tapınağı paylaşan Apollon ve Artemis'tir. Kentte ele geçen bir yazıt üzerinde tanrı ve tanrıça, "Atadan kalma tanrılar" olarak adlandırılırlar⁴⁰⁷. Kentte bulunan Apollon ve Artemis'e ait kutsal alan bugün tamamen yok olmuştur⁴⁰⁸.

Gergakome

Eski Çine'nin yaklaşık 7 km. güneydoğusundaki dağlık bölgede bulunan bu yerleşim alanının en dikkate değer özelliği pek çok yerde, kayalara yazılmış Gerga adının geçmesidir. Günümüz Ovacık köyünün sınırları içerisinde kalmaktadır⁴⁰⁹. Eski adı Leukai Stelai olan kent, tanrıça Kar

⁴⁰⁵ Head 1991, s. 612 ; Imhoof-Blüner 1991, 127

⁴⁰⁶ Sevin 2001, s. 257

⁴⁰⁷ Bean 2000, s. 34

⁴⁰⁸ Diler 2001, s. 221

⁴⁰⁹ Bean1987, s.240

(Gar)'a ilişkin tapınımla bölgesel bir önem taşımaktaydı. Roma döneminde önemini kaybederek Gergakome adıyla bir köy durumuna dönüşmüştür.⁴¹⁰

Kentte yer alan yaklaşık 1.5 km. karelik bir alanı kapsayan kutsal alanın kuzeybatısında temenos sınırı, beş yüz metre uzunluğunda bir temenos duvarıyla belirtilmiştir⁴¹¹. Bütünüyle Karia işçiliğine özgü ayaklarla desteklenmiş eğmeçli doğu terasında, işlevi henüz tam açıklığa kavuşmadığı için “Alınlık Yapı” olarak adlandırılan anıt ve kült heykeli ile ana anıtlar yer almaktadır. Alınlık yapının birkaç metre batısında kaidesi üzerine düşmüş büyük bir heykel bulunmaktadır. Üzerine yerleştirildiği kaide ile birlikte yüksekliği 4.15 metre olan söz konusu heykelin olasılıkla, metalden bir göğüs süsünün takılabilmesi için, göğüste simetrik altı dübel yuvası açılmıştır. Heykelin biçiminden yola çıkarak tarihlemek mümkün olmamakla birlikte, tipolojik bakımdan Ephesos Artemis'i ve yakın kült heykelleri grubuna dahil etmek olasıdır. Heykelin bitişik bacakları, vücudun alt kısmını tamamen saran dar elbisesi, göğüs süsü; ileri uzanan kolların ön kısmı; ellerden aşağıya uzanan ve aşağıda bir püskül ya da süslü bir düğümle sona eren kordonu bu savı destekleyen benzer özelliklerdir⁴¹².

⁴¹⁰ Sevin 2001, 114

⁴¹¹ Held 1995, s.60.

⁴¹² Fleischer 1973, s. 109.

Halikarnasos

İ. Ö. 1. yüzyılda yaşamış olan Diyotoros Siculus'un Karia'nın en büyük kenti ve merkezi olarak tanımladığı Halikarnasos⁴¹³, bugünkü Muğla ili, Bodrum ilçesi sınırları içerisinde yer almaktaydı⁴¹⁴. Halikarnasos, Strabon' a göre Troezenli ve Anthesli Helenler tarafından lokalize edilmiştir⁴¹⁵. Perslerin, İ. Ö. 546 yılında Sardes kentini ele geçirmelerinden sonra, kıyıya ilerleyerek işgal ettiği Yunan şehirlerinin içinde Halikarnassos'da bulunmaktaydı⁴¹⁶.

Halikarnasos'da, Artemis kültünün varlığına sadece yazıtlarda rastlamaktayız. Halikarnasos takviminin aylarından birine de adını veren tanrıça, **Artemis Pergaia** epithetiyle kentte tapınım görmüştür⁴¹⁷. Erken Hellenistik döneme tarihlendirilen bir yazıtta, Apollon Agyeos rahibi, Nossos tarafından, Zeus'un bakire kızı Artemis'e heykeller sunulduğu görülmektedir⁴¹⁸. Halikarnassos halkının, Artemis Pergaia rahipliğinin satışına ilişkin aldığı bir meclis kararı, bize bu tanrıçanın kültüyle ilgili hayli ilginç bilgi sunmaktadır. İ. Ö. 3. yüzyıla tarihlenen bu yazıt Halikarnassos'un bu dönemde büyük bir ekonomik darlık içinde olduğunu göstermektedir⁴¹⁹.

Bir diğer bilgi ise, Artemis Pergaia kültünün başında yalnızca bir rahibenin görev yapmasıdır. Halikarnassos takviminin aylarından birine de

⁴¹³ Diodorus 1963, s. 183

⁴¹⁴ Sevin 2001, s. 122

⁴¹⁵ Strabon, XIV. II. 16

⁴¹⁶ Bean 2000, s. 96

⁴¹⁷ CIG, 2656

⁴¹⁸ Merkelbach-Stauber 1998, s.49, no. 01

⁴¹⁹ Hirschfeld 1983-1916, s. 65-67.

adını da veren⁴²⁰ Artemis, Pergeia epithetiyle geçmektedir. Ancak Leto ve Apollon Agyeas ile birlikte yer aldığı ve Diophantos'un⁴²¹ karısı tarafından sunulmuş bir yazıtında sıfatsız geçmektedir⁴²².

Hyllarima

Hyllarima antik kenti, Marsyas (Çine) çayının küçük kollarından biri olan Meselve'nin sınırları içerisindeki, alçak bir tepe olan Maltepe'ye kurulmuştur⁴²³. Muğla ili Kavaklıdere ilçesine bağlı Çayboyu beldesinde bir mahalle olan Kapkarlar'daki surlarla çevrili, tiyatrosu, agorası olan kent, Hyllarima olarak bilinmektedir⁴²⁴.

Hyllarima'da Artemis kardeşi Apollon birlikte tapınım görmüştür. İ. Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıtta, iki kardeş tanrıya ait Olymos'ta olduğu gibi kutsal toprakların (ιερα Χωρα) olduğunu öğrenmekteyiz. Ayrıca Hyllarifhalı Apollon ve Artemis'in tarım yapılan araziler üzerinde bir tapınağı olduğu ve bu arazilerin Artemidoros'un⁴²⁵ oğlu Hermokrates'e 1190 drahmiye kiralandığı ifade edilmektedir⁴²⁶. Laumoier'in görüşüne

⁴²⁰ Cousin-Diehl 1890, s.95-96. no. 3

⁴²¹ İ. S. 200-284 yılları arasında yaşamış, matematiğin babası olarak bilinen bilim adamı. Bkz. Karpinski 1934, s. 104, 105 ; McCulley 1961, s. 203-206

⁴²² Haussoullier 1890, s. 398, no. 7

⁴²³ Sevin 2001, s. 114

⁴²⁴ Varinlioğlu 2000, s. 271

⁴²⁵ İ. S. 2. yüzyılda yaşamış, Efes'in Artemidoros'u veya Daldis olarak da bilinen, "Ruyaların Yorumu" adlı kitabın yazarı ve bilim adamıdır. Bkz. F. Price 1986, s. 3 ; Rose 1926, s. 211

⁴²⁶ Laumonier 1934, s. 371, no. 41

göre; Hyllarima'da biri Apollon-Artemis'e, diğeri Apollon-Hekate'ye ait olmak üzere birbirine yakın iki tapınak vardı⁴²⁷.

Hyllarima'da Artemis'e ait pek fazla sikke ele geçmemiştir. Ele geçen Antoninus Pius dönemine (İ. S. 136-161) ait bir sikkede, Artemis, iki büyük bilezikle süslü kollarını acemice yukarıya, omuzlarının üzerine kaldırmış, başı kısa, boynu incedir. Başı bir peçe ile örtülmüş bir polosunun etrafına dolanmış gür saçları ve bukleleri kulaklarının üzerine dökülmüş olarak betimlenmiştir⁴²⁸ (Resim 17). Sikke tasviri bereketi simgeleyen tanrıçanın bütün yönleriyle Yunan özellikleri taşıdığına işaret etmektedir.

İasos

İasos, Mandayla körfezi, Güllük koyunun kuzeydoğu ucunda, günümüzdeki adıyla, Kıyıkışlacık'a lokalize edilmiştir⁴²⁹. Yunan kuruluş efsanesine göre İasos, Argos'tan gelen Peleponnessoslular tarafından kurulmuştur⁴³⁰.

İasos kentinde gerek yazıtlar gerekse sikkeler kentin en önemli tanrılarının Artemis ve Apollon olduğunu göstermektedir. Ancak

⁴²⁷ Laumonier 1958, s. 457.

⁴²⁸ BMC Caria, s. 123. res. XX. 13. 1184 ; Aulock 1962, no.2554

⁴²⁹ Sevin 2001, s. 120

⁴³⁰ Bean 2000, s. 58

Artemis' ait kutsal alanın yeri belirlenebilmişken, Apollon kutsal alanının yeri saptanamamıştır⁴³¹.

Kent yazıtlarında, tanrıça 'kent'in tanrıçası' anlamına gelen **Astias** (**Ἀστίας**)⁴³² epithetini alarak önemli bir yere sahip olmuştur⁴³³. Kentte süregelen kazılar sonucunda Artemis Astias'ın adına sunulan tapınak alanı, stoalarla sınırlanmış ve dipte üç görkemli eksedrayla kapatılmış, hemen hemen dikdörtgen biçimli geniş bir peribolos ile tanımlanmıştır⁴³⁴.

Cephesinde yer alan merkez ve doğu kemerlerinin ayaklarına kazılmış bir yazıtta Artemis'in adı geçmektedir. Yazıtta, yapının İasos'lu bir yurttaş tarafından (adının yer aldığı bölüm kayıptır) Stephanephoros seçilen ölmüş oğlu Diokles'i anmak amacıyla, Artemis Astias'a ve İmparator Commodus'a sunulmuş olduğu yazmaktadır⁴³⁵.

Agoranın adaya doğru doğu yönünde açılan büyük anıtsal kapısının baştabanı üzerinde ikili bir yazıt bulunmuştur. Yazıtlar, zarif sütun sırasının Theophilos'un oğlu Dionysos ile Argeos'un oğlu Hierokles tarafından masrafları karşılanarak yapıldığını gösterdiği gibi ayrıca da İasos kentinin koruyucu tanrıçası Artemis Astias'a ve en tatlı vatan İasos'a sunulduğunu da göstermektedir. Bu olay yani sütunların inşası Hadrianus ve Antoninus Pius'un hükümdarlık dönemleri olan İ. S. 136 ile 138 yıllarına

⁴³¹ Berti 1993, s. 183

⁴³² Fleischer 1973, s. 228 ; Mitchell-McNicoll 1978-1979, s. 82

⁴³³ Farnell 1896, c. II. s. 470 ; RE, s. 1380; Merkelbach 1978, s. 2

⁴³⁴ Berti 1993, s. 183.

⁴³⁵ CIG, 2683.

tariflendirilmektedir. Ancak, aşağı yukarı 140 yılında Karia'nın büyük bir bölümünü etkileyen deprem sebebiyle eser tamamlanamamıştır⁴³⁶.

Artemis Astias'ın kentin koruyucu tanrıçası olduğu kadar İasos'lu kadınların da özel hamisi olduğuna yazıtlar tanıklık etmektedir. Söz konusu bu yazıtlardan birinde⁴³⁷ su taşıyan kızları temsil eden pişmiş topraktan adak heykelcikleri (terracotalar) sunulduğu görülmektedir. Bu adakların iffet ve bakireliğin temsilcisi olan Artemis'e adanmasına İasos kentinden başka, Didyma'daki Pythia ve Kyklad adalarından biri olan Patmos'taki yerel Artemis kültünde de rastlanmaktadır⁴³⁸.

İasos'ta Artemis kültü ve tapınımına ilişkin bir diğer yazıt da ise, tanrıçaya “kadın kurucu” anlamına gelen **προκαθηγητής** epiteti verilmektedir. Göç eden halkın lideri olarak Lykia'da Apollon'a **προγέτης** verilen sıfatıyla aynı kökenden en kadın kurucu sıfatı yazıtta “**προκαθημενων τής πολεώς ημων**” bizim kentimizin ilk kurucu önderi olarak geçmiştir⁴³⁹.

İasos kentinde Artemis'e ait pek çok sikke ele geçmiştir. Kentin koruyucu ve kurucu tanrıçası Artemis, İmparatorluk dönemi sikkelerinde cepheden, ayakta, kısa khiton giymiş, sol eliyle omzuna asılı sadaktan ok çekerken, sağ eliyle yay tutarken betimlenmiştir⁴⁴⁰. Söz konusu bu tasvir Artemis'in avcı tanrıça karakterini göstermektedir. Sikkelerin bir kısmında

⁴³⁶ IGSK 28, 2 ; Hicks 1888, s. 339

⁴³⁷ Le Bas-Waddington 1972, c. II. s. 96. No. 200

⁴³⁸ Picard 1922, s. 189.235

⁴³⁹ Le Bas-Waddington 1972, c. II. s. 97, yazıt 198

⁴⁴⁰ BMC Caria, s. 126. no. 14 ; Aulock 1962, no. 2556-2558

avcı Artemis'i kutsal hayvanı olan geyik takip eder⁴⁴¹. Bir kısmında ise tanrıçanın büstü ile yay ve sadağı⁴⁴² ya da yalnızca büstü⁴⁴³ görülmektedir. Ayrıca iki ayrı sikkenin ön yüzünde Artemis ve Apollon'un büstü yan yana betimlenmiştir⁴⁴⁴ (Resim 18).

Kaunos

Kaunos, Karia'nın güneydoğu ucunda, bugünkü Muğla ili, Köyceğiz ilçesi, Dalyan Çayı deltasının sağ kıyısında, Kaunia (Köyceğiz) gölünün hemen güneyinde yer almaktadır⁴⁴⁵. Kentte bulunan bir yazıttan, Kaunos'un İ. Ö. 4. yüzyıl başlarında, Hekatomnos döneminde Karia'ya bağlandığı ve bir Karia kenti olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴⁶.

Kaunos yazıtlarından, kentte, Artemis'in yanı sıra Zeus, Apollon, Aphrodite, ve Leto gibi tanrıların tapınım gördüğü anlaşılmaktadır⁴⁴⁷. Ancak Kaunos, Apollon ve Leto'ya ait kutsal alanların bulunması ile dikkat çekicidir. Kentte, Apollon Kutsal Alanı içinde kalan ana kayanın hemen hemen her noktada düzeltilmiş olmasına karşın, temenos duvarları arasında kalan bölümün işlenmeden bırakılması, Anadolu'nun en eski tanrıçası Kybele'den beri devam eden bir geleneği yansıtmaktadır; Artemis

⁴⁴¹ Mionnet 1972, c. III. no. 282-283.

⁴⁴² Mionnet 1972, c. III. no. 289

⁴⁴³ Head 1991, s. 621 ; Babelon 1897, no. 2440

⁴⁴⁴ Aulock 1968, no. 8095, 8096

⁴⁴⁵ Sevin 2001, s. 128

⁴⁴⁶ Işık 1997, s. 125

⁴⁴⁷ Bean 1953, s. 10

Kayalığı⁴⁴⁸. Bu alan 4.5 m. çapında işlenmeden, kendi doğal yapısında olduğu gibi bırakılmıştır. Böylece bu kutsal alan içinde, yükseklikleri yer yer 25 cm. ye varan kaya tırnaklarına sahip, alçak bir kubbe formunda kayalık bir kütle oluşmuştur. Tıpkı Letoon'daki Artemis tapınağının cellası içinde bırakılan ana kaya gibi, ya da Didyma Apollon tapınağına ulaşan kutsal yolun sağ kenarındaki Artemis kayalığı gibi⁴⁴⁹. Bu alanın, Anadolu'da kayalıklarla özdeşleştirilen Artemis'e adandığını, ana kayanın hemen güneyinde bulunan kutsal sarnıç ve kutsal odanın tabanına yakın bir yerde ele geçen 55 cm. yüksekliğinde, kireç taşından yapılmış bir tanrıça heykelciğinin bulunması da desteklemektedir⁴⁵⁰.

Kidramos

Kidramos kenti, bugünkü Aydın ili, Karacasu ilçesinin güneydoğusunda, Salbakos dağları ile sınırlanan Tavas ovası üzerine kurulmuştur⁴⁵¹.

Kidramos'da Artemis'e kentte bulunan bir yazıtta rastlamaktayız. Yazıtta, Myon adlı bir kişinin **Artemis Ku[...]** ενδι adına bir sunak buhurdanlığı adadığı anlaşılmaktadır⁴⁵². Bu yazıtın kötü durumda olması

⁴⁴⁸ Işık 1999, s. 107 ; Öğün-Işık 2001, s. 109

⁴⁴⁹ Işık 1999, s. 108

⁴⁵⁰ Öğün-Işık 2001 ,s. 142

⁴⁵¹ Sevin 2001, s. 117

⁴⁵² Robert 1954, s.365. no. 188.

nedeniyle sağlıklı değerlendirileme yapılamasa da en azından tanrıçanın Kidramos kültleri arasında önemli bir yere sahip olduğuna işaret etmektedir⁴⁵³. Bu yazıtın aksine pek çok sikke üzerinde Artemis'i görmekteyiz. İ. S. 3. yüzyılın başına tarihlendirilen bir sikkede Artemis, sol eliyle yay tutarken sağ eliyle de sırtındaki sadağından ok çıkarmakta ve ayaklarının dibinde de bir tazı yer almaktadır⁴⁵⁴. Adı belirlenemeyen yerel tanrıça sikkelerde sıklıkla yer almıştır. Augustus döneminde Hellenik bir görünümde karşımıza çıkan tanrıça cepheden, ayakta, sağ bacağı bükük uzun bir khiton ve başlıktan başlayıp omuza dökülen bir başörtüsü giymiş; kollar simetrik olarak ayrılmış, baş, köşeli ya da tepeli bir polos ile örtülmüştür⁴⁵⁵. Claudius ve Neron dönemlerinde de duruş pozunu, yukarıdaki örnekle benzerlik göstermekle birlikte bacaklar bükük değildir ayrıca kollar dirsekten gövdeye yapışık resmedilmiştir; önünün kenarları bir püskülle tamamlanarak topuklara kadar inmektedir; polosu silindirik ve saç lüleleri kulaktan sarkmaktadır⁴⁵⁶. Bu yerel tanrıça, Caracalla döneminde distil İon azında bir tapınağın içinde cepheden, ayakta, göğsünün altından sıkılmış bir khiton giymiş; polosu örten örtü ağır kıvrımlarla yere kadar iner, kollar ayrıktır ve ayakları dibinde başını tanrıçaya kaldırmış bir yılan kıvrılmış yatmaktadır⁴⁵⁷.

⁴⁵³ Laumonier 1958, s. 520.

⁴⁵⁴ SNG 1947, 191 ; Imhoof-Blumer 1991, s. 142. no. 11

⁴⁵⁵ Laumonier 1958, s.518. res. XIII. 19 ; Robert 1954, s. 341

⁴⁵⁶ Laumonier 1958, s.518. res. XIII. 21 ; Robert 1954, s.341

⁴⁵⁷ Laumonier 1958, s.519, res. XIII, 20 ; Robert 1954, s. 344, res. XXXV. 5-6

Knidos

Knidos, Muğla ili, Datça ilçesi Yazır köyünün Tekir mevkiinde kurulmuştur⁴⁵⁸. Knidos antik kenti, coğrafi konumu itibariyle tipik bir koloni yerleşmesi görünümündedir. Deveboynu olarak adlandırılan ve bir kıstak ile anakaraya bağlı olan ada üzerindeki yerleşimi de sınırları içine alan Knidos, Heredotos'a göre bir Dor kolonisidir⁴⁵⁹. Strabon ise, Knidos'un hem ada hem kara üzerinde yerleşim biçimi ile çifte kent görünümünde olduğunu belirtir⁴⁶⁰.

Knidos'ta Artemis epigrafik belgelerde iki sıfatla birden geçmektedir; **Artemis Iakynthotropos (Ιακυνοτρόφος)**⁴⁶¹ ya da Dor lehçesiyle Hyakinthotropos (Υακιντρόφος) ve **Eriphanes (Επιφανής)**⁴⁶². Hyakinthos; Latin şairi Ovidius'un anlattığı bir çiçek öyküsünün kahramanıdır ve Apollon'un arkadaşıdır⁴⁶³. Hyakinthoslar, çeşitli nedenlerle annelerinden uzakta kalan çok küçük çocukları besleyen ya bir hayvanlar hakimesi ya da Nymphaların önde gelenlerinden biridir⁴⁶⁴. Artemis kültü ile Hyakinthos'un⁴⁶⁵ mitolojik ve dinsel bir bağı bulunduğu bilinmektedir⁴⁶⁶.

Knidos'ta ele geçen yazıtlarda, Artemis Hyakinthotropos onuruna festivaller düzenlendiğini öğrenmekteyiz⁴⁶⁷. Kentteki yazıtlardan ilki,

⁴⁵⁸ Bean-Cook 1952, s. 171

⁴⁵⁹ Heredotos 1942, II, 78

⁴⁶⁰ Strabon. XIV. 2, s. 15

⁴⁶¹ RE, s. 1387 ; LIMC. II, 1. s. 736 ; Price 1978, s. 160

⁴⁶² Hirschfeld 1893-1916, s. 2, no. DCCLXXXVII.

⁴⁶³ Ovidius 1985, s. 162, 219.

⁴⁶⁴ Nilsson 1971, s.558 ; Price 1978, s. 160 ; Willets 1962, s.122-123

⁴⁶⁵ LIMC. II, 1. s. 736

⁴⁶⁶ Graves 1958, s. 250

⁴⁶⁷ Jameson 1999, s. 322

Gymnasium olduğu düşünölen yerden ele geçen mavi mermer bloğu iki metre yüksekliğinde ve 130 cm. genişliğindedir. Knidos'un önlö ailelerinden birine mensup olan ve Artemis'in rahibi Artemidoros'un⁴⁶⁸ onurlandırması ile ilgilidir. Artemis'in rahibi Artemidoros'u Knidos halkı, bir zeytin dalı elenk, üç altın elenk, bir bronz, bir mermer ve bir altın heykelle onurlandırmıştır; *“Ayrıca yaşam boyu bu tanrıçanın rahipliğini yapmasına, Artemis'in yanına altından bir heykelinin konulmasına ve kurban törenleri ile şenliklerde onun adı anıldıktan sonra spor yarışmalarıyla kurban kesmeye başlanmasına, yaşam boyu demiurgos (mülki amir) olmasına, bütün oyunlarda kendisi ve ailesinin onurlandırılmasına, ölümünden sonra devlet töreni yapılmasına ve naşının kentin en dikkate değer yeri olan gymnasiumda devlet töreniyle gömölmesine, yine ölümünden sonraki oyunlarda da oyunlar başlamadan önce adının anılmasına”* karar verilmiştir. Bu yazıt, İ. Ö. 48 yılına tarihlendirilmektedir⁴⁶⁹. Bu yazıttan, Artemis'in tapınağında görevli tek rahibin bulunduğu, kentte saygı gören bir konumu olduğu ve ölene kadar da bu görevi sürdürdüğünü anlamaktayız.

Knidos'ta Artemis kültüne işaret eden ikinci yazıt yine gymnasiumdan gün ışığına çıkarılmış 1858 cm. yüksekliğinde. 925 cm. eninde, mavi mermerden bir bloktur. Artemis Iakynthotrophos ve Epiphanes'e, Ksenophos'un oğlu Dion tarafından heykeltraş Zenodotos'un yaptığı kendi

⁴⁶⁸ Plutarkhos'un ifadesine göre, Caesar'a öleceği günü herkesin önünde haber veren Artemidoros, o dönemde Roma'da yaşayan bir Knidos yurttaşıdır. Bkz. Plutarkhos 1948, s. 65

⁴⁶⁹ Hirschfeld 1893-1916, s. 3. no. DCCLXXXVII

heykelini adaması konusundaki yazıt, İ. Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁴⁷⁰. Yeni Knidos'daki Apollon kutsal alanındaki sunak frizlerinden bir tanesinde, Apollon ve Artemis'in doğum sahnesi betimlenmiştir⁴⁷¹. Knidos'ta geçmişi oldukça eskiye dayanan Artemis Iakynthotrophos'un bir tapınağı ile aynı adlı bayramı olduğu epigrafik belgelerle doğrulanmıştır⁴⁷². Artemis Hyakinthotrophos kültürünün Knidos'a Dorlar tarafından getirildiği ve ününün Miletos'a kadar yayıldığı bilinmektedir⁴⁷³.

Knidos kentinde, Artemis'e ait fazla sikke ele geçmemiştir. Ele geçen bir kaç sikkelerinin ön yüzünde Artemis, sırtında sadağı ile büst şeklinde betimlenmiştir⁴⁷⁴ (Resim 19).

Mylasa

Karia'daki en eski yerleşim yerlerinden biri olan Mylasa, Bugünkü Muğla ili, Milas ilçesi sınırları içerisine kurulmuştur⁴⁷⁵. Strabon'a göre, bölgenin Alabanda ve Stratonikeia'dan sonra gelen kayda değer üçüncü kentidir⁴⁷⁶.

⁴⁷⁰ Hirschfeld 1893-1916, s. 27, no. DCCCXXI

⁴⁷¹ M. Şahin, 1999, s. 121

⁴⁷² Nilsson 1906, s.241 ; Robert 1949, c. VII s. 1 14 vd.; Hirschfeld 1893-1916, s. 4

⁴⁷³ Dietrich 1967, s. 998

⁴⁷⁴ Aulock 1968, no. 8110, 8112

⁴⁷⁵ Sevin 2001, s. 118

⁴⁷⁶ Strabon, XIV. II, 23

Kentte bulunan, Zeus Osaggos'a ait toprakların sayıldığı bir yazıt sayesinde, İ. Ö. 2. yüzyıl sonunda Apollon ve Artemis'e ayrılmış olan kutsal toprakların varlığı bilinmektedir⁴⁷⁷.

Myndos

Myndos, Karia bölgesinin kıyı kentidir. Bodrum yarımadasında ve Bodrum'un batı kıyısında olup bugünkü Gümüşlük köyünün bulunduğu alanda kurulmuştur⁴⁷⁸.

Myndos kentinde Artemis kültünün varlığını, bir mezar steli üzerindeki geçen Artemis adından ve bir sikke üzerindeki betiminden tespit edebilmekteyiz. Myndos'ta bulunan bu stel üzerinde, adı stel kırık olduğu için okunamayan *"bir kişinin aile mezarlığını her kim bozar veya zarar verirse veya da başka bir defin yaparsa tanrıça Artemis onu cezalandırsın"* ifadesi geçmektedir⁴⁷⁹.

Artemis, Myndos sikkeleri üzerinde Apollon ile birlikte görülmektedir⁴⁸⁰. İ. Ö. 1. yüzyılın başlarına tarihlenen bronz bir sikkenin ön yüzünde Septimus Severus ve Julia Domna büstleri, arka yüzünde cepheden Apollon ve Artemis betimlenmiştir. Apollon başı sağa dönük, uzun khiton ve himation giymiş, sağ elinde plectrum sol elinde lir tutarken, Artemis ise

⁴⁷⁷ Crampa 1972, s. 140

⁴⁷⁸ Tırpan 1987, s. 167

⁴⁷⁹ Cousin-Diehl 1890, s. 119. no 1

⁴⁸⁰ Head 1991, s. 628

cepheden, başı örtülü, kısa khiton ve peplos giymiş, her iki elinde de birer dal ile görülmektedir. İki tanrının arasında bir tripod (üç ayak) ve onun çevresinde de kıvrılmış yatan bir yılan yer almaktadır⁴⁸¹. Tanrıça Artemis'in Myndos tanrıları arasındaki yeri Apollon'un eşlikçisi olmasından daha fazla değildir. Apollon ile birlikte anıldığı bu sikkenin dışında Artemis, İ. Ö. 1. yüzyılın başlarına tarihlenen bir paranın ön yüzünde başı sağa dönük, omzunda yay ve sadağıyla görülmektedir⁴⁸².

Olymos

Khalketor ve Hydai gibi Attika-Delos birliğine üye olan Olymos kenti⁴⁸³, bugünkü Muğla Milas'tan 8 km. kuzey-kuzeybatıda, Euromos'un karşısındaki tepelerden 48 km. doğuda ve Kafkaca (Kafcı) Köyü'nün yakınındadır⁴⁸⁴.

Yazıtlar aracılığıyla, kentin baş tanrıların Apollon ve Artemis olduğunu öğrenmekteyiz⁴⁸⁵. Apollon ve Artemis'e, "*Olymos'lu insanların tanrıları*" adı altında tapınılıyordu⁴⁸⁶. İ. Ö. 2. ve 1. yüzyıllara tarihlendirilen arazi kira ve satış yazıtlarında, Apollon ve Artemis rahiplerinin kira sözleşmelerine kefil

⁴⁸¹ BMC Caria, s. 139. no. 48. res. XXII. 16

⁴⁸² BMC Caria, s. 138. no.38. res. XXII. 14

⁴⁸³ Sevin 2001, s. 118

⁴⁸⁴ Bean 2000, s. 32

⁴⁸⁵ Laumonier 1958, s. 145

⁴⁸⁶ Bean 2000, s. 32

olmaları kentte tanrı ve tanrıçanın önemini vurgulamaktadır⁴⁸⁷. Bu yazıtlarda, Apollon ve Artemis rahiplerinin kira sözleşmelerine kefil olmaları, kutsal alanın varlığını belirlemektedir. Yazıtlarda; “*Toprak, tanrıların malıdır ve halka işlemleri için kiralanır. Kira ödendiği sürece sorun yoktur, arazi babadan oğula aktarabilir*” ifadesi yer almaktadır⁴⁸⁸. İ. Ö. 2-1. yüzyıllara ait bu yazıttan anlaşıldığına göre, Artemis ve Apollon tıpkı Mylasa’lı Zeus Osogoa, Hydai’lı Artemis-Apollon gibi çok geniş ve verimli toprakların sahipleridirler.⁴⁸⁹

Kentte Apollon-Artemis tapınağına ait olduğu bilinen bloklar bulunmuştur. Bu blokları birleştiren kentlerin biçimi, tapınağın Helenistik dönemde yapıldığını göstermektedir⁴⁹⁰.

Stratonikeia

İ. Ö. 3. yüzyılda Suriye kralı I. Seleukos’un oğlu I. Antiokhos tarafından karısı Stratonikeia onuruna kurulmuş olan kent⁴⁹¹, Muğla ili Yatağan ilçesine bağlı Eskihisar köyü yerleşim sahası içinde yer almaktadır⁴⁹². Helenistik dönemde Karia’daki küçük yerleşmelerin yakınında kent kurarak çevre toplumlarını bu kente bağlamanın en güzel örneğini sergileyen

⁴⁸⁷ Le Bas-Waddington 1972, s. 104

⁴⁸⁸ Robert 1935, s. 338

⁴⁸⁹ Le Bas-Waddington 1972, s. 104

⁴⁹⁰ Robert 1935, s. 338

⁴⁹¹ Bean 1989, s. 67

⁴⁹² Sevin 2001, s. 267

Stratonikeia, Helenistik dönem boyunca hızla gelişmiş ve Roma döneminde bölgenin önemli merkezlerinden biri konumuna ulaşmıştır⁴⁹³.

Stratonikeia'da Artemis ve Apollon kültünü birlikte görmekteyiz⁴⁹⁴. Kentte Apollon şehrin koruyucu tanrısı seçilince, buradaki küçük halk toplulukları tarafından Apollon önemini kaybetmeye başlamış ve Artemis kültü önem kazanmıştır⁴⁹⁵. Stratonikeia kentinin en önemli kültü olan Artemis ve Apollon kültü, yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla geç Roma Dönemi'ne kadar devam etmiş, İ. Ö. 2. yüzyılda Lagina'da Hekate tapınağının inşasıyla ise önemini yitirmiştir⁴⁹⁶.

Stratonikeia'da ele geçen pek çok yazıtta Artemis'in ismi geçmektedir. Bu yazıtlarda Artemis değişik epithetlerde karşımıza çıkmaktadır. Bulunan dört yazıtta Artemis Koranza ismi geçmektedir. Koranzalı Artemis, adını Stratonikeia'nın demoslarından biri olan Koranza'dan almıştır. Stratonikeia'nın büyük demosundan biri olan Koranza, o dönemde iki arkhon ile yönetilen demoslara ayrılmış ve kendine bağlı köyleri olan bağımsız bir kent olduğu, bu iki yazıtla ortaya çıkmıştır. Buradan da diğer dört demostan bazılarının veya hepsinin, Koranza gibi, Stratonikeia'nın İ. Ö. 3.yüzyılda kuruluşundan önce bağımsız birer kent kimliği taşıdıkları sonucunu çıkarabiliriz⁴⁹⁷.

⁴⁹³ Brewster 1993, s. 53

⁴⁹⁴ Laumonier 1958, s. 211

⁴⁹⁵ Ç. Şahin 1976, s. 36

⁴⁹⁶ Deschamps-Cousin 1888, s. 266

⁴⁹⁷ Şahin 1973, s. 178

Elimizdeki ilk iki yazıtta, Koraza olarak geçen demos adı, yeni iki yazıtta nü'lü(v) biçimiyle Koranza olarak geçmektedir. Koranza yazılış biçimi İ. Ö. 4. yüzyılın başı ve sonlarına tarihlenen yazıtlarda görülmektedir⁴⁹⁸. İ. Ö. 4. yüzyılın başına tarihlenen ilk yazıtta, Artemis Koranza'ya Apollon ve anneleri Leto eşlik etmektedir⁴⁹⁹. Stratonikeia'da ele geçen başka bir yazıtta, **Artemis Peldekeitis** ismi geçmektedir⁵⁰⁰. Artemis'in Peldekeitis epitheti hakkında herhangi bir bilgi ele geçmemiştir. Ancak, Halikarnassos yazıtlarında geçen Peidekos ve Mylasa yazıtlarında geçen Pelekos veya Pellekos adlarının, Mysia Bölgesindeki Pelekos dağ adından yola çıkarak, yerel bir ad olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁰¹

Stratonikeia'da Artemis'i, **Leukophryne** epitheti ile yalnızca bir yazıtta görürüz.⁵⁰² Magnesia kentindeki Artemis Leukophryne adlı bir tanrıça ve ünlü tapınağı vardı. Bu tanrıça karakter bakımından Ephesos Artemis'ini anımsatmaktaydı ve kültü de diğer Artemis kültleri gibi başka yerlere yayılmıştı. Descamp-Cousin'in belirttiği gibi; Kallimakhos'un "hayat veren bakire" dediği Artemis Leukophryne, Stratokineia'nın ikinci sırada gelen tanrıçalarındandır⁵⁰³.

Stratonikeia yakınında görülen Lagina yerleşimi, Stratonikeia'nın kutsal alanıdır ve ona 9.65 km uzunluğundaki kutsal bir yol ile bağlanıyordu.

⁴⁹⁸ Robert 1970, s. 568

⁴⁹⁹ Deschamps-Cousin 1888, s. 269, no. 54

⁵⁰⁰ Robert 1945, s. 20

⁵⁰¹ Syll, 3, no. 46, satır 95.; Cook 1925, s. 587

⁵⁰² Deschamps-Cousin 1888, s. 269. no. 54

⁵⁰³ Deschamps-Cousin 1888, s. 269. no. 54

Bugün Lagina'ya en yakın yerleşim yaklaşık 1.5 km. güneyindeki Turgut Nahiyesi'dir⁵⁰⁴.

Lagina'da ele geçen yazıtlarda, Apollon ve Artemis birlikte görülmektedir. Poseidippos'un oğlu Konon için dikilmiş şeref steli üzerindeki yazıtta; *“Plippos'un altıncı kiralık yılında, Dios ayında, Asandros'un satraplığında ve Arrissin'in oğlu Yssollos ile Malosoos'un oğlu Obroka'nın arkhonluk yaptıkları yıl, Koaranzalılar, kutsal habercilerin katıldığı ana toplantıda, Poseidippos'un oğlu Konon'un, Kaoranza şehrine karşı şerefli ve iyi niyetli hareket etmiş olduğundan, kendisine ve ondan gelecek soyuna vatandaşlık ve toprak mülkiyeti hakkının (v.s) verilmesine (ve bu kararın taş bir stel üzerine yazılarak Apollon ve Artemis kutsal mahalline dikilmesine) karar verdiler”* ifadesi yazılıdır⁵⁰⁵.

Lagina'da bulunan başka bir stel üzerinde, yine Apollon ve Artemis ismini birlikte görmekteyiz. Skoaranos ve karısının Apollon ve Artemis'e tarla bağışları ile ilgili olan bu yazıtta; *Koranza'lılar Apollon ve Artemis'e. Skoaranos ve karısı Te....., Apollon ve Artemis'e, Koarbonda'daki zeytinlik adı ile bili nen ağaçlıklı tarlayı daima onların olması üzere vakfettiler. Artemis'in kutsal arazisi ile sınırdaş olan bu tarlada kırk ağaç vardır ve buraya yirmi medimnos (ölçek) tohum ekilmektedir. Ythybira köyünden Oborkas'in oğlu Hekatomnos Artaos'un oğlu Yssollos, Patarousa köyünden Artimas'in oğlu Manes, Paktyes'in oğlu Paos, Angora demosundan Manes'in*

⁵⁰⁴ Bean 2000, s. 91

⁵⁰⁵ Şahin 1975, s. 178

oğlu Paktyes, Thyssos'un oğlu Dersomanes, Lagina demosundan Hekatomnos'un oğlu Hekataios, Hekatomnos'un oğlu Manes ve Ondra demosundan Mys'ün oğlu İdbelas ile Yssaldomos'un oğlu Yrgosos bu kararın taş bir stele yazılıp Apollon ve Artemis kutsal mahalline dikilmesi işi ile ilgileneceklerdir. Koranza'lular bu kararı onayladılar. Ve her kim Skoranos'un mezarına bakarsa, o, köle vergisinden ve kraliyet vergisi dışındaki bütün vergilerden muaf olacaktır” yazılıdır⁵⁰⁶.

Stratonikeia'ya ait ikinci kutsal alan, Zeus Panamaros tapınağının olduğu Panarama'dır. Bu yer, Eskihisar'ın güneydoğusunda 12 km. uzaklıktadır⁵⁰⁷. Panarama'da Artemis değişik epithetlerle karşımıza çıkmaktadır.

Panamara yazıtları arasında yer alan bir yazıtta Artemis, “**Artemis Phagie...tis**” olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁰⁸. Diğer bir yazıtta, **Panaramalı Artemis** ismi geçmektedir⁵⁰⁹. Antoninus dönemine tarihlenen bir yazıtta, Panamaralı Artemis'in yaşam boyu rahibeliğini yapan Myonides'in kızı Loboldalı Tatarion Polyneike Apphia'nın kent meclisi ve halkı tarafından onurlandırıldığını öğreniyoruz⁵¹⁰. Artemis Leukiane isminin geçtiği bir yazıtta ise Artemis'in bu epitheti, Menderes Magnesia'sı tanrıçası olan Leukophryne'yi çağrıştırmaktadır. Leukiane kelimesinin ”temiz yürekli, saf kalpli”

⁵⁰⁶ Şahin 1975, s. 180

⁵⁰⁷ Bean 2000, s. 92

⁵⁰⁸ Deschamps-Cousin 1888, s. 268, No. 52

⁵⁰⁹ Diehl-Cousin 1887, s. 147, no. 48.

⁵¹⁰ Laumonier 1938, s. 216

anlamında kullanılmış olduğu ve ayrıca yerel özelliklerini koruyarak hellenize olmuş ikinci derece tanrılardan biri olduğu düşünülmektedir⁵¹¹.

Stratonikeia kent sikkelerinde Artemis'i, iki geyik arasında Artemis kült heykeli betimi ile görmekteyiz⁵¹². Septimus Severus ve Caracalla dönemlerine ait iki kent sikkesi üzerinde Artemis Ephesia'nın kalathos giymiş kült heykeli bulunmakta ve ayaklarının dibinde başları tanrıçaya dönük iki dişi geyik yer almaktadır⁵¹³.

Alabanda

Alabanda antik kenti, Çineye 7 kilometre uzaklıktaki günümüz yerleşimi Araphisar'a lokalize edilmiştir⁵¹⁴. Hitit metinlerinde Waliwanta olarak geçen kent, Seleukos kralı III. Antiokhos tarafından Mekadonyalı göçmenlerin de yerleştirilmesiyle kolonize edildi ve bir süre Antiokheia Khrysaor adını taşımış ve İ. Ö. 2. yüzyılda bu adla sikke bastırmıştır⁵¹⁵.

Apollon tapınımı ile ön plana çıkan Alabanda kentinde, Artemis kültürünü sikkeler aracılığıyla tespit edebilmekteyiz. Artemis'i ilk olarak, İ. Ö. 168 yılından sonraya tarihlenen bir sikkenin arka yüzünde görürüz. Burada tanrıçanın kült heykeli betimlenmiştir; cepheden, kolları yana açılmış, pilili

⁵¹¹ Deschamps-Cousin 1888, s. 270. no. 54

⁵¹² Head 1991, s. 625

⁵¹³ BMC Caria, s. 155-157, no. 52-62-63. res. XXIV

⁵¹⁴ Bean 1987, s. 46

⁵¹⁵ Sevin 2001, s. 113

uzun khiton giymiş, modius ve peçe takmış, başında defne çelengi vardır⁵¹⁶. Marcus Aurelius dönemine ait bir başka sikkenin arka yüzünde tanrıça avlanırken görülmektedir⁵¹⁷. Bir diğer sikkede Caracalla dönemine aittir ve arka yüzünde Artemis Ephesia görülmektedir⁵¹⁸.

Antiokheia

Antiokhos kenti, Aydın ili, Nazilli ilçesinin 20 km. doğusunda, Büyük Menderes nehrinin kıyısına kurulmuştur⁵¹⁹.

Antiokhos kentinde Artemis kültünü, İmparatorluk döneminde basılmış olan kent sikkeleri üzerinde görmekteyiz. Artemis Ephesia kimliğiyle, ön yüzünde Marcus Aurelius'un karısı Genç Faustina büstünün yer aldığı sikkenin arka yüzünde, kentteki Artemis kültüne işareteden kült heykeli ve her iki yanında da başları tanrıçaya dönük geyikler resmedilmiştir⁵²⁰.

Bu kentte Bargasa, Neapolis ve Harpasa paralarında görüldüğü gibi yerel özellikler taşıyan bir tanrıça görmek söz konusu değildir. Böyle olmakla birlikte Antiokheia kentinde Ephesia olması çok olası bir Artemis tapınımı olduğunu kanıtlanmaktadır.

⁵¹⁶ BMC Caria 1897, s. 3, no. 14

⁵¹⁷ Imhoof-Blumer 1991, s. 8

⁵¹⁸ Mionnet 1973, III. 38 ; Suppl.VI. 35

⁵¹⁹ Sevin 2001, s. 252

⁵²⁰ BMC Caria, s. 20. no. 40 : SNG 1947, no.35.

Apollonia Salbakos

Denizli line bağı Tavas kasabasının, Medet köyünde yer alan Apollonia Salbakos, Seleukoslar tarafından kurulmuştur ve adını yakınındaki Salbakos dağından almıştır⁵²¹.

Apollonia Salbakos'a ait yalnızca iki sikke üzerinde gördüğümüz Artemis'in veri yokluğu nedeniyle karakterini belirlemek zordur. İmparatorluk dönemine tarihlenen bir sikkenin⁵²² arka yüzünde kardeşi Apollon ile görülen Artemis yaygın olarak kullanılan attribütü sadak ile betimlenmiştir. Diğer sikke ise daha önce Apollon ve Aphrodite anlatımında da geçen örnektir⁵²³. Tapınağın sol tarafında yer alan tanrıça kendisi hakkında bir ipucu sunmamaktadır. Ancak, avcı tanrıça karakterine işaret eden sadak onun bu kentte de doğa tanrıçası olarak benimsendiğine işaret ediyor⁵²⁴.

Aphrodisias

Aydın ili Karacasu ilçesine bağlı Geyre köyü yakınında yer alan Aphrodisias, İ. Ö. 1. yüzyıldan antik çağın sonuna kadar olan dönemde, Roma İmparatorlarının Asya'daki tek kent olarak benimsedikleri bir kült merkezine

⁵²¹ Jones 1971, s. 43

⁵²² BMC Caria, s.55. no. 10.

⁵²³ Aulock 1962, no.2494.

⁵²⁴ Farnell 1896, c.II. s.442-449.

sahiptir. Kentte Aphrodite, dinsel yaşamda yerleşim bölgesine adını verecek kadar önemli bir yer edinmiştir⁵²⁵.

Kent pantheonunda saygın bir yer edinen Artemis tapınımına ilişkin en eski belge, İ. Ö. 3. yüzyılın başlarına tarihlendirilen bir Aphrodisias sikkesidir. Tanrıça, söz konusu bu sikkede sağa dönük olarak görülmekte, sağ eliyle sadağından ok çıkarmakta sol elinde ise yay tutmaktadır. Ayaklarının dibinde tanrıçayla aynı yöne dönük bir köpek yer almıştır. Aphrodisias kentinde Artemis kültünün varlığınıpekiştiren bir başka belge şehir duvarından gün ışığına çıkarılan ve Meliton'un kızı Attinas ile Theodoros'un kızı Apphias'ın adak yazıtıdır⁵²⁶. Bu iki kadının Artemis'in rahibesi oldukları ve yaşadıkları sürece tanrıçaya sadakatle hizmet ettikleri anlaşılmaktadır.

Attuda

Attuta kenti, Karia-Frigya sınırında Babadağ yakınında yer alan Hisar köyünün bulunduğu alana lokalize edilmiştir⁵²⁷.

Nümizmatik verilere dayanarak Attuda kentinde Artemis'e tapınıldığını saptayabiliyoruz. Trajanus dönemine ait bir Attuda sikkesinin arka yüzünde yer alan Artemis, khitonlu, genişçe bir kalathosun üzerine sarılmış ve uçları yere kadar uzanan başörtüsü takmış, kolları yana açılmış kült heykeli olarak

⁵²⁵ Erim 1986, s. 30

⁵²⁶ Calder-Cormack 1962, s. 101. no. 478

⁵²⁷ Umar 1993, s. 135

betimlenmiştir⁵²⁸ (Resim 21). Bir diğer sikke Julia Domna dönemine ait olup, ön yüzünde Julia Domna büstü, arka yüzünde ise iki geyiğin ortasında Artemis Ephesia kült heykeli ile hilal ve yıldız yer almaktadır⁵²⁹.

İlk sikkede betimlenen Artemis kült heykeli resmi, Lydia kentleri Apameia Hypaipa, Kadoi ve Karia kenti Kidramos sikkelerinde görülen Artemis Anaitis ile büyük benzerlikler göstermektedir⁵³⁰.

Bargasa

Bargasa, Muğla ili, Milas ilçesi, Ören Bucak merkezinin 18 km. batısında kurulmuştur⁵³¹.

Bargasa kentçığının dinsel yaşamını birkaç sikke gün ışığına çıkarmaktadır. Artemis Kindyas ve Artemis Ephesia'nın betimlendiği az sayıdaki Bargasa sikkesi İmparatorluk dönemine tarihlenmektedir. Ephesia epithetli Artemis, İ. Ö. 3. yüzyıla ait Neapolis ve Harpasa sikkelerinde de görülmektedir. Ancak, Artemis bu kente ait sikkelerde kimliğini kısmen yitirmiş ve yerel bir tanrıça kimliği kazanmıştır.⁵³² Bilindiği gibi Artemis Ephesia, bolluğu ve bereketi temsil eden bir tanrıçadır ve bu özelliğinin bir sonucu olarak bütün doğaya hükmeder. Bargasa'da da bu işleviyle tapınım

⁵²⁸ Aulock 1962, no.2497 ; Imhoof-Blumer 1991, s. 124. no.8 Br.32

⁵²⁹ Aulock 1962, no.2503.

⁵³⁰ Head 1991, s. 611 ; Imhoof-Blumer 1991, s. 125.

⁵³¹ Sevin 2001, s. 254

⁵³² SNG 1947, no.172 ; Mionnet 1973, c. III. 174, 179, 180, 186

gördüğünü söyleyebiliriz. Arka yüzünde Artemis Ephesia'nın yer aldığı sikkenin ön yüzünde gördüğümüz Herakles başı⁵³³ bize, kente adını veren ve Herakles ile Barge'nin oğlu olan kahraman Bargasos ile bağlantılı olduğunu düşündürmektedir⁵³⁴. Diğer bir sikkede ön yüzde etrafı defne çelengi ile çevrilmiş Artemis Kindyas büstü, başı örtülü, sağa dönük şekildedir. Arka yüzde ise uçan Pegasus yer alır. Ön yüzde bir geyiğin yer aldığı başka bir sikkenin arka yüzünde Artemis Kindyas ayakta resmedilmiştir⁵³⁵.

Euhippa

Euhippa (Thyateira) kenti, Manisa iline bağlı, Akhisar ilçesinde, Tepe Mezarlığı denilen alanda kurulmuştur⁵³⁶.

Euhippe kentinin İ. Ö 2. yüzyılda kendi adına ilk kez bastığı sikkelere dayanarak kentte Artemis Ephesia tapınımı olduğunu saptıyoruz. Kente ait bu ilk sikkelerin ön yüzünde sağa dönük omzunda sadak ve yayı ile Artemis büstü, arka yüzünde ise sadak betimlenmiştir⁵³⁷. Doğu ile Batı dinlerinin birleşmesinin en göze çarpan örneği olan tanrıça Artemis'in sikkede gördüğümüz avcı motifiyle yabancı hayatın koruyucusu olmasının yanı sıra aynı zamanda da suç işleyenleri oklarıyla cezalandırıcı bir işlevi de vardır⁵³⁸.

⁵³³ Head 1991, s. 612

⁵³⁴ Aulock 1962, no. 2509 ; Imhoof-Blumer 1991, s. 197. no.21 ; Mionnet 1973, c. III. 174

⁵³⁵ Aulock 1962, no. 2515, 2516

⁵³⁶ Sevin 2001, s. 268

⁵³⁷ Head 1991, s. 617 ; BMC Caria, no. 1

⁵³⁸ Willetts 1962, s.272-277

Herakleia Salbakos

Denizli ili, Tavasılçe merkezının 12 km. kuzeybatısında yer alan Herakleia Salbakos, mermerleriyle ünlü bir kentti⁵³⁹.

Herakleia Salbakos'ta Artemis kültüne işaret eden üç sikke olmakla birlikte bunlardan birinin durumu netleşmiş değildir. İ. Ö. 1. yüzyıla ait ilk sikkenin ön yüzünde⁵⁴⁰ sağa dönük pozisyonda ve omzunda sadak ile betimlenmiş olan Artemis, bu görünümüyle fazla ipucu vermezken, Hadrianus (İ. S. 117-138) ile Septimus Severus (İ. S. 193-211) dönemlerine ait üç sikkede Artemis Ephesia ile dikkate değer bir benzerlik göstermektedir⁵⁴¹. Bundan başka Artemis'i sağda, başı örtülü Demeter ve ortada, cepheden, çift baltalı, phialeli, kısa khiton giymiş bir tanrıçayla teslis (üçlü) oluşturmuş olarak avcı karakterinde görürüz⁵⁴². Solda yer alan Artemis'in başı sağa dönük, kısa khitonlu tipik avcı karakteri hemen farkedilebilir. Ortada yer alan tanrıçanın kimliği saptanamamış olsa da bu önemli üçlü kentin yerel tanrılarını ima ediyor olabilir⁵⁴³. En azından kimliği belirsiz tanrıça büyük olasılıkla yerel bir tanrıçayı gösteriyor olmalıdır.

⁵³⁹ Sevin 2001, s. 257

⁵⁴⁰ BMC Caria, s. 116 no: 1 res. XIX. 9

⁵⁴¹ Imhoof-Blumer 1991, s.132-133 no. 4 ; BMC Caria. s. 118. no. 1 res. IX. I

⁵⁴² Robert-Robert 1954, s. 229, res. XXXVII 1-3 ; Babelon 1897, .no. 2409, 2412, 2420, 2452

⁵⁴³ Laumonier 1958, s. 516.

Neapolis

Kentte Artemis kültüne bir sikke üzerinde rastlamaktayız. Bu sikkede geyiğiyle birlikte avcı kadın görünümündeki Artemis bulunmaktadır⁵⁴⁴. Tanrıçanın bu sikkedeki duruşu son derece klasiktir ve onun kent için öneminin büyük olduğunu düşündürecek niteliktedir.

Neapolis tanrıları arasındaki varlığını İmparatorluk döneminde de sürdüren Artemis, Marcus Aurelius (İ. S. 161-1-80) ve Verus (İ. S. 161-169)'un zamanında Ephesos tipinde arkaik bir tanrıça görünümündedir⁵⁴⁵.

Nysa

Aydın ili, Sultanhisar ilçesi sınırlarında içerisinde yer alan Nysa, Seleukos kralı I. Antiokhos Soter tarafından eşi Nysa için kurulmuştur⁵⁴⁶.

Nysa'da Artemis'e sadece birkaç sikke üzerinde rastlamaktayız. Erken dönem sikkelerinde geyiği ile geç dönemde ise sadak ve oklarıyla tasvir edilmiştir. Tanrıça burada avcı karakteri dışında Ephesos ve Nysa'nın ortak sikkesinde de saygın görünümü olan kent tanrıçası kimliğindeki Ephesia kült heykeli ile de görülmektedir⁵⁴⁷.

⁵⁴⁴ Head 1991, s. 623 ; Imhoof-Blumer 1991, s.147. no. 2

⁵⁴⁵ Imhoof-Blumer 1991, s. 91

⁵⁴⁶ Sevin 2001, s. 112

⁵⁴⁷ Regling 1913, res. XII. 124

Ön yüzde Maxiumus'un büstünün olduğu bir sikkenin arka yüzünde Artemis avcı karakteristik özelliği olan ok ve yayla gösterilmiştir. Sol elinde yay tutan tanrıça sağ eliyle omzundaki okluktan ok almaktadır⁵⁴⁸.

Tabai

Tabai kenti, Denizli iline bağlı Tavas ilçesi sınırlarında yer alan Tavas ovasında kurulmuştur⁵⁴⁹.

Artemis, Tabai kenti sikkelerinde önemli bir yer almıştır. Artemis'in yer aldığı sikkelerin ilki Valerian (İ. S. 253-259) dönemine aittir ve tanrıça arka yüzde Phrygia tanrısı Men ile birlikte⁵⁵⁰. Burada, hem Artemis hem de Men Phrygia bonesi takmış olarak karşı karşıya durmuşlar. Tanrıça sağ elinde yay tutarken sol eliyle de omzundaki sadaktan ok çıkarmakta; Men ise uzun bir palto giymiş sağ eliyle patera, sol eliyle de asa tutmaktadır. Artemis bu örnekte Kybele'ye benzemektedir. İkincisi, Trajanus (İ.S. 249-251) dönemine tarihlenmekte ön yüzde TRAIAN lejandıyla birlikte bu imparatorun sağa dönük büstü yer alırken arka yüzde ise sözü geçen ilk sikkeyle aynıdır.⁵⁵¹ Ön yüzünde Zeus başının olduğu bir sikkenin arka yüzünde Artemis, elinde bir meşale ve bir kase tutmaktadır⁵⁵². Sakallı Herakles başının olduğu başka bir sikkenin arka yüzünde, Ephesos Artemis yarım ay ve yıldızla birlikte

⁵⁴⁸ Aulock 1963, no. 3051

⁵⁴⁹ Sevin 2001, s. 267

⁵⁵⁰ Head 1991, s. 627 ; Aulock 1962, no. 2728

⁵⁵¹ BMC Caria, s.169. no.76. res. XXVI. 5.

⁵⁵² Head 1991, s. 626

görülmektedir⁵⁵³. Domitianus (İ. S. 296-297) dönemine ait bir sikkenin arka yüzünde Artemis bu kez yalnız olarak görülmektedir. Avcı karakterinin belirgin özellikleri olan kısa khiton giymiş tanrıça bir yandan sol elinde yay tutup sağ eliyle de sadağında ok çıkarmakta bir yandan da koşmakta iken betimlenmiştir⁵⁵⁴. Son olarak Marc Aurel (İ. S. 161-180) dönemine ait bir sikkenin arka yüzünde görülen tanrıça, Heksastil bir tapınağın içinde ayakta, avcı karakterini korur şekilde görülmektedir⁵⁵⁵.

Trallies

Tralles antik kenti, bugünkü Aydın ile sınırları içersindedir. Tam olarak yeri, Aydın kentinin yayıldığı yassı tepe üzerindeki geniş düzlüktür⁵⁵⁶

Trallies'te Artemis'e üç sikke üzerinde rastlamaktayız. Birinci sikkenin ön yüzünde parlayan tacı ile Helios, arka yüzünde Ephesos Artemis'i görülmektedir.⁵⁵⁷ İkinci sikke, Hadrianus dönemine ait olup ön yüzünde bu tanrının başı, arka yüzünde ise yine tahtta oturan Nike ve asa taşıyan Zeus Larasios, yanında ise bildik atribütleriyle Artemis Ephesia betimlenmiştir⁵⁵⁸.

⁵⁵³ Aulock 1962, no. 2703

⁵⁵⁴ BMC Caria, s. 168, no. 69. res. XXVI. 2.

⁵⁵⁵ Aulock 1962, no. 2721

⁵⁵⁶ Umar 2001, s. 251

⁵⁵⁷ Aulock 1963, no. 3279

⁵⁵⁸ BMC Lydia, s. 346. no. 136.

Son sikkenin ön yüzünde Mamea'nin büstü, arka yüzde Artemis ayakta resmedilmiştir⁵⁵⁹.

⁵⁵⁹ Aulock 1963, no. 3281

2. İONİA'DA ARTEMİS

İonia bölgesi, günümüzde İzmir ve Aydın illerinin Ege denizi kıyısındaki tüm batı kesimi ile Yunanistan'ın Sakız ve Sisam adalarını kapsıyordu. Bölge adını, Anadolu'ya Orta Yunanistan'dan gelmiş ve Yunanca'nın farklı bir lehçesini konuşan Hint-Avrupalı göçmenlerden almıştır⁵⁶⁰.

Didyma

Aydın ili, Söke ilçesi Akköy bucağı sınırların içerisine kurulan Didyma⁵⁶¹, İonia'nın güney ucunda, Batı Anadolu kıyılarının en etkileyici bağımsız anıtı olarak niteleyebileceğimiz, Didyma Apollon Tapınağı'nın yükseldiği bir kenttir⁵⁶².

Didyma, Milet kentinin dinsel yaşamının önemli bir parçası olarak bilinir. Kentte Apollun'un yanı sıra başka birçok tanrıya ve ikincil tanrısal varlıklara ait kutsal alan ve tapınaklar bulunmaktaydı. Bunlardan en önemlisi Artemis kutsal alanıdır⁵⁶³. Didyma'da Apollon'dan sonra tapınım gören en

⁵⁶⁰ Sevin 2001, s. 81

⁵⁶¹ Sevin 2001, s. 255

⁵⁶² Bean 1997, s. 214

⁵⁶³ Greaves 2003, s. 158

önemli tanrıça Artemis'tir. Kentte, **Artemis Pythiê** veya **Piytheiê**⁵⁶⁴ epitetiyle karşımıza çıkan tanrıça Apollon Didymeus'tan sonra en fazla değer verilen tanrıçadır⁵⁶⁵. Didymeus isminin, Yunanca'da ikizler anlamına gelen "didymos" kelimesi ile olan benzerliği nedeniyle, Apollon'un kızkardeşi Artemis ile birlikte tapınım gördüğü ve kelimenin tanrı ve tanrıçayı ifade ettiği düşünülür⁵⁶⁶.

Artemis'e kentte, İ. Ö. 7. yüzyıl sonlarında tapınılmaya başlanmıştır. Tanrıçaya ait Arkaik temenos son zamanlarda keşfedilmiştir. Temenosta, İ. Ö. 6. yüzyıla tarihlenen bir yazıt bulunmuştur. Yazıtta, Artemis'in adı geçmektedir. Çok fazla hasar görmüş olan yazıt, belli bir satır düzeninde yazılmamıştır. Satırlarda sağdan sola, soldan sağa giden bir yazı stili kullanılmıştır ; [*Ἀρτέ*] *μιδι* [--- *καί* *Ἀπ*] *όλλω* [*νυ*], "*Artemis ve Apollo'ya*" ibaresi geçmektedir. Yazıtta Artemis adından sonra hasar görmüş bir boşluk yer almaktadır. Pytheiê epitheti bu boşluğu doldurmuş olabilir. Fakat yine bu ünvanı Arkaik dönemlerde alıp almadığı netlik taşımamaktadır ve İ. Ö. 280 den önce bu bilgi hakkında netlik yoktur⁵⁶⁷.

Didyma'da bulunan başka bir yazıttan, İ. Ö. 300-229 yıllarında Milet konseyi Seleukos I'in karısı kraliçe Apame'nin bir heykelinin Didyma Artemis kutsal alanına yerleştirilmesi kararı aldığını öğrenmekteyiz. Heykel'in

⁵⁶⁴ Fontenrose 1936, s. 55

⁵⁶⁵ Fontenrose 1988, s. 123

⁵⁶⁶ Pausanias, VII. s. 2

⁵⁶⁷ Fontenrose 1988, s. 123

konduğu alan daha sonra Artemis Pythie olarak adlandırılmıřtır⁵⁶⁸. Kentte İ. Ö. 277 yılına ait bir tapınak envanteri bulunmuştur. Bu envanter, “savaştan arta kalanlar’ın, Apollon hazinesindeki bezemeli bir taş ve gümüş süslemeli bir öküz boynuzu ile Artemis hazinesindeki kaidelerinden biri kopuk bir buhurdan, iki küçük buhurdan ve üç kemerden” öteye gitmediğini belgelemektedir⁵⁶⁹.

1977-1979 yılları arasında Alman Arkeoloji Enstitüsü’nün yapmış olduğu kazılarda, temenos alanında bir sunak ve kutsal yolun batısında bir kaynak suyu ortaya çıkarılmıştır. Burada birkaç kuyu ve kaynak sularının bulunması Artemis ile ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkiyi de Didyma’da, Artemis Pythie’nin rahipleri olan Hydrophoroslara (su taşıyıcılar) dayandırmaktayız. Bu kuyular ve kaplıcalar Hydrophoros diye adlandırılan Artemis Pythie’nin rahibelerini çağrıştırmaktadır. Hydrophor, Artemis Pythie’nin bir rahibesi olarak tanrıçaya yapılan bütün adaklar ve diğer dini ayinlerde baş yöneticidir. Bunlar Artemis’e kaynaklardan su taşıdıkları için bu ismi almış olmalıdır. Hydrophoros’ların onurlandırıldığını belirten 82 tane Didyma yazıtı, bu makamın Didyma’da en prestijli makamlardan olduğunu ortaya koymaktadır⁵⁷⁰.

Artemis Pythie’nin adının geçtiği İ. Ö. 2. yüzyıla ait bir yazıtta, Artemis Pythie’nin kaynak suları ile olan ilişkisini bir kez daha görmekteyiz. Artemis Pythie’nin adının geçtiği epigramda; “*Naiads’in evine (kaynak suyunun*

⁵⁶⁸ Rehm-Richard 1958, s. 480

⁵⁶⁹ Bean 1997, s. 215

⁵⁷⁰ Fontenrose 1988, s. 125-127

bulunduğu kapalı alan) temiz ellerle gel, ki bu ev bakire tanrıçasındır ve akan bu kutsal sudan çek, çünkü Diyotoros Olympos'un oğlu, Artemis Pythie'nin bakanı, beni buraya yerleştirdi'' ifadesi geçmektedir⁵⁷¹.

Didyma'daki ayinlerde, Artemis Pythie'ye hem kurbanlar adanır hem de hediyeler sunulurdu. Bu hediyeler arasında, kaseler, altından süs eşyaları, gerdanlıklar, fincanlar, kemerler, geyik kafası, geyik boynuzu, iki tane mermer vazo, Seleukos kraliçeleri Apame ve Philia'nin heykelleri ve tanrıçanın heykel şeklindeki bibloları yer almaktadır⁵⁷².

Didyma'da tanrıçaya, **Artemis Lykeia** epitetiyle de tapınıldığını görmekteyiz. Lykeia epitheti Apollon'un Lykeios epitetiyle yakından ilgilidir. Lykeios erkek için, Lykeia ise dişi için kullanılan bir epitet olmalıdır. Bu ünvan doğrultusunda Apollon'un ve Artemis'in bir kurt tanrısı olup olmadığı tartışmakta konusudur. Pausanias bir yazısında Hippolytos'un kurtları öldürdüğünü, Artemis'in de bu yüzden onu cezalandırdığını yazmıştır⁵⁷³. Apollon tapınağının güney doğu köşesinde bulunan bir sunak parçasında Artemis Lykeia adı yazılıdır⁵⁷⁴.

Ayrıca Didyma'da **Artemis Phosphoros**'a adanmış bir sunak vardır⁵⁷⁵. Phosphoros sabah yıldızının adıdır. Artemis Phosphoros meşale yani ışık

⁵⁷¹ Tuchelt 1973, s. 67-68

⁵⁷² Fontenrose 1988, s. 129

⁵⁷³ Farnell 1907, s. 113-123

⁵⁷⁴ Rehm-Richard 1958, s. 120

⁵⁷⁵ Tuchelt 1973, s. 37-38

taşıyıcı tanrıçadır. Buradaki ışık, ay ışığını değilde, meşale ışığını kastetmektedir. Artemis geceleri avlanırken meşale taşımaktadır⁵⁷⁶.

Sikkeler üzerinde, Apollon Didymeus'un Artemis ile birlikte yoğun şekilde resmedildiği görülmektedir⁵⁷⁷.

Ephesos

İzmir ili, Selçuk ilçe merkezinin hemen batısında denizden hemen altı-yedi km. içerde yer alan Ephesos, Magnesi kapısı yöresindeki bir Höyük üzerine kurulmuştur⁵⁷⁸.

Kentte tapınım gören **Artemis Ephesia**, Ephesos kentinin yerel tanrıçası olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁷⁹. Ephesos'daki Artemis kültüne dair en büyük kanıt şüphesiz ki Ephesos Artemis tapınağıdır. Ephesos'daki Artemis tapınağı o denli ünlüydü ki, daha sonra antik dünyanın yedi harikasından biri olarak anılacaktı⁵⁸⁰. Eski Ephesos'un yaklaşık bir kilometre kuzeyinde yapılan tapınak, İ. Ö. 660 civarında Kimmerler tarafından yakılmıştır⁵⁸¹. İkinci tapınak Ephesos'un Croesus tarafından kuşatıldığı zaman bitirilmiştir. Croesus tarafından tapınağa armağanlar sunulmuştur. Bu tapınak adını ölümsüzleştirmek isteyen Herostratus tarafından yakılmıştır. Üçüncü

⁵⁷⁶ Farnell 1896, s. 458

⁵⁷⁷ Aulock 1963, n. 2110

⁵⁷⁸ Sevin 2001, s. 255

⁵⁷⁹ LIMC. II. 1. s. 754 ; Merkelbach 1978, s. 3

⁵⁸⁰ Kagan 1982, s. 346 ; Trel, 1999, s. 76

⁵⁸¹ Hogart 1908, s. 239

tapınak, yaklaşık 300 yılında yapılmaya başlanmış ve hemen bitirilmiştir. Bu tapınak ikinci tapınağın kopyası şeklindedir⁵⁸².

Pausanias, Ephesos Artemis kültü hakkında şu bilgileri verir; “Ephesos Artemis kültü, İonlar o ülkeye yerleşmeden ve Karialıların ülkesini zapt etmeden veya onları topraklarından kovmadan çok uzun zaman önce de orada vardı. Pindaros bu kültün Amazonlar tarafından, Theseus ve Atinalılara karşı savaşırken kurulduğunu söyler. Fakat tapınak asıl Kresos veya Koresos ve Nehir Tanrısı Kaystros’un oğlu Ephesos tarafından kuruldu ve kentin ismi de Ephesos’dan geldi. O bölgede yaşayan halk, Karia ırkından gelen Lelegler ve hala sayıca daha fazla olan Lydialılar idi. Başka halklar ve Amazonlar, çok kutsal sayılan bu tapınağın çevresine yerleşti. Kodros’un oğlu Androklos, İonları Ephesos’a getirdi ve Lelegler ile Lydialıları oradan sürdü. Sadece tapınağın çevresine yerleşenlere dokunmadı. Androklos, Karialılar savaşırken öldü ve Ephesos’a gömüldü”⁵⁸³.

Ephesos Artemis tapınağının batı cephesinde biri eski biri yeni altara ait üst üste yapılmış iki temel kalıntısı mevcuttur. Bunlardan ilki, Lydia kralı Kroisos dönemi (İ. Ö. 561-546) tapınağına aittir⁵⁸⁴. Daha sonraki dönemde yapılan altarın temellerinin güneybatı köşesinde bir su kaynağı ve borularla yapılmış su bağlantı sistemi vardır. Kurban kesiminden sonra temizlik için bu sudan faydalanılıyor olmalıydı⁵⁸⁵.

⁵⁸² Cotteril 1996, s. 452

⁵⁸³ Pausanias, VII. 2

⁵⁸⁴ Schaber 1982, s. 68

⁵⁸⁵ Bammer 1984, s. 131

Artemis Ephesia'nın Ephesos'da bulunan üç heykeli kentin yönetsel merkezindeki Belediye Sarayı'nda (prytaneion) ele geçmiştir⁵⁸⁶. Ephesos müzesinde sergilenmekte olan bu üç heykel, Büyük Artemis, Güzel Artemis ve Küçük Artemis olarak isimlendirilmiştir⁵⁸⁷. Üç heykelinde dirsekleri kırık, ön kol ve eller öne uzanmış ve açıktır. Eller, heykellerin taban kaidesine baston benzeri birer destekle bağlanmıştır. Ama bu destekler kırılmış ve kaybolmuştur. Sadece birinin kaidesinde bastonun son parçası yere ters kapanmış bir saksı şeklinde durmaktadır. Heykel yapım tekniği bakımından öne uzanmış kol ve elleri desteklemek gerekmiş olabilir. Sikke ve taş oymalarında bu destekler bir halkalar zinciri ya da bir yumrular zinciri şeklinde oyulmuştur. Bazı Artemis tasvirlerinde bunlar oldukça kalın birer yün iplik şeklinde ellerden yere kadar sarkar, yere değeci noktanın biraz üstünde üç parçaya ayrılır, yere üç parça halinde ulaşır. Bu yumrular ve betimlenme şekli, Artemis'in analık ve bereket tanrıçalığı özelliklerini göstermektedir⁵⁸⁸.

Görkemli bir havaya sahip olan Artemis Ephesia kült heykeli, zengin ayrıntılarla bezenmiş yüksek başlığı ve özgün takılarıyla dikkat çekmektedir. Üstten alta doğru daralan giysisinin üzerinde tanrıçanın ilk rahibeleri oldukları düşünülen Amazonlara ait arılardan, düzgün sıralar halinde betimlenmiş bitki ve hayvan motiflerine ve yıldız burçlarının simgelerine kadar geniş bir imge repertuarı yer almaktadır. Bunlar arasında aslan, boğa ve geyiklerin yanısıra

⁵⁸⁶ Miltner 1958, s. 21, levha 5-12 ; Türkoğlu 1999, s. 164

⁵⁸⁷ Fleischer 1973, s. 14, Levhalar, Büyük Artemis 12-17, Güzel Artemis 18-23, Küçük Artemis 24-28 ; Erdemgil, 1989, s. 113-115

⁵⁸⁸ Özen 1990, s. 244

grifon ve sfenks gibi mitolojik yaratıklar da göze çarpmaktadır. Ayrıca heykelin iki yanında bulunan geyikler ve kollarında bulunan hayvanlar, Artemis'in doğa ile ilişkisini çarpıcı biçimde göz önüne sermekte, Anadolu'da çağlar boyu izlenebilen ve doğanın hakimi ana tanrıçayı simgeleyen Potnia Theron motifi ile süregelen bağlantısını ortaya koymaktadır⁵⁸⁹.

Ephesos'da tanrıçanın Anadolu özelliğini yansıtan heykelleri yanında, Yunan özelliğini ön plana çıkaran bir heykeli de bulunmuştur. Ephesos Yamaç Evlerinde bir odada, Tanrıçaya ait Yunan tipindeki genç ve zarif, giydiği ince khiton ve elinde tuttuğu himationun havada uçuşan kıvrımıyla dinamik görünümlü mermer heykeli bulunmuştur⁵⁹⁰. Yunan tipindeki bu heykelin yapılma nedenini, Anadolu'da pek çok kentte olduğu gibi Ephesos'un de Yunanlaşma politikasına bağlayabiliriz. Roma imparatorluk döneminde kentler devletten maddi yardım alabilmek için Yunan soyundan geldiklerini ispat etmeleri gerekmekteydi. Bu Yunanlaşma politikasını da, Roma İmparatoru Aelius Hadrianus'un Yunan hayranlığına bağlayabiliriz.

Artemis'in insanlar ve diğer yaratıkların gençlerini, küçüklerini korumasının iyi bir nedeni vardı. Çünkü köken olarak bu gençlerin annesi olduğu kabul edilmiştir. Asya'da onun bu özelliği esastır. Ephesos Artemis kült heykelleri ve figürleri de bu özelliği taşımaktadır⁵⁹¹.

⁵⁸⁹ Güven 2001, s. 226

⁵⁹⁰ Erdemgil 1989, s. 37

⁵⁹¹ Guithrie, 1955, s. 100

Artemis, Ephesos’da kimi zaman deniz tanrıçası kimi zaman da atların efendisi ata binen tanrıça olarak temsil edilmiştir⁵⁹². Aur. Salluvius Timotheos için yazılan bir onurlandırma yazıtında, Artemis adı geçmektedir. Yazıtta tanrıça, “*bizim sevilen kadınıımız Artemis*” olarak geçmektedir⁵⁹³.

Ephesos’da bulunan mimari bezemelere sahip bir anıt üzerinde, Ephesos Artemis kültü hakkında bilgilere sahip olmaktadır. Bu yazıtta; “*Ephesos’li Artemis’e. Ve sadece Ephesos’dakiler değil, Yunan ulusunun tüm tapınakları ve kutsal mekanları ona adanmıştır; bütün dillerde onun adı vardır, kendisini olduğu gibi göstermesinden dolayı hak ettiği yere yerleştirilmiş ve adına bir sunak yapılmıştır. Ve, ona gösterilen saygının bu en büyük işareti yanı sıra, adına bir de ay adanmıştır. Bizim Artemision, Mekodanların ve diğer Yunan uluslarının Artemision dedikleri aydır. Ephesos halkı, tanrıçanın adıyla anılan bu ayın kutsal ve özel olduğunu ilan etmiş, bu fermanla onun koruyuculuğunun kazanıldığına karar verilmiştir. Böylece, tüm Artemision ayı boyunca her gün kutsal sayılmıştır ve Artemisia Panagia ve hioremenia gibi yıllık bayramlar dışında hiçbir şeyin bu aya atfedilemeyeceği yasa hükmü altına alınmıştır. Bütün bir ay, tanrıçaya adanmıştır, çünkü ona olan ibadetimizdeki bu gelişmeden dolayı kentimiz daha fazla ün kazanacak ve bu başarısıyla sonsuz dek daim olacaktır*”⁵⁹⁴.

⁵⁹² Anichkof 1894, s. 116

⁵⁹³ Horsley 1992, s. 109, 144

⁵⁹⁴ S. Price 1999, s. 181 ; Lanckoronski 2005, s. 39

Ephesos Artemis'i onuruna, Ephesos'da festivaller düzenlenmekte ve festivalin yapıldığı gün yasalarla kabul edilerek tatil ilan edilmekteydi⁵⁹⁵. Ephesos Artemis'ini kutsamak için, İ. S. 104 yılında 568 satırlık bir yazıt yazılmıştır. Bu yazıtta festivalde gerçekleştirilen yürüyüşün nasıl yapıldığından söz edilmektedir⁵⁹⁶. Bu törenler, kentlin ileri gelenlerinden olan Vibius Salutaris'in yaptığı bağış çerçevesinde tanrıçaya itaf edilen 31 tane heykelin, her on beş günde düzenli bir biçimde Artemis tapınağından tiyatroya, oradan da tekrar tapınağa bir merasim alayı eşliğinde taşınmalarını öngörüyordu⁵⁹⁷. Bu heykeller arasından dokuzu tanrıçayı çeşitli yapısıyla tasvir ediyordu. Erkek geyikleriyle görüntülenen Altın Artemis, resmi geçitteki diğer bütün heykel gruplarına önderlik ediyordu⁵⁹⁸. Heykellerin bulunduğu bu tapınak deniz kenarındadır. Bu yürüyüşe katılanlar 14-16 yaşlarında olan kız ve erkeklerden oluşuyordu ve bunlar Artemis'in koruması, desteği altındaydılar. Bu yürüyüşteki kızların liderinde güzellik ön plandaydı. Çünkü bu liderin bizzat Artemis'i temsil ettiği düşünülüyordu. Lider kız, Artemis'in giyindiği şekilde özel olarak geyik derisinden bir kıyafet ile giydiriliyordu⁵⁹⁹.

Ephesos Artemis'i, ona tapınanların kendisini görüp saymaları için epifani yapan, yani görünen bir tanrıçaydı. Kutsal bir pencerede belirebilir ya da bir tür atlı araba olan bir alay aracında taşınmış olabilirdi. Tanrıçanın

⁵⁹⁵ Oliver 1954, s. 164, 165

⁵⁹⁶ Forbes 1955, s. 241 ; Alcock, 2002, s. 94

⁵⁹⁷ Elsner 1997, s. 182 ; Fishwick 1989, s. 182

⁵⁹⁸ Rogers 1991, s. 110 ; Alcock, 2002, s. 94

⁵⁹⁹ Dowden 1989, s. 40,41

görünme töreni, Anadolu, Suriye, Mezopotamya ve Mısır'da yüzyıllarca eskiye dayanan bir doğu geleneğidir. Artemis tapınağının alınlığında Artemis'in tapınaklarında aşağıdakilerce görülebileceği büyük bir pencere yer alıyordu. Artemis'le özdeşirilen Kybele, dağlık yerlerde taştan çıkar ve bazen, gözle görülür biçimi olmasa da, taşın içinde bulunurdu. Doğal kayalara oyulan niş, aslında bir görünme penceresi oluşturuyordu⁶⁰⁰.

Ephesos'lular, Artemis'in Ephesos'da doğduğunu iddia etmişlerdir. Bunda Ephesos Artemis tapınağının rolü vardır. Homerik ilahide⁶⁰¹ Artemis ve Apollon'un farklı yerlerde doğduğundan söz edilir. Bu ilahide Artemis Ortygia'da⁶⁰², Apollon ise kayalıklarla dolu Delos'ta⁶⁰³ doğduğu anlatılır. Daha sonra Artemis'in Thargelion ayının altısında, Apollon'un ise bir gün sonra yedisinde doğduğu söylenmiştir.⁶⁰⁴ Ephesos'da Augustus dönemi ait bir yazıtta Artemis'in doğumu ile ilgili bir şiirden söz edilmiştir⁶⁰⁵. Artemis'in, Ephesos'daki "Kenkhrios" ırmağı kıyısında bulunan Ortygia isimli korulukta doğmuş olabileceği fikri, sonradan ortaya atılmış bir efsane olmayıp, Tanrıça'nın Anadolu kökeni ile bağlantılı olmalıdır. Yunan mitolojisi Apollon'a Artemis'ten çok daha fazla sahip çıkmış, Leto, Apollon, Artemis

⁶⁰⁰ Clayton-Price 2000, s. 85

⁶⁰¹ Homeros İly, XXIV, 605

⁶⁰² Ortygia, "Bıldırcın Adası" anlamına gelmekte olup, bıldırcın aynı zamanda Artemis'in kutsal hayvanıdır. Ada, bıldırcın sürülerinin bahardaki göçleri sırasında kısa süre uğrayıp dinlendikleri bir yerdir. Bkz. Graves 1955, I. s. 57

⁶⁰³ Delos, Ege denizinde, Kyklad takımadalarından biridir. Grek Mitolojisinde ikizlerin doğum yerinin asıl Yunanistan toprakları olmayıp kültür etkileşimi yönünden, Anadolu ile Yunanistan arasında köprü konumundaki adalardan birinde doğması, kültürün Anadolu'dan alınıp adalar yoluyla, Yunanistan'a geçmiş olabileceği varsayımının göz ardı edilmemesi gerektiğini göstermektedir. Bkz. Umar 1982, s. 143

⁶⁰⁴ Nilson 1986, s. 117

⁶⁰⁵ Keil 1950, s. 213

üçlüsünden hiç değilse Apollon'u kendilerine daha yakın gösterme çabasına girişerek "Tanrılar içinde en Yunanlı tanrı" olarak algılamışlardır⁶⁰⁶. Bu yüzden Apollon'un doğum yerini Yunanistan'a, Anadolu'dan daha yakın bir yer olan, Delos Adası olarak göstermek isterlerken, Artemis için ise, bu tür bir çabaya girişilmemiştir. Bu yüzden Artemis- Ortygia arasındaki bir bağ kesin olarak yok edilemeyip en azından Ortygia-Ephesos ilişkisi olasılığı düşünülebilir.

Yerel bir kült olmanın ötesine geçen Ephesos kültüründe alışılmışın dışında ve karmaşık farklı sınıflardan rahip ve rahibelerden oluşan bir organizasyon vardı. Kült heykelin belirlenmiş bir günde tapınağın dışına çıkarıldığı ve Daitis adlı yemek yerinde kereviz ve bitkilerin üzerine yatırıldığı, tuz ikram edildiği ve bu şekilde kahvaltı sunulduğu bilinmektedir⁶⁰⁷.

Yunanlılar, Ephesos Artemis'ine teşekkürlerini ifade etmek için yıllık gelirlerinin onda birini tanrıları için harcamak üzere ayırırlardı⁶⁰⁸.

Sikkelerdeki betimlemeler tanrıçayı bazen tek başına, bazen de bir tapınak kesitinde, tapınağın iç kısmında, kapıdan görünecek şekilde göstermektedir⁶⁰⁹. Ön yüzünde Severus Alexander'in büstünün yer aldığı bir sikkenin arka yüzünde, Artemis Ephesia tapınak içerisinde betimlenmiştir (Resim 22). Ön yüzünde Caracalla büstünün yer aldığı bir sikkenin arka

⁶⁰⁶ Hamilton 1996, s. 16

⁶⁰⁷ Burkert 1979, s. 130

⁶⁰⁸ Price 1999, s. 2

⁶⁰⁹ Donaldson, 1966, s. 21 ; Lacroix, 1949, s. 176

yüzünde, tanrıça Artemis Ephesia kült heykeli betimi ile kendisine doğu gelen iki atlı arasında resmedilmiştir. Artemis'in solunda ise Caracalla ve Geta betimi yer alır⁶¹⁰ (Resim 23).

İ. S. 1. yüzyıla ait bir Ephesos sikkesi üzerinde Ephesos Artemis'in kült heykeli oldukça dikkat çekicidir. Kült heykeli etrafında büyük harfle DIANA EPHESIA yazılıdır. Sikke üzerindeki Artemis figürü, neredeyse tamamen meme benzeri yumurulardan oluşturulmuştur. Ön kollar dirsekten kırık öne uzanmış, eller açık, bir şeyler, yumrular yani tohumları toprağa atar şekildedir. Toprağa düşen tohumlar, topraktan Artemis'in ayakları altında vücuduna giriyor ve vücutta göğüs bölgesine kadar yükselmektedir⁶¹¹.

Erythrai

Karaburun veya eski adıyla Mimas yarımadasının Sakız'a bakan batı kıyısında ve yarımadanın hemen hemen orta yerinde yer alan Erythrai antik kenti, İzmir ilinin çeşme ilçesi sınırları içerisinde kurulmuştur⁶¹².

Kente Apollon ve Artemis kültünü birlikte görmekteyiz. **Artemis Kaukasis** epiteti le karşımıza çıkan tanrıçanın kentte Apollon ile birlikte

⁶¹⁰ Aulock 1968, no. 7879, 7871

⁶¹¹ Özen 1990, s. 247

⁶¹² Bayburtluoğlu 1975, s. 1

tapınım gördüğü bir kutsal alanı olmalıdır⁶¹³. Helenistik Çağ'a tarihlendirilen bir yazıtta Artemis, Apollon ile birlikte anılmaktadır⁶¹⁴.

Klaros

İzmir ili, Mendres ilçesi, Ahmetbeyli Köyü sınırları içerisinde yer alan Klaros ören yeri Notion'dan da, denizden de 1.6 km. uzaklıktadır. Kolophon'a bağlı topraklar içinde kalan alan, ünlü Apollon Tapınağı'nı, bilicilik merkezini ve bunlarla ilgili diğer yapıları kapsar. Klaros'a ilişkin ilk kaynak, olasılıkla İ. Ö. 7. yüzyıla tarihlenen, Homeros tarzındaki Apollon'a Övgü'dür. İkinci kaynağımız Artemis'e Övgü yapıtır⁶¹⁵. Kentte Apollon'dan önce yerli bir ana tanrıça kültürünün var olduğu, sonrasında Manto'nun oğlu Mopsos tarafından kehanet ocağının kurulduğu dikkat çekicidir⁶¹⁶.

Klaros kentinde tanrıçaya, **Artemis Pythie**⁶¹⁷ ve **Artemis Klaria** epitetleriyle rastlamaktayız⁶¹⁸. Klaros kentinde Apollon'un Helenistik ve Roma tapınağının kuzeyinde, Artemis Klaria'ya ithaf edildiği kanıtlarıyla belli olan Küçük bir İon tapınağın parçaları bulunmuştur⁶¹⁹. Her iki tapınağın karşılarında da dikdörtgen biçimli sunaklar bulunmuştur⁶²⁰. Bu sunaklardan biri Artemis'e aittir. Artemis sunağı, üst üste yapılmış iki sunaktan

⁶¹³ EA 34, s. 37

⁶¹⁴ Taşlıkloğlu 1963, s. 17 ; Merrkelbah IK 2, no. 207

⁶¹⁵ Bean 1997, s. 170

⁶¹⁶ Taşlıkloğlu 1963, s. 25

⁶¹⁷ Fontenrose 1988, s. 131

⁶¹⁸ Horsley 1992, s. 146

⁶¹⁹ Parke 1903 s. 121

⁶²⁰ Fontenrose 1988, s. 131 ; N. Şahin 2002, s. 248

oluşmaktadır. Alt tabakada yer alan sunak İ. Ö. 6. yüzyıla, üsttabakada yer alan sunak ise, İ. Ö. 3. yüzyıla aittir. Üst üste yapılmış bu sunakların yanında, suyun güneyden kuzeye doğru akmasını sağlayan, pişmiş topraktan yapılmış bir kanalizasyon sistemi bulunmuştur⁶²¹. Artemis tapınağı karşısındaki sunağın arkasında bir kadın heykeli bulunmaktadır. Bu kadın heykelinin üzerine “*Timonax, Theodoros'un oğlu beni ilk rahip olarak Artemis'e kutsallaştırdı*” ifadesi oyularak yazılmıştır. Bu yazıttan dolayı bu tapınağın Artemis'e ait olduğu açığa çıkmıştır⁶²².

Klaros, yazılı belgelerle varlığı bilinen, yüz adet kurbanın bir arada kesildiği bir “hekatomb”un özgün şekliyle koruna gelmiş olması özelliğiyle de önemlidir. Klaros'ta Artemis ve Apollon tapınakları ile tanrı ve tanrıçanın sunaklarının arasında kalan alanda demir halkalar bulunmuştur. Hayvanların bağlandığı bu halkaların, birbirine paralel dört sıra halinde yirmi beşer adet yerleştirildiği görülmektedir. Bu halkalar ve sayısı, bu alanda yüz adet kurban kesildiği bir hekatomb özelliğini göstermektedir. Bu uygulama Magnesia Artemis Tapınağı ve sunağında da görülmüş olsa da en iyi örnek, Klaros'ta Artemis ve Apollon tapınakları ile tanrı ve tanrıçanın sunakları arasında kalan alanda yer almaktadır⁶²³.

⁶²¹ Geniere 1997, s.747, 748

⁶²² Parke 1903 s. 121

⁶²³ N. Şahin 2001, s. 100, dipnot: 132 ; Robert 1960, s. 58-59

Milet

İ. Ö. 7. ve 6. yüzyıllar boyunca İonia'nın en önde gelen kenti olan Milet, Meandrous nehrinin denize döküldüğü yerde bir yarımada üzerinde kurulmuştur⁶²⁴. Miletos kentinin üzerinde bulunduğu yarımadanın her iki yanını girintili çıkıntılı yapan dört ayrı liman, Milet tüccarlarına sadece geniş barınak sağlamakla kalmamış, onu başka limanlardan, özellikle sayısız kolonilerden gelen gemilere yükleme-boşaltma için önemli bir merkez yapmıştır⁶²⁵.

Artemis'e, Milet'te farklı farklı ünvanlarla tapınılmaktaydı. Bunlardan en önemlisi **Artemis Bûlêphoros Skiris** kültüdür⁶²⁶. Milet tiyatrosunda bulunan bir yazıtta, Artemis Bûlêphoros Skiris'in Milet'te çok önem taşıyan bir külte sahip olduğu açıkça görülür. Yazıtta; Miletliler şu an ve gelecekte yapacakları uygulamalardan Skiridai ailesini Artemis adına fikirler verici kabul etmelerinden söz edilmektedir⁶²⁷. Tanrıçaya bu isim, devletin yönetiminden sorumlu olan Skiridai ailesinden dolayı verilmiştir. Bu aile kültün yönetiminden de sorumluydu. Miletliler Artemisi tek rehber olarak kabul etmişlerdir⁶²⁸. Milet'te, Kalabaktepe'nin doğu terasında Artemis

⁶²⁴ Owens 2000, s. 33

⁶²⁵ Magie 2003, s. 39

⁶²⁶ Robertson 1983, s. 149 ; Simon 1985, s. 152

⁶²⁷ Syll II. 391 ; Fontenrose 1988, s. 184

⁶²⁸ Parke 1903, s. 62, 63

Kithoneye adanmış bir tapınak bulunmaktaydı⁶²⁹. Yapı büyük olasılıkla İ. Ö. 6. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmiştir⁶³⁰.

Tanrıçaya Milet'te **Artemis Pythie** epitetiyle de tapınılmıştır⁶³¹. Artemis Pythie'nin, birisi kendisine ve Apollon Didymeus'a diğeri de yine tanrıçaya ve İmparator Hadrian adına yapılmış iki tane sunağı bulunmaktadır. Milet ve Didyma arasındaki kutsal yolda Artemis Pythie ve Hadrian'a bu sunağın adandığına dair taş üzerine yazılı bir kayıt bulunmuştur⁶³².

Milet sikkeleri üzerinde Artemis, uzun bir tunik giyerken pelerinli, sağ elinde bir patera (adak kasesi) ve sol elinde bir yay tutarken, ayaklarında bir erkek geyikle heykel şeklinde betimlenmiştir. Buradaki yay ve erkek geyik, avcı Artemis'i işaret etmektedir. Diğer bazı sikkelerinde ise, başında duvakla görüntülenmiştir. Duvaklı Artemis bir Artemis kültürünü ifade ediyor olabilir ama bu kesinlikle Artemis Pythie olmak zorunda değildir⁶³³.

Magnesia ad Meandrum

Magnesia antik kenti, Aydın ili, Germencik ilçesi, ortaklar beldesine bağlı, Tekinköy sınırları içerisinde, Ortaklar-Söke karayolu üzerinde yer almaktadır⁶³⁴. Kent, Thessalia'dan gelen ve Delphoi kökenli Magnetler olarak

⁶²⁹ Kerschner 1999, s. 7

⁶³⁰ Greaves 2003, s. 112

⁶³¹ Laumonier 1958, s. 581

⁶³² Fontenrose 1988, s.130

⁶³³ Fontenrose 1988, s. 131

⁶³⁴ Bingöl 1998, s. 5

bilinen bir kavim tarafından kurulmuştur. Menderes ırmağı kıyısındaki konumu nedeniyle, aynı adı taşıyan diğer kentlerle karıştırılmaması için Menderes Magnesia'sı olarak adlandırılmıştır⁶³⁵.

Magnesia kentinde, **Artemis Leukophryne** adlı bir tanrıça ve ünlü tapınağı vardı⁶³⁶. Bu tanrıça karakter bakımından Ephesos Artemis'ini anımsatmaktaydı ve kültü de diğer Artemis kültleri gibi başka yerlere yayılmıştı. Descamp-Cousin'in belirttiği gibi; Kallimakhos'un "hayat veren bakire" dediği⁶³⁷ Artemis'e Magnesia'da, Artemis Leukophryene epiteti ile tapınılmıştır⁶³⁸.

Kente, tanrıçaya ait Magnesia Artemis tapınağı, İ. Ö. 2. yüzyılın ilk çeyreği içerisine tarihlendirilmektedir. Tapınak 8 x 15 sütunlu, İon düzenindedir.⁶³⁹

Magnesia'da ele geçen bazı yazıtlarda, epithetsiz olarak geçen Artemis yanında Apollan'a da epithetsiz olarak tapınıldığı görülmektedir⁶⁴⁰. Ele geçen diğer yazıtlarda ise tanrıça, Artemis Leukophryne epitheti ile geçmektedir⁶⁴¹. Yine bu yazıtlardan, tanrıça onuruna festivaller düzenlendiğini öğrenmekteyiz. Menderes Magnesia'sında Artemission ayının on ikinci gününde Artemis

⁶³⁵ Strabon, XIV. s. 211

⁶³⁶ Waites 1923, s. 42 ; Fleischer 1973, s. 140 ; Mellink 1975, s. 108 ; Merkelbach 1978, s. 2 ; Davesne 1982, s. 12 ; Mason 1995, s. 400

⁶³⁷ Deschamps-Cousin 1888, s. 269. no. 54

⁶³⁸ LIMC. II. 1. s. 764 ; Stinton 1976, s. 12 ; Hansen 1995, s. 119

⁶³⁹ Schober 1933, s. 26; Mansel 1971, s. 532; Coulton 1977, s. 71

⁶⁴⁰ Kern, 1900, n. 17

⁶⁴¹ Robert 1945, s. 23

onuruna törenler yapılırdı⁶⁴². Yüksek hakimler kurulu, Artemis Leukrophryene'nin rahip ve rahibeleriyle birlikte, bir boğa kurban ederlerdi. Bu törenleri yürüten hakimler kurulu 12 tanrı heykeli taşarlardı. Finansal yöneticiler üç kurban daha sunarlardı. Bunlarda biri Artemis Leukrophryene'ye sunulan bir dişi keçidir. Diğerleri Zeus ve Apollon'adır. Apollon ve Artemis'e kurbanlar Artemis sunağında gerçekleştirilirdi. Boğa ve diğer kurban etleri hakimler, yöneticiler, tapınak çalışanları, yargıçlar, ordu komutanları, rahibeler ve ayinlerde hizmetli olmuş kişiler arasında paylaştırıldı⁶⁴³. Kentte bulunan 100 numara olarak adlandırılmış bir yazıtta "Artemis Leukophryne" adı geçmektedir⁶⁴⁴. Yazıtta, şehir ve halk meclisinin almış olduğu karar anlatılmıştır; Artemis Leukophryne'nin ahşap heykelinin tanrıça için yaptırılmış Parthenon'a diktirilmesi ve her yıl Artemission ayının altıncı günü tanrıça şerefine yapılması gereken içki ve kan kurban törenleri ve kentin her bir sakininin servetine göre evinin kapısında, kendi diktikleri sunaklar üzerinde kurban kesmesi konu alınmıştır: *"Tapınak bakıcısı ve Artemis rahibesi Artemission ayının altıncı günü tanrı heykelinin Partheonon'a yeniden dikilmesi sırasında olabildiğince görkemli kurbanlar sunmalıdırlar. Bundan böyle bugün bayram günü ilan edilmesi ve 'İsiteria' adını taşımalıdır; tüm insanlar için tanrı barışı geçerli olmalı ve kadınların katıldığı ve tapınağa doğru giden bir dini geçit töreni düzenlenmeli, tapınakta tapınım töreni yapılmalı ve külte layık olduğu şekilde özen gösterilmeli.*

⁶⁴² Sissa-Detienne 2000, s. 162 ; Hansen 1995, s. 108

⁶⁴³ Price 1999, s. 175

⁶⁴⁴ Kern 1900, s. 85

Tapınak bakıcısı, bakirelerden oluşan ve Artemis Leukophryne'yi onurlandıran dini ilahiler söyleyen bir koroyu yönetmeli, çocukların okulları tatil olmalı, erkek ve kadın kölelere tapınım şenliklerine katılabilsinler diye izin verilmeli, Artemis rahibeleri Stephanephhoros Polykleides ve daha sonra her yıl o yılın Stephanephhoros'u ile bir kurban ve bayram geçidi düzenlenmelidir. Söz konusu bayram gününde, Stephanephhoros Polykleides'in memuriyet döneminden itibaren, tıpkı yeni yıl gününde olduğu gibi, bir Pazar kurulmalı. Tapınağın şimdiki ve gelecekteki telalarlı yukarıda sözü edilen bayram gününde, tüm halk agora toplandığında tören giysileri içinde ve başında defne dallarından yapılmış çelenkle, başkomutan, süvari komutanı, subaylar, başyazman, meclis yazmanları, ekonomiden sorumlu memurlar, Stephanephhoros huzurunda meclis binasından sessizliğe davet edilmesi ve çocukların okuduğu bir duadan sonra, tüm halka aşağıdaki çağrışı yapmalıdır: Magnesia şehri ve çevresinde oturanları güzel İsteria sölenine davet ediyorum. Herkes bugün servetine göre Artemis Leukophryne'ye bir kurban sunmalı ve Artemis Leukophryne de Magnesialılara ve özellikle hanımlara sağlık ve bol bol yeni nesiller sağlasın. hem mutluluk ve hem de büyüyen dualar''⁶⁴⁵.

Magnesia'daki Artemis Λευκοφρυγή tasviri de büyük bir ihtimalle tahta çekirdek üstünde altın kaplamaya sahipti. Tapınağın kazısı sırasında, sella içindeki kült tasvirinin kaidesi bulunmuş ve çok az altın kaplama levhalar ele

⁶⁴⁵ Bingöl 1998, s. 34

geçmiştir. Buna dayanarak altın kaplama tahta tasvir olduğu ileri sürülmektedir⁶⁴⁶.

Magnesia kent sikkelerinde, Artemis Leukophryne kült heykeli sık sık betimlenmiştir. Ön yüzünde Nero⁶⁴⁷ ve Hadrian'ın büstlerinin yer aldığı iki ayrı sikkenin arka yüzünde, Artemis Leukophryne resmedilmiştir⁶⁴⁸ (Resim 24). Ayrıca, iki sikkenin ön yüzünde omzunda sadağı ile Artemis büstü betimlenmiştir⁶⁴⁹ (Resim 25).

Metropolis

Metropolis antik kenti, İzmir ili, Torbalı ilçesi yakınında, Yeniköy ve Özbek köyleri arasında kurulmuştur⁶⁵⁰.

Kabaçakın mevkiinde bulunan bir yazıt, Artemis'e ait kutsal arazilerin sınırını belirlemektedir. Anıtsal ölçülere sahip mermer yazıtın dikdörtgen biçimli büyük bir kaidesi vardır. Yazıt, Roma imparatoru Domitian'ın İ. S. 86-87 yıllarında görev yapmış genel valisi Sextus Iulius Frontinus zamanında dikilmiştir⁶⁵¹.

⁶⁴⁶ Kern 1901, s. 508

⁶⁴⁷ Aulock 1968, no. 2048

⁶⁴⁸ BMC İonia, 19, 7

⁶⁴⁹ Aulock 1968, no. 7921, 7922

⁶⁵⁰ Sevin 2001, s. 262

⁶⁵¹ Meriç, 1996, s. 38

3. LYDİA'DA ARTEMİS

Lydia bölgesi, günümüzde yaklaşık olarak İzmir ilinin doğusu, Manisa ilinin büyük bir bölümü, Kütahya ve Uşak illerinin batı uçlarını kapsıyordu. Bölge, adını Hint-Avrupa kökenli Lydler'den almıştır; ancak bu halkın kökeni konusu açık değildir⁶⁵².

Hypaipa

Hypaipa antik kenti, İzmir ili, Ödemiş ilçe merkezinin 6 km kuzeyinde,⁶⁵³ Küçük Menderes ırmağının kuzeyindeki Tmolos yamaçlarında, Sardis'e giden yol üzerinde kurulmuştur⁶⁵⁴.

Hypaipa'da **Artemis Perasia** kültürünün çok ünlü olduğunu bilinmektedir⁶⁵⁵. Kentte ele geçen bir yazıttan Artemis Perasia onuruna kutsal oyunların yapıldığını öğrenmekteyiz⁶⁵⁶. Başka bir yazıtta da tanrıçaya, **Artemis Anaitis** epitheti ile tapınıldığını görmekteyiz⁶⁵⁷. Artemis, Pers

⁶⁵² Sevin 2001, s. 175

⁶⁵³ Sevin 2001, s. 257

⁶⁵⁴ LIMC. II, 1. s. 753

⁶⁵⁵ Merkelbach 1978, s. 2 ; Mitchell-McNicoll 1978-1979, s. 70

⁶⁵⁶ Mitchell-McNicoll 1978-1979, s. 70 ; Hanfmann 1983, s. 129

⁶⁵⁷ Wright 1895, s. 57 ; Macurdy 1912, s. 79 ; Fleischer 1973, s.185

pantheonuna ait bir tanrıça olan Anahita⁶⁵⁸ ile benzerliğinden dolayı onunla bir tutulmuş ve Artemis Anaitis epithetiyle tapınım görmüştür⁶⁵⁹. Hypaipa’da Artemis Anaitis’e ait bir tapınak ve kült heykeli bulunmaktadır⁶⁶⁰. Pausanias bu tanrıçaya ait ilginç ateş kültünden söz eder⁶⁶¹.

Şehir sikkeleri üzerinde Artemis Anaitis’in tapınağı, ateş sunağı ve kült heykeli basılmıştır⁶⁶². Hypaipa’ da ele geçen İmparatorluk dönemine ait yedi ayrı sikkenin arka yüzünde tanrıça, Artemis Anaitis, tek bir sikke üzerinde ise Artemis Ephesia epithetiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu sikkelerin ikisinde tanrıça altı sütunlu bir tapınağın ön yüzünde⁶⁶³ (Resim 26), üç sikkede ise, dört sütunlu bir tapınağın önünde, ortada ayakta Artemis Anaitis kült heykeli betimiyle karşımıza çıkmaktadır. Diğer sikkede büyük bir tül örtü ile ayakta görülmektedir⁶⁶⁴ (Resim 27). Yedinci sikkede ise, oturur şekilde Apollon arkasında liri, karşısında Artemis Anaitis kült heykeli yer almaktadır. Son sikkede ise, ön yüzde defne çelenkli Elegabalus, arka yüzde iki geyiğin ortasında, yarım vay ve yıldızlı Ephesos Artemis’in kült heykeli yer almaktadır⁶⁶⁵.

⁶⁵⁸ Perslerin “şifalı su” tanrıçasıdır. Bkz. Malay 1990, s. 390

⁶⁵⁹ LIMC. II, 1. s. 753 ; Farnell, 1986 s. 425 ; Anderson 1913, s. 272 ; Cole 1989, s. 467 ; Turcan 1997, s. 258

⁶⁶⁰ Mellink 1975, s. 108 ; Klose 1984, s. 406

⁶⁶¹ Pausanias, V. 27, 5

⁶⁶² Imhoof-Blumer 1897, s. 81, no. 14, Lev. 14, n. 10

⁶⁶³ Aulock 1963, no. 2964, 2970

⁶⁶⁴ Aulock 1963, no. 2963, 2966, 2971, 2967

⁶⁶⁵ Aulock 1963, no. 2965, 2995

Hierokaisareia

Hierokaisereia (Hierakome) antik kenti, Manisa ili, Aksihar ilçesinin güneyinde, Beyoba ve Sazoba köyleri arasında kurulmuştur⁶⁶⁶.

Artemis'e, Hierokaisareia kentinde bulunan bir yazıttan, **Artemis Perasia** epitheti ile tapınıldığını ve tanrıça onuruna oyunlar düzenlendiğini öğrenmekteyiz⁶⁶⁷. Artemis tapınağına ait bir sınır taşı üzerindeki yazıtta Artemis ismi geçmektedir. Yazıtta; kutsal sınırların güvenliğinin Artemis tarafından sağlandığı yazılıdır⁶⁶⁸.

Hierokaisareia' da ele geçen Artemis betimli sikkelerin hepsinde tanrıça, sikkenin ön yüzünde Artemis Persia olarak karşımıza çıkmaktadır. Ele geçen beş ayrı sikkenin ön yüzünde Artemis Persia omzunda okluk ve göğüs önünde yay ile resmedilmiştir. Bu sikkerin arka yüzlerinde ise ayrı sikkeler olmak üzere altar, boğa ve geyik yer almaktadır. Ön yüzde Genç Agrippa'nin büstünün yer aldığı başka bir sikkenin arka yüzünde Artemis Persia ellerinde yay ve ok, omzunda okluk ve arkasında geyikle birlikte resmedilmiştir⁶⁶⁹.

⁶⁶⁶ Sevin 2001, s. 257

⁶⁶⁷ Buckler 1917, s. 109

⁶⁶⁸ Arca 2005, s. 49

⁶⁶⁹ Aulock 1963, no. 2952, 2953, 2954, 2955, 2956, 2951, 2959

Philadelphia

Philadelphia antik kenti, Manisa ili, Akşehir ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır⁶⁷⁰. Kent, Bergama kralı II. Eumemes'in (İ. Ö 197-159) kardeşi II. Attalos Philadelphos tarafından kurulmuştur⁶⁷¹.

Philadelphia kentinde **Artemis Ephesia** kültü yanında, Sardes ve Hypaipa kentlerinde olduğu gibi, **Artemis Anaitis** kültünün varlığını görmekteyiz⁶⁷². Philadelphia tiyatrosunda bulunan bronz bir mührün üzerinde Artemis Ephesia tasviri görülmektedir. Mühür üzerinde tanrıça, Severus ile Caracalla arasında resmedilmiştir. Tasvirleri çevreleyen yazıtta ise, mührün sahibinin ünvanını ve adını kaydeden ifadeler yer almaktadır⁶⁷³. Artemis kültünün çok rağbet gördüğü Philadelphia'da bulunan bir mühür veya para üzerinde bu tanrıçanın tasvirini görmek hiç de şaşırtıcı değildir⁶⁷⁴. Philadelphia'da bulunan pişmiş toprak Artemis Ephesia kültü heykeli figürünleri de, kentte bu kültün önemini vurgulamaktadır⁶⁷⁵. Kentte ele geçen bir heykel kaidesindeki yazıtta, bir Artemis rahibinin Philadelphia halkı ve meclisi tarafından onurlandırıldığını görülmektedir⁶⁷⁶.

Philadelphia'da bulunan bir adak steli üzerinde, tanrı Men ile birlikte bir tanrıça yer almaktadır. Philadelphia kentinin baş tanrıçası Artemis Anaitis

⁶⁷⁰ Sevin 2001, s. 187

⁶⁷¹ Buckler 1917, s. 89 ; Sevin 2001, s. 187

⁶⁷² Bivar 1992, s. 266

⁶⁷³ Malay 1986, s. 133

⁶⁷⁴ Fleischer 1973, s. 306

⁶⁷⁵ Coleman 1965, s. 111-115

⁶⁷⁶ Malay 1986, s. 135

olduğuna göre bu stel üzerindeki tanrıçanın Artemis olması gerekmektedir. Kentte Artemis'e yapılan adakların sayıca fazlalığı ve bazı nümizmatik veriler de bu görüşü desteklemektedir⁶⁷⁷.

Philadelphia kent sikkelerinde, Artemis'e çok sık rastlamaktayız. İki ayrı sikkenin arka yüzünde Artemis'i iki geyik arasında, Artemis Ephesia kült heykeli betimi ile grmekteyiz⁶⁷⁸. Bir sikkenin arka yüzünde ise Artemis Anaitis, Athena ile birlikte resmedilmiřtir⁶⁷⁹. n yüzünde İmparator Aurel'in büstünün yer aldığı başka bir sikkenin arka yüzünde Artemis, dört stnl bir tapınağın içerisinde, Artemis Ephesia kült heykeli betimiyle karşımıza ıkmaktadır⁶⁸⁰.

Sardes

Sardes antik kenti, Manisa ili, Salihli ilçe merkezinin 8 km batısında kurulmuřtur⁶⁸¹.

Sardes'te Artemis kültünü gösteren en önemli kanıt şüphesiz Sard Artemis Tapınağı'dır⁶⁸². Tapınağın bulunduğu kutsal alan temel olarak Roma stilindedir. İ. S. 3. yüzyılda tekrar düzenlendiği görülmektedir. Kutsal alanın kuzey bölgesine yerleştirilen bir anıt bulunmuştur. Bugün orijinal yapısında

⁶⁷⁷ Malay 1985, s. 134, 135

⁶⁷⁸ Aulock 1963, no. 3064, 3065

⁶⁷⁹ Aulock 1963, no. 3066

⁶⁸⁰ Aulock 1963, no. 3077

⁶⁸¹ Sevin 2001, s. 266

⁶⁸² Robinson 1910, s. 416 ; Butler 1914, s. 426,427 ; Murray 1926, 335,336 ; Elderkin 1940, s. 56

olmamasına rağmen bu yapı önemini korumaktadır. Bu yapıda bulunan hem Lydia hem de Yunan yazıtları bu yapının Artemis'e adandığını gösterir⁶⁸³. İ. Ö. 5. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen Sardes Artemis tapınağı altarı altı basamaklı bir girişe sahiptir⁶⁸⁴.

Sardes'te **Ephesos Artemis** kültü tapınım görmüştür⁶⁸⁵. Ephesos'da bulunan bir yazıtta, Sardes'deki Artemis kültü ile ilgili bilgiler görmekteyiz. Yazıtta; Sard'teki Artemis kültünün Ephesos'lular tarafından kurulduğu, bu yüzden de bu kültün Ephesos'un bir uzantısı olduğu söylenmektedir. Pers dönemine ait Nekropol'deki Lydia yazıtları Artemis'in önemini ortaya koyarken, onun "mezarlıkların koruyucusu" olarak tanımlamaktadır. Çünkü bu kutsal yerlere karşı yanlış yapanlar Artemis tarafından lanetlenmiştir⁶⁸⁶.

Sardes'de tanrıçaya **Artemis Anaitis** epitheti ile de tapınılmıştır⁶⁸⁷. Sardes'de bulunan bir adak yazıtı da, kentte Artemis Anaitis kültünün varlığını desteklemektedir⁶⁸⁸. Pers kralları tarafından Lydia bölgesinde Gediz nehri vadisine yerleştirilen Pers kolonistleri, kendi tanrıçaları olan Anaitis ile Artemis'i birleştirerek, tanrıçaya Artemis Anaitis epitheti altında tapınmışlardır⁶⁸⁹. Buna göre de yazıtta geçen Anaitis adı, Artemis'i ifade etmektedir.

Sardes'de bulunmuş İ. Ö. 4. yüzyıl başına tarihlenen bir kabartmada Artemis görülmektedir. Kabartmada, Artemis ayakta ve kucağında bir karaca

⁶⁸³ Hanfmann 1983, s. 50,

⁶⁸⁴ Butler 1925, s. 3-4

⁶⁸⁵ Horsley 1992, s. 158

⁶⁸⁶ Hanfmann 1983, s. 50,51

⁶⁸⁷ Bivar 1992, s. 266

⁶⁸⁸ Anderson 1915, s. 98

⁶⁸⁹ Ramsay 1889, s. 225

vardır. Yanında ise aslanı kucaklamış Meter durmaktadır. En sağ köşede ise küçük boyda gösterilmiş iki tapınıcı yer almaktadır. Artemis'in Meter'den daha uzun gösterilmesi, onun kültürünün daha önemli olduğunu göstermektedir⁶⁹⁰. Yunan tanrıçası Meter'e, İ. Ö. 6. yüzyılın başından itibaren Yunan dünyasında yaygın bir şekilde tapınılmıştır. Meter ismi, Matar (Ana) kelimesinden türetilmiştir. Yunan Edebiyatında tanrıça genellikle, Frigce sıfatından bir Yunan adı olan Kybele adı ile anılmıştır. Kült övgülerinde ona Meter ya da Meter Kybele diye seslenilmiştir⁶⁹¹.

Lydia dilinde yazılmış, İ. Ö. 5 ve 4. yüzyıllara ait iki yazıtta, Artemis ve Apollon birlikte anılmakta ve bir külte işaret edilmektedir⁶⁹².

Kutsal alanda bulunan yazıtlarda, Tapınak rahibelerinden ve bunların konumundan söz edilmektedir. Kutsal alandaki bir sütun üzerinde bulunan bir yazıtta; *“İnsanlar tanrıçanın bir rahibesi olarak Kauies⁶⁹³ ünvanıyla ona hizmette bulunduğu için Theogenes'in kızı Melitene, onurlandırılmıştır”* yazılıdır. Burada geçen Μελιτινή adı Lydia şehirlerinde çok yaygın olarak kullanılan bir addir. Diğer bir yazıtta ise; *“Konsey ve halk tanrıçanın bir rahibesi olarak Claudia Polla Quintilla'yı, adakla ilgili gerekli olan her şeyi temin ettiği için, bu şekilde hem tanrıçayı hem de toplum huzuruna hizmet ettiği için, bunların dışında şehirde her ay kendisi bir adak töreni düzenlediği*

⁶⁹⁰ Roller 1999, s. 129

⁶⁹¹ Roller 1999 s. 130

⁶⁹² Taşlıkılıoğlu 1963, s. 85,86

⁶⁹³ Sardes kentinde ele geçen başka bir yazıtta *kaueis* ibaresi geçmektedir. Bu isim Artemis'in rahibelerine verilmiştir. Bkz. Anderson 1915, s. 98 ; Elderkin 1933, s. 388,399 ; Ure 1951, s. 196

için onurlandırmıştır” yazılıdır. Bu yazıtlardan anlaşıldığı üzere, Sardes Artemis tapınağında bir başrahibe olduğu ve bunlara Kauies adı verildiği görülmektedir. Bu ana rahibenin konumu en üst seviyededir. Bu rahibelerin Lydia monarşisinden önceki bir tarihe dayanan Καυεις ünvanını taşıdığı görülür. Bu rahibe, Artemis tapınağında var olan Hiyerarşik sıralamanın en üstündedir. Burada bulunan bir başka yazıttan, Ephesos Artemis ve Magnesia Artemis tapınaklarında da Kaueis ile aynı anlama gelen, bir başrahibe bulunduğunu öğrenmekteyiz. Kaueis terimi yaklaşık yedi yüzyıl Artemis kültüne ait olmuştur. Sardes Artemis tapınağındaki rahibeye gösterilen onurlandırma, Ephesos Artemis ve Magnesia Artemis tapınaklarında olduğu gibidir⁶⁹⁴.

Kente ele geçen İmparatorluk dönemine ait kent sikkelerinin, ön yüzünde omzunda sadağıyla Artemis betimine sık rastlanılmıştır⁶⁹⁵ (Resim 31).

⁶⁹⁴ Buckler-Robinson 1913, s. 354, 355,356,357

⁶⁹⁵ Aulock 1963, no. 3129, 3130, 3131

4. PİSİDİA'DA ARTEMİS

Kuzey ve batıda Phrygia, güneyde Pamphylia ve Lykia, doğuda Lykaonia ile komşu olan Psidia, günümüzde Isparta ve Burdur illerini ve Antalya'nın kuzeyini kapsamaktadır⁶⁹⁶.

Andeda

Andeda antik kenti, Antalya ili, Korkuteli ilçe merkezinin 24 km. kadar kuzeyinde Yeşilyayla köyünün bulunduğu alanda kurulmuştur⁶⁹⁷.

Andeda'da bir sunak üzerinde sol tarafta bir Helios betimi, sağ tarafta bir hilal üzerinde Artemis Selene ve arka tarafında belirsiz bir nesne belki de iki kadın kafası görülmektedir. Sunak üzerindeki yazıt, Hera rahibesi olan Iulia Licinniana'nın yapmış olduğu bir adağı göstermektedir, ancak adağın hangi tanrıça için olduğu belli değildir⁶⁹⁸. Kentte bulunan İ. S. 1-2. yüzyıla ait bir mezar yazıtından, burada Artemis'in bir rahibesi olduğunu öğrenmekteyiz⁶⁹⁹.

⁶⁹⁶ Sevin 2001, s. 153

⁶⁹⁷ Sevin 2001, s. 253

⁶⁹⁸ Woodward-Ormerod 1909-1910, s. 122, no. 16

⁶⁹⁹ Hill 1895, s. 125, no. 19

Andeda kentinde iki sikke üzerinde Artemis betimine rastlamaktayız. Ön yüzünde defne çelenkli Marc Aurel yer aldığı ilk sikkenin arka yüzünde, sol elinde yay sağ eliyle de sadağından ok çeker şekilde Artemis görülmektedir. Artemis'in ayaklarının yanında geyik yer almaktadır. İkinci sikkenin arka yüzünde ise Artemis, sol elinde yay, sağ elinde ok tutar şekilde ayakta betimlenmiştir⁷⁰⁰.

Kotenna

Antalya ili, Akseki ilçesi merkezinin 12 km. batısında kurulan Kotenna diğer adıyla Gödene, Manavgat çayı vadisinin doğu kesiminde yer alır⁷⁰¹.

Kotenna'da bir kaide üzerinde bulunan ve İ. S. 2. yüzyıla tarihlenen bir yazıt, bu kentte Artemis kültürünün varlığını göstermektedir. Yazıttan tanrıçının bir rahibesi olduğunu ve bu rahibenin zengin bir ailenin mirasçısı olarak tanrıçaya uygun sunular yaptığı anlaşılmaktadır⁷⁰².

Kremna

Kremna, Burdur ili, Bucak ilçesine bağlı Çamlık köyü yakınında, Kestros (Aksu) vadisine hakim bir tepe üzerinde yer almaktadır⁷⁰³.

⁷⁰⁰ Aulock 1964, no. 4907, 4913

⁷⁰¹ Sevin 2001, s. 159, 259

⁷⁰² Bean-Mitford 1970, s. 31, no. 13

⁷⁰³ Sevin 2001, s. 153

Kentte bulunan, İ. S. 2. yüzyıl ortasına tarihlenen bir yazıtta Artemis “Leto’nun kızı” olarak onurlandırılmıştır. Aynı yazıtta Apollon’un da “Leto’nun oğlu” olarak onurlandırılması nedeniyle kentte Apollon ile ortak bir kültü olduğu ve aynı kutsal alanı paylaştıkları görülmektedir⁷⁰⁴.

Kremna’da bulunan beyaz mermer bir taş anıttaki yazıtta **Artemis Ephesia** adı geçmektedir. Üçgen alınlıklı bir çatıya sahip olan anıt, korinth başlıklı sütunlarla sınırlandırılmıştır. Silindir bir sunağın önünde bir rahip, boğa kurban etmektedir. Boğanın üst tarafında bir kadın oturur şekildedir. Anıtın alt tarafında geniş bir alanda bir yazıt yer almaktadır. Bu yazıtta; “*(Onlar onurlandırıldı) Artemis Ephesia’nın rahipleri, Osaeis’in oğlu, Hermaios’un torunu, ki onlar hem tapınağı hem de heykeli sağladıkları için, bu ailenin üyeleri başarılarından dolayı papazlık görevini aldılar*” yazılıdır. Yazıtın oyma stili anıtın, İ. Ö. 1. yüzyıl sonlarına ya da İ. S. 1. yüzyıl başlarına ait olduğunu göstermektedir⁷⁰⁵. Beyaz kireç taşından dikdörtgen bir sunağın üzerindeki yazıtta ise, Artemis adı Leto ile birlikte geçmektedir⁷⁰⁶.

Kremna’da bulunan diğer bir yazıt, İ. S. 2. yüzyıla aittir ve Chrysispos’un kendi parası ile Artemis için bir tapınak yaptırdığından söz edilmektedir. Yazıtta; “*Senato’nun kararıyla Titus Flavius Anthestianus Memnon kendi patronu temiz ahlaklı Chrysispos(’un heykelini dikti). Ben, ey arkadaşlar, altın parlakla kaplanmış tunçtan olup burada Chrysispos şerefine durmaktayim ki, o kendi harcamasıyla Leto’nun güzel yanaklı, ok tutan kızına*

⁷⁰⁴ Horsley 2000, s. 64, n. 32

⁷⁰⁵ Horsley-Mitchell 2000, s. 61,62

⁷⁰⁶ Horsley-Mitchell 2000, s. 64,65

bu tapınağı kutsadı. Hayatında temiz ahlaklı olan ona Mousa içgüdüli bir yetenek verdi; Leto'nun uzun saçlı oğlu onu takdir etti. Kalplerinde erdem ve bilgelik arzusu olan insanlar için nimet olarak birçok parlak yazılar bıraktı ve ilahilerinde Artemis'i önceden hiç kimse yapmadığı şekilde anlatıp kitaplarıyla vatanına sonsuz bir ün sağladı”⁷⁰⁷ yazılıdır.

Kremna’da, doğal ve yaban bir bölgede yaşayan bir halkın, kendi yerel tanrıçalarını, kendileri gibi yabani bölgelerin ya da yabani hayvanların efendisi olan Artemis olarak kimlikleştirmeleri ile kültürün burada yaygınlaşması doğaldır.

İ. Ö. 1. yüzyılda Kremna kendi sikkelerini basmıştır. Bu sikkeler arasında Artemis’in başını görüntüleyen bronz sikkeler vardır⁷⁰⁸. İmparatorluk dönemi ait iki sikkenin arka yüzünde iki geyik ortasında Artemis Ephesia resmedilmiştir⁷⁰⁹ (Resim 32).

Selge

Selge antik kenti, Antalya ili, Manavgat ilçesine bağlı Beşkonak bucak merkezinin kuzey-kuzeybatısında kurulmuştur⁷¹⁰.

Selge’de Zeus ve Herakles dışında Artemis’e adanmış bir tapınak bulunmaktadır⁷¹¹. Kentin batı tepesinin kuzeyinde, yapı kalıntıları arasında

⁷⁰⁷ Horsley 1992-I, s. 133

⁷⁰⁸ Waites 1923, s. 33 ; Mitchell 1995, s. 55

⁷⁰⁹ Aulock 1964, no. 5109, 5121

⁷¹⁰ Sevin 2001, s. 266

bulunan bir heykel kaidesi üzerindeki yazıtta, Artemis rahibesi anılmaktadır⁷¹². Yazıtta; *“Tanrısal imparatorlara, Ardemis’e ve kente, Konon/Komon’un oğulları Argaios’un torunu doğduğu kentin bir dostu Artemis rahibi ve halk için çalışan (Demiurgos) kendi olanaklarıyla (bu boy heykelini?) vakfetti”* yazılıdır. Bu da bize, bu yapı kalıntılarının Artemis’e ait olabileceğini göstermektedir. Bu yazıt geç imparatorluk dönemine aittir.⁷¹³

Selge’de, Artemis kültüne işaret eden üç sikke bulunmuştur. İki sikkenin ön yüzünde omzunda sadağı ile Artemis büstü görülmektedir. Diğer sikkenin arka yüzünde Artemis, elinde bir meşale ile resmedilmiştir⁷¹⁴.

Termessos

Termessos antik kenti, Antalya ilinin 34 km. kuzeybatısında, Batı Torosların ön sıralarını oluşturan Güllük veya Güldere (Antik Solymos) dağı üzerinde yer almaktadır⁷¹⁵.

Termessos’da kent alanı ve teritoryumda Artemis’le ilgili belgelerin çokluğu ve çeşitliliği tanrıçanın çok önemli bir tanrıça konumunda bulunduğunu göstermektedir. Kentte şimdiye kadar Artemis’e ait iki tapınağın varlığı kesin olarak kanıtlanmıştır.

⁷¹¹ Mitchell 1995, s. 33

⁷¹² Bean 1997, s. 130

⁷¹³ Nolle-Schindler 1991, s. 69

⁷¹⁴ Aulock 1964, no. 5285, 5339, 5282

⁷¹⁵ Abbasoğlu 1987, s. 213

Birinci tapınak, kent surlarının (asıl yerleşim alanının) dışındaki, sonradan önüne bir propylon'un eklenmesiyle İmparator Hadrianus kültüne de tahsis edilmiş olan N7 tapınağıdır. Tapınak peripteros planlı ve İon düzeninde, 6 x 11 sütunludur. Yaklaşık kare planlı bir pronaos ve derin bir cellaya sahiptir. Tapınak, mimari süslemelerine dayanılarak İ. Ö. 150-130 tarihleri arasına verilmektedir⁷¹⁶. Tapınaktaki bir yazıtta, Artemis'in adı geçmektedir. Propylonun arkasında yer alan tapınağın arşitrav bloğu parçası üzerinde ele geçen yazıtta; "*Termesosluların Artemis'in bekçisi olan halkı, tanrısal Nerva'nın torunu, tanrısal Parth fatihi Traianus'un oğlu, vatanın babası, Olymposlu İmparator Caesar Traianus Hadrianus Augustus'a bunu ithaf etti*"⁷¹⁷ yazılıdır. İkinci satırındaki [δ νεωκόρος] τῆς Ἀρ[τέμιδος] Τερμεσσέων δήμος (= "Termessosluların Artemis'in bekçisi olan halkı") ibaresi, buranın Artemis tapınağı olduğunu göstermektedir. Ayrıca tapınak ile propylon arasında kalan alanda bulunan, prizmatik bir heykel kaidesinin üzerine kazılmış dört satırlık yazıtta, kaidenin Mamotasis adında bir şahıs tarafından Tanrıça Artemis'e adanan bir kaide olduğu anlaşılmaktadır⁷¹⁸.

Termessos'da bu yazıttan, Artemis'e halkın tanrı imparatorlarla birlikte tapındığını anlamaktayız⁷¹⁹. Yazıtta halkın Neokoros ünvanı taşıdığı görülmektedir. Neokoros bir tapınağın koruyuculuğunu, temizliğini adak

⁷¹⁶ Büyükkolancı 1996, s. 109

⁷¹⁷ Büyükkolancı 1996, s. 113

⁷¹⁸ Hederbey 1929 : 29; TAM III, 1, no. 10.

⁷¹⁹ TAM III, 1, no. 10

eşyalarının saklanması ve mali işlerini üzerine alan kişi demektir⁷²⁰. İmparatorluk zamanında bu unvan bir şehre verilmişse bunun anlamı o şehirde her türlü bakım ve giderleri şehirliler tarafından sağlanan, şerefine dini törenler ve bayramlar düzenlenen bir imparator kültü var demektir⁷²¹.

İkinci tapınak, surlar içinde, kent merkezinde Bouleuterion-Odeionun güneydoğu köşesinde yer alan, N4 tapınağıdır⁷²². Esas ön cephesi doğuya bakan bu tapınak, 6.72 x 10.08 m. ölçülerinde, Korinth düzenine sahip, önünde dört sütun bulunan prostylos planlı bir tapınaktır. Tapınağın günümüze sağlam olarak gelen cella kapısının lentosu üzerine kazılmış sekiz satırlık yazıtın birinci satırında geçen Τή προκαθηγέτιδι υἱς Τερμεσσέων πόλεω]ς καί <μ>ε<γ>ά<λη θεά > [‘Αρτέ] μειδι ... (= Termessos kentinin yol göstericisi ve Ulu Tanrıça Artemis’e ...) ibaresi bu yapının Artemis tapınağı olduğunu göstermektedir⁷²³. İlgili belgelerden, her iki tapınakta da Tanrıça Artemis’in epithetsiz olarak tapım gördüğü anlaşılmaktadır⁷²⁴.

Kentte ele geçirilen yazıtlar, tanrıçanın kentte epithetsiz Yunan Artemis’i görünümüyle saygı ve tapınım gördüğünü; bu kültün dışında ayrıca, eski Anadolu Doğa ve Bereket Tanrıçası’nın uzantısı sayılan ve kültü gizemli bir nitelik taşıyan Artemis Ephesia’nın (Ephesos Artemis’i) da bir külte sahip olduğunu ortaya koymuştur. Önemli üç yazıt⁷²⁵, kentte Tanrıça

⁷²⁰ Oster 1990, s. 1702

⁷²¹ Pekman 1989, s. 34

⁷²² Hederbey 1929: 29 ; TAM III, 1, no. 17

⁷²³ Lanckkoronski 1892, 205, no . 75.

⁷²⁴ Çelgin 2002, s. 130

⁷²⁵ Heberdey 1929, 129: TAM III, 1, no. 295

Artemis'e çeşitli sıfatlarla; **Artemis Philoparthenos**, **Artemis Tauropolos** ve **Artemis Potnia Theron**⁷²⁶, **Artemis Küre (Kore)** ve **Artemis Agrotera**, **Artemis Kelbessis (Kelbessos Artemis'i)**⁷²⁷, **Artemis Aspalos** ve **Artemis Akrea (Akraia)**⁷²⁸ da tapıldığını veya saygı gösterildiğini belgelemektedir. Artemis Agrotera adının geçtiği yazıt, bir adak sunağının üzerinde yer almaktadır ve İ. S. 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir⁷²⁹.

Termessos'da İ. Ö. 2. yüzyıla ait bir yasa metninde **Artemis Kuria** adı geçmektedir. Tanrıça için bir hieron ve propylonun varlığından söz eden bu yazıtta Zeus Eleuthera'nın da adı geçmektedir⁷³⁰.

Tiyatroda bulunan, kireç taşından yapılmış silindir biçimindeki bir heykel kaidesinin üzerinde yer alan altı satırlık bir yazıtta Artemis'in adı geçmektedir. Yazıttan, kaidenin Termessos kenti tarafından, "*Genç Kızları Seven Artemis'i*" kutsamak amacıyla dikilmiş bir adak heykelini taşıdığı anlaşılmaktadır. Yazıtta adak tarihini belirtmek üzere adı geçen M. Aurelius Orestianus Perikles'in, kendisinin Aurelius adını (nomen gentile) taşıması dolayısıyla İ. S. 212' den sonraya vermek mümkündür⁷³¹.

⁷²⁶ Nilson 1923, s. 148 ; Rose 1958, s. 113 ; Pearson 1966, s. 8, ; Zaidman-Pantel 1992, s. 5 ; Lonsdale 1993, s. 181 ; Bremmer 1994, s. 17 ; Goodison-Morris 1998, s. 48 ; Marinatos 2000, s. 92, 129

⁷²⁷ Heberdey 1929, 6, dipnot: 1 ; Heberdey 1934, s. 755

⁷²⁸ Çelgin 2003, II. s. 150

⁷²⁹ Rott 1908, s. 361, no. 53

⁷³⁰ TAM III/1 s. 1

⁷³¹ Heberdey 1929, 129 ; TAM III/1 s. 295

Artemis'in adının geçtiği ikinci yazıt, gymnasion'un batısı, agoranın doğusunda ele geçmiştir. Kireç taşından prizmatik bir heykel kaidesi üzerine kazılmış olan bu yazıtta, Italikos adında bir rahibin, kendi imkânlarıyla ülkesine armağan (bağış) olarak Tanrıça Artemis Tauropolos'un bir heykelini sunmasını belgelemektedir. Artemis Tauropolos'a ait bir adağın söz konusu olması, adak sahibinin Rahip İtalikos'un da, olasılıkla Artemis tapınağında görev yapması, Termessos'ta Artemis Tauropolos kültünün bulunduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Nekropol alanının batı kısmında ele geçen bir lahtin üzerindeki yazıtta yine Artemis'in ismine rastlamaktayız. Kireç taşından yapılmış bir lahdin teknesinin uzun yüzüne kazılmış 10 satırlık yazıtta, adının baş tarafı tahribata uğradığından kim olduğunu tam olarak öğrenemediğimiz, Demeter ve Artemis tapınağı ya da tapınaklarında kült görevlisi bir kadın tarafından, oğulları Masas ve Musaios için yaptırıldığı okunmaktadır. Yazıtta Artemisin adını izleyen ΠΟ harfleri ve ondan sonra yaklaşık 15-16 harflik tahrip olmuş bir kısım bulunmaktadır. Burada tanrıçanın bir epitheti olan Ποτνια Θερον (vahşi hayvanların efendisi) olmalıdır. Bu da bize Termessos'ta Artemis'e Potnia Theron epitetiyle tapınıldığını göstermektedir⁷³².

Termessos'un egemenlik alanında bulunan Ahırtaş-Örentepe (Kelbessos) antik yerleşmesi, Antalya'nın kuşuçuğu 23 km. kadar batısında, Saklıkent yolu üzerinde, Karatepe köyünün yaylasını oluşturan Alımpınarı

⁷³²Çelgin 2002, s. 126-132

(veya Alimpınarı) mahallesi yakınlarında yer almaktadır. Bugün çevrede “Ağırtaş” ve “Ağıtlaş” gibi değişik biçimlerde de telâffuz edilen mevkinin hemen güneyinde yükselen tepelik alanda kuruludur. Ele geçen yazıtlardan, burada “Artemis Kelbessis” kültü olduğunu görmekteyiz. Bu antik yerleşimin, bir kırsal alan olması nedeniyle, ele geçen yazıtların büyük çoğunluğunu mezar yazıtları oluşturmaktadır. Diğerleri ise, adak, onur, bina yazıtı ve rahipler listesi gibi, çeşitli tür ve nitelikte belgelerdir⁷³³.

Bu alanda bulunan üç mezar yazıtı, kentte tanrıçaya **Artemis Kelbessis** epitheti ile tapınıldığını göstermektedir. Yazıtlarda, ilân edilen mezar cezasını tahsile yetkili vezne olarak Artemis Kelbessis’in tapınağı gösterilmektedir. Bu yazıtlardan ilkinde; mezar cezasının tahsili hususunda tapınağı öncelikli olarak yetkili kılınan Baş tanrı Zeus Solymeus’un yanında, Artemis Kelbessis’in adı geçmektedir⁷³⁴.

İkinci yazıt, kuzey nekropolünde bulunan, Aurelius Trokondas ve karısı Aurelia Artemeis ile çocuklarının lahdine ilişkindir. Bu yazıtta, mezar cezasının tahsiline Artemis Tapınağının yetkili olduğuna dair bir kayıt söz konusudur. Yazıtlardan üçüncüsü, Aurelia Molaneisa adlı bir kadının, kendisi ve kocası Aurelius Musaios için yaptırdığı bir lâhde ait olup bu yazıt da, Artemis Tapınağı’na mezar cezası tahsili konusunda yetki verildiğine işaret eden bir kayıt içermektedir⁷³⁵.

⁷³³ Çelgin 2003, I, s. 123

⁷³⁴ Hederbey 1934, s. 738

⁷³⁵ Paribeni-Romanelli 1914, 193,194 no. 138-140

Bir adak yazıtı niteliğindeki dördüncü yazıt ise, dikdörtgen biçiminde büyük kesme taşlardan inşa edilmiş olan bir yapının molozları arasında ele geçen, taştan yapılmış bir kap parçasının üzerinde yer almaktadır. Alt kısmı bir defne çelengi tasviriyle süslü parçanın üst kenarında üç satırlık bir yazıt yer almaktadır. Yazıttan, kabın Trokondas adlı bir şahıs tarafından Artemis'e adandığını öğrenmekteyiz⁷³⁶.

Artemis Kelbessis'e ait tapınağın yerinin henüz belirlenememiş olmasının yanı sıra, kültün kuruluş tarihi, kült tasviri, kült örgütü (görevli rahip ve rahibeler, tapınak bakıcıları), kültsel uygulamalar ve faaliyetler (ayinler, adaklar) gibi konular da tam bilinmemektedir. Kült personeli konusundaki bilgimiz şimdilik dört rahip adıyla sınırlıdır. Daha önce Artemis'in adının epitetsiz olarak anıldığı dört yazıttan birinde, bir Artemis rahibi olarak Aurelius Artemon'un adı görülmektedir. Diğer üç rahibin adına ise, hepsi de onur yazıtı niteliğindeki üç yazıtta rastlamaktayız⁷³⁷.

Termessos egemenlik alanında bulunan diğer bir antik yerleşme Keldağ-Göldağ (Neapolis) dir. Kelbessos'un kuşuçu mu 6.5 km. kadar doğu-kuzeydoğusu, Antalya'nın 16 km. kadar batı-kuzeybatısı ve Doyran köyünün 2 km. kadar kuzeyinde, "Keldağ", "Göldağ", "Doyraninkeldağ Tepesi" gibi değişik adlarla anılan sivri tepe üzerindeki yerleşmedir.

⁷³⁶ Heberdey 1929, 113 ; TAM III/I no. 892

⁷³⁷ Çelgin 2003, I, s. 131

Bu alanda tanrıçaya **Artemis Akraia** ve **Aspalos-Artemis Akraia** epithetleri ile rastlamaktayız. Yerleşmenin bulunduğu tepenin zirvesi yakınlarında, kayalıklar üzerinde ve bir temenos içinde inşa edilmiş, tanrıçaya ait bir tapınak vardır. Yerleşmenin şimdilik kesin olarak saptanabilen tek tapınağı durumundaki tapınağın yıkıntıları arasında ele geçen adak yazıtında; tapınağın, Trokondas adlı bir şahıs tarafından Aspalos-Artemis'e adandığını öğreniyoruz.⁷³⁸ Yunanca'daki ἰχθύς (=balık) sözcüğüyle eşanlamlı olan ἄσπαλος Artemis'in bir epitheti olarak ilk kez bu yazıt sayesinde belgelenmektedir. Burada önemli olan, Artemis'in kendisinin, ilk kez Neapolis adak yazıtında doğrudan doğruya "Balık" diye adlandırılmasıdır. Ele geçen altı mezar yazıtında, Aspalos-Artemis'in epitetini görmekteyiz. Yazıtlardan iki tanesinin sonunda, mezar cezasının Artemis Akraia Tapınağı veznesine ödeneceği kaydı yer almaktadır. Diğer dört yazıtın sonunda ise, mezar cezasını tahsile yetkili vezne olarak Tanrıça Artemis'in adının epitetsiz anıldığını görüyoruz. Yunanistan'da, Phigalia kentinde de Artemis'e balık tanrıça olarak tapınılmıştır⁷³⁹. Burada bulunan bir amphora üzerinde tasvir edilen Artemis'in giysisi üzerinde bir balık tasviri yer almaktadır.

Aspalos-Artemis Tapınağı'nın Keltepe'nin doruğuna yakın bir yerde inşa edilmiş olması, dolayısıyla yerleşmeye ve çevreye egemen konumu bu sıfatla uyum halindedir. İki mezar yazıtı sayesinde belgelenen "Akraia" epitheti, Aspalos-Artemis'in epiteti olarak yorumlanmalıdır. Başka

⁷³⁸ TAM III/1 no. 106; 222,

⁷³⁹ West 1995, s. 63

sözcüklerle, Neapolis'te “Aspalos-Artemis” ve “Artemis Akraia” olmak üzere iki ayrı Artemis değil, “Aspalos-Artemis Akraia” (=Doruklarda Oturan Balık-Artemis) şeklinde bir epitet taşıyan tek bir Artemis ile kült ve tapınağı söz konusu olmalıdır⁷⁴⁰.

⁷⁴⁰ Çelgin 2003, II, s. 150

5. LYKİA'DA ARTEMİS

Lykia bölgesi anahatlarıyla, Köyceğizden Antalya'ya çekilecek bir çizginin güneyinde uzanan bölge olarak tanımlanabilir. Belli başlı doğa özellikleri açısından dikkate değer derecede simetriktir; en başta ve önde batıdaki Akdağ'ın (antik Massikytos) iki büyük kolu, doğuda ise Bey Dağı (antik Solyma) uzanır. Akdağ'ın batısında Ksanthos Vadisi, vadinin ilerisinde küçük Kragos ve Antikragos sıradağları; Bey Dağı'nın doğusunda Alakar Vadisi ve onunda ötesinde Tahtalı Dağı'nın sıraları yer alır⁷⁴¹.

Araksa

Araksa kenti Muğla ili, Fethiye ilçesi sınırları içerisinde, Ksantos Vadisi'nin üst kuzey ucunda, dağlara yakın Ören köyünde yer alır⁷⁴².

Kente ele geçen bir yazıtta Artemis ve Apollon birlikte anılmıştır. Yazıtta, Lykia'daki Araksa kentinde, Leto'nun Artemis ve Apollon'a hamile kaldığı anlatılmıştır. Bu yazıt, İ. Ö. 1. yüzyılda gösterişli bir taş üzerine yapılmış ve Araksa kentinin hemen yakınında yer alan, Sidyma şehri halkına dağıtılmıştır. Bu yazıtta : *“Tanrıları doğuran yeryüzü Leto'nun ikizlerine*

⁷⁴¹ Bean, 1998, s. 21

⁷⁴² Bean 1998, s. 72

benzer büyümesi için iki tane taştan heykelcik yaptığında, Araxa'da ilahi ışıklarla Apollo ve Artemis anne karnına düştü" denmektedir⁷⁴³. Antik döneme ait yerel söylenceye göre de Leto, Apollon ve Artemis'i Delos'da değil, Lykia'da dünyaya getirmiştir. Leto'nun kutsal doğumun ağırları içindeyken elleriyle Lykia'nin sert toprağını kazdığı, bu yüzden de Ksantos nehrinin meydana geldiği söylenir⁷⁴⁴.

Arykanda

Arykanda antik kenti, Antalya ili, Fenike ilçe merkezinin kuzeyinde, Arif köyünün Aykırçay mahallesi yakınında yer almaktadır⁷⁴⁵.

Arykanda kentinde, Artemis'e, **Artemis Kombike**, **Artemis Tharsenike (Tharsenike)** epithetleri yanında, epithetsiz olarak da tapınıldığını yazıtlardan öğrenmekteyiz. Kireç taşından yapılmış bir atların alt kısmındaki yazıtta, "Artemis Kombike" ismi geçmektedir. Ayrıca bu yazıtta tanrıçanın kutsal topraklarının sınırından söz edilmektedir⁷⁴⁶. Arykanda'da bulunan bir sunak üzerindeki yazıtta, *Artemis Tharsenike (Tharsenike)* ismi okunmaktadır. Bu yazıt, sunağın ön yüzünde yer alan, iki tanrıçanın büstü

⁷⁴³ Nilson 1986, s. 119

⁷⁴⁴ Bean 1998, s. 72

⁷⁴⁵ Sevin 2001, s. 253

⁷⁴⁶ S. Şahin 1994, s. 92

altında yer almaktadır. Sunağın diğer yüzünde ise, ellerinde meşale tutan iki tanrıça betimlenmiştir⁷⁴⁷.

Başka bir yazıtta Artemis ismi, epithetsiz olarak geçmektedir. Yazıtta, ceza almış bir kişinin, bu cezadan kurtulmak için, Artemis için 100 gümüş drahmi ödemesi kararı alınmasından söz edilmiştir⁷⁴⁸. Kent mezarlığında bulunan bir başka yazıtta, yine Artemis ismi geçmektedir⁷⁴⁹.

Ksanthos-Letoon

Fethiye–Kaş karayolunun üzerinde, Fethiye’ye 46 km. uzaklıkta Kınık köyünün hemen yanına kurulmuştur⁷⁵⁰. Lykia’nın en büyük kenti olarak bilinen Ksanthos, Hititçe belgelerde Arina, Lykçe yazıtlarda Arna ya da Arnna olarak geçer.⁷⁵¹

Mısır egemenliği hakkındaki en son belgeler, Mısır kralı Ptolemaios V. Epiphanes adına Ksanthos’ta Artemis tapınağı inşa edilmesidir. Bu tapınağın Artemis’e itaf edildiğini gösteren bir yazıt ele geçmiştir⁷⁵². Bu Tapınağın İ. Ö. 204 den önceye tarihlendirildiği kabul edilmektedir⁷⁵³. Kent çeşmesinin hemen yakınında Leto, Artemis, Apollon ve Nymphelere adanmış bir sunak ve bu

⁷⁴⁷ S. Şahin 1994, s. 93

⁷⁴⁸ TAM II, 3, 905

⁷⁴⁹ TAM II, 3, 806

⁷⁵⁰ Bayburtluoğlu 1982, s. 285

⁷⁵¹ Sevin 2001, s. 140

⁷⁵² Hederbey 1934, no. 263

⁷⁵³ Magie 1950, s. 1380

sunak yanında bir havuz bulunmaktadır⁷⁵⁴. Ayrıca Ksanthos'daki Leto tapınağında ele geçen bir stel üzerindeki yazıtta, Leto, Artemis ve Apollon'un adı geçmektedir⁷⁵⁵.

Letoon, Ksanthos'un kutsal alanıdır ve Ksanthos'un kurulduğu Kınık köyünün 4 km. güneybatısında Eşen Çayının batı kıyısındaki Bozoluk'da yer almaktadır⁷⁵⁶.

Letoon'da Leto, Apollon ve Artemis kültü olduğunu görmekteyiz. Buna en önemli kanıt ise, İ. Ö. 358 yılına tarihlenen üç dilli bir yazıttır. Yazıtta, "Leto ve çocukları" ibaresi geçmektedir⁷⁵⁷. Kentin kutsal alanında büyüklükleri birbirinden farklı üç tane tapınak yer almaktadır. Bu tapınaklar; Leto, Artemis ve Apollon'a aittir. Ortada yer alan tapınak küçük tapınak, cellasında doğal haliyle bırakılmış olan ana kayalığın varlığı ile Artemis'e ait olduğunu gösterir. İ. Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilen ve tapınakta ele geçen çift dilli bir adak yazıtı, bu tapınağın Artemis'e ait olduğunu ispat eder⁷⁵⁸. Artemis tapınağının sellasında bulunan farklı tanrılara adanmış, işlenmemiş taşlar olduğu bilinmektedir⁷⁵⁹. Kentin ileri gelenlerinden biri olan dindar Demokleides'in, Letoon'da Artemis için bir adak yaptırdığı bilinmektedir⁷⁶⁰.

⁷⁵⁴ Mitchell-McNicol 1978-1979, s. 84,85

⁷⁵⁵ Teixidor 1978, s. 181-185

⁷⁵⁶ Sevin 2001, s. 141

⁷⁵⁷ TAM I, n. 44

⁷⁵⁸ SEG 42, 1246

⁷⁵⁹ Diler, 2000, s. 57

⁷⁶⁰ Borchhardt 1999, s. 36

Limyra

Limyra antik kenti, Antalya ili, Finike ilçe merkezinin 7 km kuzeyindeki Turunç ovasının 3 km doğusunda kurulmuştur⁷⁶¹.

Limyra kralları, Trbenimi ve Perikle, İ. Ö. 5. yüzyıldan itibaren çok sayıda kent sikkesi bastırmıştır. Sikkeler üzerindeki betimler hemen hemen kutsal varlıklar olan Leto'nun çocukları Apollon ve Artemis'i yansıtır. Her iki tanrı da yanlarında atribuleri lir, yay ve ok kılıfı ile betimlenmiştir. Artemis'in yanında geyiği yer almaktadır⁷⁶².

Myra

Myra (Demre) antik kenti, Antalya ili, Finike ilçesinin 25 km batısında, Kaş ilçesine sınırlarında kurulmuştur⁷⁶³.

Myra'da tanrıçaya **Artemis Eleuthera** epitheti ile tapınıldığı ve tanrıça onuruna festivaller yapıldığı bilinmektedir⁷⁶⁴.

Myra kentinde tanrıçaya, sikkeler üzerinde Artemis Eleuthera⁷⁶⁵ kült heykeli betimi ile rastlamaktayız⁷⁶⁶. Gordian III (İ. S. 238-244) dönemi ait üç adet sikkenin ön yüzünde, imparatorun büstü başında defne çelenkli şekilde sağa dönük tasvir edilmiştir. Bu sikkelerin arka yüzünde ise, iki sütunlu bir

⁷⁶¹ Sevin 2001, s. 261

⁷⁶² Borchhardt 1999, s. 128

⁷⁶³ Sevin 2001, s. 262

⁷⁶⁴ LIMC. II, 1. s. 754 ; Anichkof 1894, s. 114 ; Fleischer 1973, s. 229

⁷⁶⁵ Mellink 1975, s. 108 ; Merkelbach 1978, s. 1 ; Waywell 1977, s. 217

⁷⁶⁶ Waites 1923, s. 36

tapınak içerisinde Artemis Eleuthera kült heykeli görülmektedir (Resim33). Diğer bir sikkenin ön yüzünde sağa dönük Artemis başı ve arkasında yay, arka yüzde ise, sağa dönük geyik yer almaktadır⁷⁶⁷. Ayrıca bir bronz sikke üzerinde, Artemis'in kült heykeli şişe şeklinde tasvir edilmiştir⁷⁶⁸.

Olympos

Olympos antik kenti, Antalya'nın 77 km güneybatısında, Çıralı (Yanartaş) mevkiinde kurulmuştur⁷⁶⁹. Toros dağlarının kıyıya dik indikleri bu yörede yer yer bazı akarsular vadiler oluşmuştur. Olympos kentinin ortasından akan Olympos çayı (Akçay) Antik Çağ'da da kenti iki bölüyordu. Kentin kuzeyinde Ulupınar çayı yer almaktadır⁷⁷⁰.

Olympos'ta ele geçen bir yazıttan, Artemis'e, **Kitaneurissa** epitheti ile tapınıldığı görmekteyiz. Kent agorasının yakınında, bir kilisenin kalıntılarında yapılan kaçak kazılarda bulunan bir yazıtta; "*Artemeisa Artemis'e Kitaneurissa'ya bu adağı adadı*" ibaresi okunmaktadır⁷⁷¹. Artemis'in bu epitheti, Olympos'un 30 km. kuzey-batısında yer alan Kitanaura kentiyle birlikte anılmaktadır. Bu kentin ismi sikkeler üzerinde KITA olarak görülmektedir⁷⁷². Olympos'da ele geçen imparatorluk zamanına ait keferat

⁷⁶⁷ Aulock 1964, no. 4368, 4369, 4371, 4362

⁷⁶⁸ Oakley 1971, s. 209

⁷⁶⁹ Sevin 2001, s. 263

⁷⁷⁰ Parman 2000, s. 103

⁷⁷¹ Adak-Tüner 2004, s. 54

⁷⁷² S. Şahin-Adak 2002, s. 70

yazıtları Artemis'e adanmıştır. Kent yazıtlarında tanrıça, Artemes, Arteimes gibi isimlerle anılmaktadır⁷⁷³.

Olympos'ta ele geçen bir mezar yazıtında Artemis tapınağından söz edilmektedir⁷⁷⁴. Bu yazıtta şu ibare geçmektedir. “----- bu sandukaya gömülebilir (ler), başka hiç kimse gömülemez, aksi takdirde (böyle bir şeye kalkışan) tanrıça Artemis tapınağına 1000 dinar ödeyecektir”⁷⁷⁵.

Olympos nekropolünde Artemeis, Artemias ve benzeri isimler oldukça fazladır ve şahıs isimleri ile değerlendirme yapılması gerekirse; Olympos ve teritoryumunda Artemis kültürünün varlığında açıkça söz edebiliriz⁷⁷⁶.

Sidyma

Sidyma antik kenti, Muğla ili, Fethiye ilçesi, Eşen bucağına bağlı Dodurga köyünün yakınında, Asar-Hisar adı verilen yerde kurulmuştur⁷⁷⁷.

Sidyma'da bulunan ve İ. Ö. 200 yıllarına tarihlenen bir yazıtta Artemis ve Apollon'un ismi birlikte geçmektedir. Yazıtta; Artemis ve Apollon'dan “parlayan ikizler” olarak söz edilmektedir⁷⁷⁸. Bu yazıtın o yerin onuru için yapılmış bir konuşmanın bir nüshası olduğu kabul edilmektedir. Yazıtın üzerinde herhangi bir tarih yoktur. Harflerden yola çıkılarak Commodus

⁷⁷³ TAM II, 3, 1223, 1225,1227

⁷⁷⁴ Kalinka 1994, no. 1230

⁷⁷⁵ Kalinka 1994, no. 1230

⁷⁷⁶ Çelgin 2003, s. 150

⁷⁷⁷ Sevin 2001, s. 266

⁷⁷⁸ Borchhardt 1975, s. 252 Dipnot: 1

zamanına ait olduğu sanılmaktadır. Yazı stili ve içeriğine bakıldığında ikinci sofistik akımı dönemine ait bir tarihte yazıldığı belli olmaktadır. Yazıtta; kim olduğu belli olmayan hatip Artemis'in rahipliğinden söz etmektedir. Yazıtta hatip bakire kadınlardan rahibe seçildiğinden bahsederek hakla seslenmiştir. Bu seslenişte halk Artemis'in rahibeliği konusunda bilgilendirilmeye çalışılmıştır. Yazıtta bir tapınaktan söz edilmektedir. Ancak tapınağın adına hiç değinilmemiştir. Yazıtın devamında *“tapınağın kutsallığı ve iyi şekilde hürmet göstermek için bu tapınağa uygun el değmemiş, lekesiz, bakire birinin rahibe olarak seçilmesi gerektiğini bununda Leton'nun kızı avcı Artemis olduğu”* söylenmektedir. Bu tapınak büyük ihtimalle Sidyma'daki yerel bir tapınaktır⁷⁷⁹.

Sidyma'da ele geçen Helene ve ailesine ait bir mezar yazıtında **Artemis Sidymike**⁷⁸⁰ (tapınağı) den bahsedilmektedir. Yazıtta; *“ Bu anıtı Agathinos ve oğlu II. Tlepolemos kızı Sidyma'lı Helene, kendisi, çocukları ve onların çocukları ve kendi kocası, Sosandros oğlu Diomedes için ve (kendi) damadı Menelaos oğlu Aleksandros için yaptırdı, başka hiç kimse gömülemez ya da koyulamaz, aksi takdirde kutsal Artemis Sidymike'ye (tapınağına) üçte biri (böyle bir şey yapanı) ispatlayanın olmak üzere, 1500 dinar boçlu olacaktır”* denmektedir⁷⁸¹. Kentte ele geçen diğer bir yazıtta yine Artemis Sidymike ismi geçmektedir. Mamion'un ve Aristoteles'in ailesine ait olan mezar bu mezar yazıtında; *“Bu anıtı Labas oğlu Sidyma'lı Mamion ve Diadolos oğlu Sidyma'lı*

⁷⁷⁹ Parke 1903 s. 101-112

⁷⁸⁰ S. Şahin 1994, s. 92

⁷⁸¹ Hederbey 1934, no. 214

Aristoteles, (Mamion'un) babası Lasbas ve kayın biraderi ve Mamion'un üvey annesi Nane için ve (kendi) çocukları için yaptırdılar, başka bir kimse gömülemez, aksi takdirde Artemis Sidymike'ye (tapınağına) 3000 Drakhmi borçlu olacaktır” yazılıdır⁷⁸².

Tlos

Tlos antik kenti, Muğla ili, Fethiye ilçesi, Kemer bucağına bağlı Yaka köyünde kurulmuştur. : Ö. 15. yüzyıla ilişkin Hitit belgelerinde olasılıkla Talawa, Lykçe yazıtlarda Tlawa olarak anılan kentin tarihi hakkında fazla bilgi yoktur. Kent İ. Ö. 2. yüzyılda Lykia birliğinin altı metropolisinden biriydi⁷⁸³.

Tlos kentinde, **Artemis'e Kombike** epitheti ile tapınıldığını görmekteyiz. Bulunan bir yazıtta “*Artemis Kombike*” ibaresi geçmektedir⁷⁸⁴.

Tlos kentinde üç sikke üzerinde Artemis'e rastlamaktayız. İlk sikkenin ön yüzünde, sağa dönük Artemis başı, başının arkasında okluk ve yay, arka yüzde ise okluk ve askısı yer almaktadır⁷⁸⁵ (Resim 34). İkinci sikkenin ön yüzünde sağa dönük Apollon başı, arka yüzde ise Artemis başı yer alır⁷⁸⁶.

⁷⁸² Hederbey 1934, No. 244

⁷⁸³ Sevin 2001, s. 142, 268

⁷⁸⁴ Adak-S. Şahin 2004, s. 95

⁷⁸⁵ Aulock 1964, no. 4464

⁷⁸⁶ Aulock 1964, no. 4465

Üçüncü sikkenin ön yüzünde Artemis büstü omzunda okluk ve yay, arka yüzde ise sağa dönük geyik yer almaktadır⁷⁸⁷.

⁷⁸⁷ Aulock 1964, no. 4470

6. PAMPHYLIA'DA ARTEMİS

Pamphylia, doğusunda bugün Taşeli olarak bilinen Dağlık Kilikia, batısında Teke olarak bilinen Lykia ve kuzeyinde Pisidia bölgeleri ile komşudur. Bölgenin güneyinde antik adıyla Pamphlion Pelagos, günümüzdeki adı ile Antalya Körfezi yer almaktadır⁷⁸⁸.

Perge

Antik Perge kenti, Antalya'nın 18 km. doğusunda, Düden ve Aksu çayları arasında, Aksu çayının 4 km. batısında, Antalya-Alanya karayolu üzerindeki Aksu kasabasından 2 km. içeride kurulmuştur⁷⁸⁹.

Perge kentinin tanrıçası olan **Perge Artemis**'i⁷⁹⁰ yaygın şekilde tapınım görmüş ve tapınım alanı, Psidia'ya ve Pamphylia'lılar tarafından Mısır'a kadar taşınmıştır⁷⁹¹. Onun kentteki yerel ismi "WANASSA

⁷⁸⁸ Sevin 2001, s. 165

⁷⁸⁹ Pekman 1989, s. 2

⁷⁹⁰ Merkelbach 1978, s. 2 ; Robert 1963, s. 419 ; Robertson 1983, s. 149 ; Pack 1989, s. 483

⁷⁹¹ Robert 1963, s. 419 ; Jones 1976, s. 236

PREIIAS” olarak bilinmektedir⁷⁹². Antik metinlerden⁷⁹³ Perge’de başlangıçtan beri Artemis kültünün varlığını öğrenmekteyiz.

Perge tiyatrosunun skene frons’una ait bir paye üzerindeki kabartma tanrıçanın kült tasviri hakkında daha iyi ve belirgin fikir verdiğinden önem kazanmaktadır. İlk olarak bununla sikke kabartmaları dışında, ayrı bir malzeme üzerinde Perge Artemis’inin bir tasviri ile karşılaşılmaktadır (Resim 35). Kabartmanın, sahne binasını süsleyen mermer payelerden biri olduğu anlaşılmaktadır. 1,30 X 0,56 X 0,70 m. ölçüsündeki parçanın bir yanı ve aşağı kısmı kırıktır. İdolün yüksekliği 0,62 m., genişliği 0,24 m. olup kabartma yüksekliği 7 cm. dir. Kabartma yüzeyi 5 cm. genişlikte bir Lesbos kyması ile çerçevelenmiştir. Tasvir, yüksek bir kalathos taşıyan başın bulunduğu, yukarıya doğru iki yandan eğimli daralan üst kısım ve dikdörtgen etek kısmı olmak üzere bir yumurta şeridi ile başlıca iki esas bölüme ayrılmaktadır. Üst kısımda en önemli yeri yüksek bir kalathos giymiş tanrıçanın başı almaktadır. Yukarıya doğru genişleyen, sağ üst yanı kırılmış olan bu kalathos'un üst kısmını çeşitli kalınlıkta, şematik yaprak bezemeli bandlar sınırlar. Kalathos’un baş ile yaprak dizilerine kadar yüzeyinde üst üste sıralanmış, kanatları iki yana kalkan sfenks protomları tasvir edilmiştir, fakat yüzey aşınmış olduğundan kesinlikle

⁷⁹² LIMC. II, 1. s. 765

⁷⁹³ Perge Artemis’inin söz konusu edildiği antik metinlerin en eskisinde Sklyax, 101’de “Πέργη πόλις καὶ ἱερόν ‘ Ἀρτέιδος” şeklinde geçmektedir. Bak. Berger 1903, s. 62 ; Daha sonra İ. Ö. 3. yüzyılda Kallimakhos, Hymnus III, 187 Artemis’e övgüsünde “, Πολίων δέ τοι εὐαδε Περγε, ...” Perge artık πόλις olarak geçer. Strabon, XIV,4, 2 de her yıl bayramlara sahne olan Perge Artemis tapınağının şehir yakınında yüksek bir tepede olduğundan söz etmektedir. Bak. Onurkan 1969, s. 320

belirmemektedir. Yalnız yüzü açıkta bırakan bir başörtüsü, yanakları ve çenenin altını sarmış, kalathos bunun üstüne giyilmiştir. Yüzde yalnız gözler sağlam kalmış, burun ve ağız aşınmıştır. Boyun yerinde yüksek plili bir yaka vardır. Boynun altında uçları yukarı bakan bir hilâl bulunmakta ve iki ucundan yukarıya doğru iki yanda, beşer tane büst sıralanmaktadır. Aşağıdan birinci ve ikinci büstler arasında birer boğum veya yumru bulunmaktadır. Yukarda yumurta şeridi ile sınırlanmış dikdörtgen etek bölümü 1 cm. genişlikte şeritlerle ayrılan üst üste 7-8 cm. genişlikte üç friz kapsamaktadır. Frizlerde uzun elbiseli, hareketli, dans eden, müzik yapan figürler yer alır⁷⁹⁴.

Perge'de bulunan yuvarlak kalkan şeklinde bir buluntu üzerinde, Artemis büstünü görmekteyiz. 90 cm çapında olan diskin kenarını, 12 burcun tasvir edildiği 15 cm eninde bir band çevrelemektedir. Daire merkezinin hemen üzerine yerleştirilmiş diğer figürlerden çok daha büyük işlenmiş olan, Artemis büstünün, omuzları arkasından gözüken büyük hilal ve bunun iki yanında ışınlarından biri hilale dokunan altışar şualı iki yıldız tasviri vardır. Tanrıçanın okluğu sağ omzu arkasından görülür⁷⁹⁵ (Resim 36). Perge'de, hilal, ışın tacı, 12 burç ve yıldızlarla Artemis, tamamen bir gök tanrıçası kimliği kazanmıştır. Artemis Pergaia'da gördüğümüz bu özelliği Artemis Ephesia'da da görmekteyiz.

⁷⁹⁴ Onurkan 1969, s. 306, 307, 308.

⁷⁹⁵ Tulunay 1986, s. 416

Perge’de Geç Antik Kapı ile Helenistik yuvarla kuleler arasında kalan meydana bulunan, zengin mimari kabartmalara sahip bir blok üzerinde Artemis’, görmekteyiz. Artemis, bloğun sağında, hemen hemen yüzeyin yarısını kaplar şekildedir. Tanrıça karşıdan gösterilmiş olup, yukarıya kaldırdığı sağ elinde meşale, aşağı sarkan kol elinde ise yay tutmaktadır. Belinden kalın bir kemerle toplanmış, yere kadar uzanan, fakat çıplak ayakları açıkta bırakan bir Khiton giymektedir. Sade, süsten uzak bir giysi ile gösterilen tanrıça, omuzlarından yükselen hilalin arkasında, başında ışıklı hale taşımaktadır. Artemis’in yanında Aphrodite ve Kharitler yer alır⁷⁹⁶ (Resim 37).

Kentte F-4 çeşmesinde bulunan bir yazıtta “Wanassa Preia” yani “Perge Tanrıçasına” ibaresi geçmektedir⁷⁹⁷. Üst yanı kırık olmasına rağmen sağlam kalan alt profili ve biçimine bakılarak, özgün durumunda da bir yapıya ait olduğunu söyleyebiliriz. Yazıtta; “*Ἰπφῶταç (?) Kabilesinden Wa ve (veya Wasir Fōtas) kabilesinden (?) LFaramus oğlu Klemutas, rüyasında aldığı emir üzerine, Perge Tanrıçasına (Wanassa Preiia için adak olarak) dikti*” ibaresi geçmektedir. Burada geçen Wanassa Preiia Perge Artemis’inin yerli dildeki adıdır⁷⁹⁸. İmparator Hadrianus takının yakınında bulunan bir adak sütunu üzerindeki yazıtta Artemis ismi geçmektedir. Yazıtta; “*Caesar’ın azatlısı Victor’un Artemis’e adağıdır.*” yazılıdır.⁷⁹⁹ Hadrianus takı

⁷⁹⁶ Onurkan 1969, s. 317, 318

⁷⁹⁷ Martini 1999, s. 160

⁷⁹⁸ Kaygusuz 1980, s. 249

⁷⁹⁹ S. Şahin 1999, s. 239

yakınında ele geçen başka bir yazıtta; “Artemis Pergaia için Marcus kızı Plancia Manga (yaptırdı).” ifadesi okunmaktadır⁸⁰⁰. Perge’de Artemis tapınağı hazinesine ait envanterin bir bölümünü kapsayan bir yazıt ele geçmiştir. Yazıtta tanrıçaya sunulan adak eşyaları belirtilmiştir⁸⁰¹.

Perge’deki Artemis Pergia tapınağı bölgede Asylum hakkı verilmiş tek tapınaktır⁸⁰². Perge’de rahibeler yeni evlenmiş, tanrıçaya hediye borcu olan kadınları arayıp bulurlardı. Tanrıçaların onları kutsaması için kadınlardan hediyeleri toplarlardı⁸⁰³. Perge Artemis tapınağında rahiplik sadece bu kentte oturan, doğan ve üç nesil boyunca hem anne hem de baba tarafından burada yaşamış olan bir kadın tarafından yürütülebilirdi. Rahibelik ünvanı yaşam boyunca sürer⁸⁰⁴. Her yıl Herakleion denilen ayın 12. günü Perge Artemis tapınağı rahibesi, büyük resmi kurban adamayı kutlar. Kutlama günü rahibe öncülüğünde kadınlar adak alanı doldururlardı. Bu politik bir kurban adama törenidir. Tapınakta kadınlar yetki sahibi olmayı tecrübe ederler⁸⁰⁵.

Perge sikkelerinde tanrıça İon düzeninde bir tapınak içerisinde görülür. Tapınak içinde baitylos biçiminde bir motif ortaya çıkmaktadır. Olasılıkla kült heykelini yineleyen bu motif, tanrıçanın gökyüzünden düşmüş bir meteorit ile bağdaştırılan köklü bir Anadolu tanrıçası olduğunu gözler önüne sermektedir.

⁸⁰⁰ Merkelbahc-Şahin 1988, s. 120

⁸⁰¹ Bean 1999, s. 30

⁸⁰² Mitchell 1995, s. 213

⁸⁰³ Burkert 1985, s. 105

⁸⁰⁴ Sissa-Detienne 2000, s. 202

⁸⁰⁵ Detienne-Vernant 1989, s. 45

Anadolulu tanrıçayı yıllar sonra Yunanlılar kendi Artemis'leri ile özdeştirmişlerdir. Artemis Pergia'da Artemis Ephesia gibi, hiçbir zaman gerçek bir Yunan tanrıçasına dönüşmemiş ilkel kişiliğinin büyük bölümünü hep korumuştur. İlk başta tanrıçanın gökyüzünden indiğine inanılması Yunan ay tanrıçası Artemis ile özleştirilmesini sağlamıştır. Pek çok Perge sikkesi üzerinde hilal ve yıldız da onun göksel kişiliğini yansıtan motiflerdir⁸⁰⁶.

Sikkeler üzerinde görülen tanrıçanın kült tasviri Perge'de, en erken İ. Ö. II. yüzyıldan itibaren başlamakta⁸⁰⁷ ve Roma İmparatorluk devri sikkeleri üzerinde⁸⁰⁸ çok sayıda tekrarlanmaktadır. Tanrıça ilk sikkelerde Yunan Artemis'i şeklinde betimlenmesine karşın, Pamphylia lehçesi ve yazısıyla Vanassa Preia, yani Perge'nin Ece'si şeklinde nitelendirilmiştir. Ele geçen yedi sikkenin arka yüzünde bu şekilde karşımıza çıkan Artemis bir geyikle birlikte betimlenmiştir⁸⁰⁹ (Resim 38). Perge'deki sikkelerde tanrıça çoğu zaman iki sütunlu, bazen de dört sütunlu bir tapınak⁸¹⁰ içinde durmaktadır⁸¹¹. Yedi ayrı sikkenin arka yüzünde tanrıça, iki sütunlu, üçgen alınlıklı bir tapınağın ön yüzü içinde, iki meşela arasında Artemis Pergia kült heykeli şeklinde, üstte ayça ve yıldız ile betimlenmiştir⁸¹² (Resim 39).

⁸⁰⁶ Bean 1999, s. 30

⁸⁰⁷ Aulock 1965, lev. 151, nr. 4664,4665 ; BMC Lycia, Pamphylia, Pisidia, lev. XXIV, nr. 5-6;

⁸⁰⁸ Aulock 1965, lev. 151-155

⁸⁰⁹ Bean 1999, s. 28

⁸¹⁰ Tapınak genellikle iki sütunun taşıdığı üçgen alınlıklı şematik bir yapı olarak gösterilmiştir. Alınlık üçgeninin içinde bir kartal veya A harfi yer alır. Bkz. Aulock 1965, lev. 153, nr. 4731; lev. 154, nr. 4732, 4741, 4752

⁸¹¹ Pace 1923, s. 310

⁸¹² Aulock 1965, lev. 151-155, nr. 4677, 4686, 4741, 4747, 4752, 4758, 4759

Side

Side, Manavgat ırmağının 10 km. batısında denize doğru çıkıntılı bir burun üzerinde yer almaktadır⁸¹³. Küçük bir yarımada üzerinde yer alan ve çağlar boyunca önemli bir liman kenti olan Side'yi ilk kez İ. Ö. 7. yüzyılda Kyme (Namurt Limanı) kolonisi olarak görmekteyiz⁸¹⁴.

Side'de bulunan iki adet Artemis heykeli, kentte Artemis kültüne işaret eden önemli bir kanıttır. Bu heykellerden ilki, Side'deki müzenin yakınındaki tarihi su kuyusunun içinde bulunmuş bronz bir heykeldir. Yüzey tabakası ve küçük aşınmalar dışında heykel neredeyse mükemmel korunmuştur. Sağ kolu ile sırtındaki okluktan ok çeker şekilde betimlenen tanrıçanın vücut ağırlığı sağ bacağına verilmiştir. Sol bacak geriye doğru çekilmiş, sadece parmak uçları yere dokunmaktadır. Baş hafifçe sağa dönük ve saçlar kafasının üzerinde toplanmıştır. Heykel Helenistik döneme ait bir tarzdadır⁸¹⁵. İkinci heykel ise, belden aşağısı korunmuş şekilde ele geçmiştir. Bugün Side müzesindedir. Sol bacağı baldırdan aşağısı kayıptır. Sağ bacak dizden bükülerek geriye çekilmiştir. Vücut ağırlığı sol bacağına verilmiştir. Sol bacakta kalıntılardan anlaşıldığı üzere kısa bir çizme giymektedir. Bu heykel zerafet, incelik ve çizmelerin varlığı nedeniyle Artemis heykeli olarak kabul edilmiştir.

⁸¹³ Işık 1996, s. 24

⁸¹⁴ Atvur 1984, s. 93

⁸¹⁵ Bu tarzda bronz pek çok heykel ele geçmiştir. Örneğin, Louvre müzesindeki bir heykelde, giyim ve saç tarzı büyük benzerlik gösterir. Baltimore Walters sanat galerisindeki heykelde hem duruş hem tavır olarak buna çok yakından benzemektedir. Burada da tanrıça sağ eliyle sırtındaki kılıftan ok çekmektedir. Bkz. İnan 1975, s. 66

Helenistik stilde yapılan heykelin sırt kısmı da ince bir işçilikle yapılmıştır⁸¹⁶. Sütunlu caddede agoranın karşısında, geç şehir surunun dibinde bulunmuş bir kaide üzerindeki bir yazıtta Artemis ismi geçmektedir. Kaidenin her dört tarafında birer pano, üst sathında ise biri dikdörtgen biri daire iki delik ve tabak şeklinde bir çukur mevcuttur. Yazıtta; “*Aurelius Paionianos Konon, Artemis’in heykelini kaidesi ile birlikte vakfetti*” yazmaktadır⁸¹⁷.

Side’de ele geçen pek çok sikke üzerinde Artemis’i görmekteyiz. Ön yüzünde İmparator Gordianus’ın başının bulunduğu iki ayrı sikkenin birinin arka yüzünde, ayakta kargısı ile Athena ve elinde meşale Artemis birbirlerine dönük şekildedir. Ortalarında atlar, yukarda boş alanda nar ve Artemis’in ayakları yanında geyik görülmektedir (Resim 40). Diğer sikkenin arka yüzünde ise, Apollon Sidetes ve Artemis Pergia birbirlerine dönük şekildedir. Artemis’in elinde yay ve ayaklarının yanında geyik yer alır. Diğer bir sikkenin ön yüzünde sağa dönük Artemis büstü omzunda yay ile görülmektedir⁸¹⁸.

⁸¹⁶ İnan 1975, s. 67

⁸¹⁷ Bean 1965, s.39

⁸¹⁸ Aulock 1965, no. 4830, 4831, 4808

7. KİLİKİA, MYSİA, TROAS, FRİGYA, AEOLİA ,BİTHYNİA VE THRAKİA'DA ARTEMİS

Kuzeyinde Toros dağları güneyinde Akdeniz, batısında Pamphylia ve doğusunda Syria ile sınırlandırılmış olan Kilika bölgesinde, Osmaniye ili kesmeburun ve Bahçe köyleri arasında bulunan **Hierapolis-Castabala** antik kentinde, *Artemis Perasia* kültü görülmektedir. Kentte yapılan kazı çalışmalarında elde edilen bilgilere dayanılarak şehrin eski adının Hierapolis olduğu ve burada Artemis Perasia'nın kültü olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonuca ele geçen yazıtlara dayanılarak varılmıştır. Kentin merkezinde bina kalıntıları arasında bulunan bir stel üzerindeki yazıttan, bu kalıntıların Artemis Perasia tapınağı olduğu anlaşılmıştır⁸¹⁹.

Castabala'da ortaya çıkarılan vezinli bir yazıtta Perasia Artemis, Hekate, Selene, Demeter ve Aphrodite ile bir tutulmaktadır⁸²⁰. Strabon, Perasia'nın gece yapılan kült törenlerinde tanrıçanın rahibelerinin çıplak ayaklarıyla, yanmaksızın trans halinde kızgın kömürler üzerinde yürüdüklerini anlatmaktadır⁸²¹. Kentte ele geçen bir yazıtta, Kubaba'nın Hierapolis-Castabala kentinin tanrıçası olduğundan söz edilmektedir. Bu yazıtta geçen Kubaba ve Strabon'un bahsettiği Artemis Perasia aynı tanrıçadır. Artemis,

⁸¹⁹ Bent 1890, s. 235 ; Dupont-Sommer 1964, s. 13-14

⁸²⁰ Robert 1964, s. 33

⁸²¹ Strabon, XII. s. 537 ; Dupont-Sommer 1964, s. 13

Kubaba'nın asimile olmuş halidir⁸²². Kastabala antik kenti civarındaki bir köyde bulunan yazıtlı yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıttan, ateş tanrısı Theos Pyretos'a sunuda bulunulduğu anlaşılmaktadır. İlk akla gelen, bu tanrının epitetindeki yanan ateş anlamına gelen Πυρ sözcüğünden Artemis Perasia'nın kült törenlerindeki ateş ile ilişkili olduğudur⁸²³.

Yine Kilikia bölgesinde, Adana ili Ceyhan nehri yanına kurulan **Mopsuestia** antik kentinde Artemis kültürünü görmekteyiz. Kent höyüğünün kuzeyinde su deposu yapımında bulunmuş olan ve daha sonra, başka yapıda devşirme malzeme kullanıldığından yazıtı tahrip olmuş olan yuvarlak bir sunak üzerindeki metinde, bir *Artemis Leukophryne* rahibesinin adı kısmen okunabilmektedir. Artemis Leukophryne kültürünün Kilikya'da ortaya çıkması büyük bir olasılıkla Menderes Magnesia'sından, Orontes kıyısındaki Antiocheia'ya gelen göçmenlerin, Kilikya ile olan ticari ilişkileri sonucu bu tanrıçanın kültürünü Ceyhan nehri kıyısından Mopsuestia'ya tanıtılmalarına bağlanabilir⁸²⁴.

Günümüzde yaklaşık olarak Balıkesir ilinin tümünü, Manisa ilinin kuzey, Bursa ilinin güneybatı, Kütahya ilinin batı ve Çanakkale ilinin de doğu üç bölümünü kapsayan Mysia bölgesinde yer alan **Kyzikos** antik kenti

⁸²² Dupont-Sommer 1964, s. 13

⁸²³ Sayar 1999, s. 148

⁸²⁴ Sayar 1999, s. 148

Artemis Ephesia kültü görülmektedir⁸²⁵. Kyzikos'da Metroon olarak adlandırılan alanda bol sayıda atis heykeli yanında Ephesos tipi Artemisde ele geçmiştir⁸²⁶. Kyzikos'dan gitme eserlerin listesi gözden geçirilirse bütün adak levhalarının Artemis ile birlikte Apollon'a ithaf edildiği görülür. Bandırma müzesinde, İ. Ö. 1. yüzyıl tarihli, kısa etekli beli kuşaklı bir elbise giymiş olan Artemis heykelinde, tanrıçanın sağ bacağı arkasında bir köpek durmaktadır. Kyzikos da Artemis'e tapan kadınlar takımı yer almaktaydı. Bu kadınlar takımına Dolon deniliyordu⁸²⁷. Kyzikos ta mermer bir Artemis heykelinin başı bulunmuştur⁸²⁸.

Kyzikos da, İ. S. 1. ve 2. yüzyıllarda Meter kültü etkili olmuştur. Meter rahibi Sosigenes'in aynı zamanda imparatorluk kültürünü idare ettiğini ve oyunlar için ödeme yaptığını öğreniyoruz. Kyzikos daki meter kültü Artemis kültün yanında gelişmeye devam ettiğini biliyoruz⁸²⁹.

Kyzikos'ta Artemis kültürünü gösteren bir sikke ele geçmiştir. Sikkenin ön yüzünde defne çelenkli Commodus (İ. S. 177-192) , arka yüzde Artemis ayakta, sol elinde yay tutuyor, sağ eli ise sırtındaki sadağa uzanmış durumdadır. Ayağının yanında ise köpek vardır⁸³⁰.

⁸²⁵ Nock 1926, s. 52

⁸²⁶ Öztürk 1994, s. 15

⁸²⁷ Ertüzün 1964, s. 45

⁸²⁸ Reinach 1890, s. 517-545

⁸²⁹ Roller 2004, s. 130

⁸³⁰ Aulock 1967, lev. 1271

Günümüzde Çanakkale ilinin doğu uç kesimi dışında, hemen hemen tümünü; bir başka deyişle Biga yarımadasını kapsayan Troas bölgesinde yer alan **Parion** antik kentinde Artemis kültünü görmekteyiz. Strabon⁸³¹ Parion ve Priapos⁸³² arasındaki Adresteia'da bulunan Apollon Aktaios ve Artemis tapınağı'ndan getirilen taşlarla, mimar Hermakreon'un Parion'da, 210 m.'lik kenar ölçüsüyle dikkat çeken, oldukça gösterişli bir sunak yaptığından söz eder⁸³³.

Bugünkü İç Anadolu bölgesi başta olmak üzere, Kızılırmak ve güneyde Konya ile Niğde'ye kadar uzanan Frigya bölgesinde yer alan **Hierapolis** kentinde⁸³⁴ Artemis kültünü, kent tiyatrosunun frizinde geçen Artemis ve Apollon'un yer aldığı sahnelerden tespit edebilmekteyiz. Hierapolis tiyatrosunun frizlerinde Artemis ve Apollon'un betimlendiği sahneler görülmektedir⁸³⁵. Ana kapının sol tarafındaki frizlerde, Artemis'in doğumu ile ilgili sahne yer almaktadır. Bunu bir taht üzerinde oturan Zeus'un, dizleri dibinde oyun oynayan çocukluğu takip ediyor. Devam eden sahnede Artemis geyiklerin çektiği bir araba üzerindedir ve ayaklarının dibinde avlanmış bir yaban domuzu ve köpek yer alır. Yanındaki sahnede ölçüsüzlüğün yani

⁸³¹ Strabon, XII. 588

⁸³² Strabon, Parion topraklarının Priapos'un aleyhine arttığından sözeder. Parion'lular Priapos topraklarının bağlı olduğu Pergamon merkezli Attalos'lara yaltaklanarak himaye görmüşler ve bu sayede, krallarının izniyle riapos'luların topraklarının bir kısmına sahip olmuşlardır. Bak. Strabon, XIII, 1, 14

⁸³³ Roberts 1966, 43-44; Price - Trell 1977, 117-118

⁸³⁴ Strabon, XII. 8. 1-2

⁸³⁵ Mitchell-McNicol 1978-1979, s. 75

saygısızlığın cezalandırıldığı sahne vardır. Burada 12 çocuğunun güzelliğini Leto'nun çocuklarından üstün tutan Niobe'nin cezalandırılması görüntülenmektedir. Acımasız bir tepkiyle tanrılar tarafından çocuklar öldürülmektedir. Çocuklar, oklarla vurulurken ve oklardan kaçmaya çalışırken ve Niobe'nin en küçük çocuğunu çaresiz bir şekilde korumaya çalıştığı görüntülenmiştir. Tanrılar feryatlarına acıdığı için onu taşa çevirmişler ve Niobe'nin bu görüntüsü Magnesia yakınındaki Hermos vadisi boyunca gösterilmiştir. Friz devamında konu bakımından değişiklik olması dikkat çekicidir. Burada Artemis klasik geleneklerin tanrıçası değildir. Bunun yerine Ephesos Artemis'i görüntüsü yer almaktadır. Ephesos'lu tanrıça onuruna yapılan bir geçit töreni vardır. Burada bir rahip bulunmakta ve flütler çalınarak sakinleştirilen bir boğa tanrıçaya kurban edilmektedir. Bu törende kurban edilecek boğayı ve adanacak meyvelerle giysileri getiren hizmetçiler görüntülenmiştir. Büyük ihtimalle burada, Ephesos'den başlayarak tapınak bölgesine gidilirken, kutsal yolda yapılan geçit görüntülenmiştir. Buradaki iki Artemis heykeli Ephesos Artemis tapınağındaki heykellerin birer kopyasıdır⁸³⁶.

Hieropolis'te bir sikkenin ön yüzünde Artemis'i omzunda sadağı ile büst şeklinde betimlendiğini görmekteyiz⁸³⁷.

⁸³⁶ D'Andria 2003, s. 171, 172, 173

⁸³⁷ Aulock 1964 Phry, no. 3619

Günümüzde İzmir ilinin kuzey kesimi ile Yunanistan'ın Midilli adasını kapsayan alanda yer alan Aeolia bölgesinde yer alan **Aigai**⁸³⁸ antik kentinde Artemis kültünü görmekteyiz. Aigai'da Artemis ismine Apollon, Zeus ve Athena birlikte bir yazıt üzerinde rastlamaktayız. Bir blok üzerinde yer alan yazıtta; “... Çiftçilerin her türlü gereksinimlerini kraliyet veznesinden karşılayacaklar. O, daha önce ellerinden alınmış bulunan arazi, bağ evleri herkese geri vermiştir. “Eğer biri burada yazılı düzenlemelere karşı çıkacak olursa, Apollon, Zeus, Artemis ve Athena onu ve neslini yok etsin !” yazılıdır⁸³⁹.

Günümüzde İstanbul ilinin tüm Anadolu yakasını; Kocaeli, Adapazarı, Bolu illerinin tümünü, Zonguldak ilinin batı yarısını, Bilecik ve Bursa illerinin daha çok kuzey kesimlerini kapsayan Bithynia bölgesinde⁸⁴⁰ yer alan **Nikaia** antik kentinde Artemis kültünü bir yazıt sayesinde tespit edebilmekteyiz. Bugün Ahmetler köyünde bir çeşmenin yanında kalker taşından yapılmış bir sunak üzerinde yer alan yazıtta Artemis ismi geçmektedir. Yazıtta; “*Uğurlu olsun, Gaius oğlu Agathon ve Epigenes kızı Prima tanrısal buyruğa uyarak kendileri ve bütün aile bireyleri için Altın Artemis’e (bu adağı) sundular*” yazılıdır. Bu sunak, Roma imparatorluk çağına tarihlendirilmektedir⁸⁴¹.

⁸³⁸ Sevin 2001, s. 73

⁸³⁹ Malay 1982, s. 99

⁸⁴⁰ Sevin 2001, s. 29

⁸⁴¹ Şahin 1982, s. 267

Doğuda Karadeniz'den batıda Vardar ırmağına, kuzeyde Tuna'dan güneyde Ege denizine değin uzanan geniş alanda yer alan Thrakia bölgesinde⁸⁴² yer alan **Perinthos** kentinde Artemis kültünü görmekteyiz. Kentte bulunan bir kabartmalı stel üzerinde Artemis tasviri betimlenmiştir. Ön yüzünde Nympha'ların olduğu stelin arka yüzünde üstte 6 satırlık bir yazıt, sağda Herakles, solda ise Artemis tasviri yer almaktadır. Profilden verilen Artemis'in üzerinde kısa bir Khiton vardır. İki elinde de meşale vardır. Başının üzerinde bir hilal motifi yer alır⁸⁴³.

⁸⁴² Sevin 2001, s. 15

⁸⁴³ Taşlıklioğlu 1971, s. 130

SONUÇ

“Anadolu’da Artemis Kültü” başlıklı çalışmada amaç, tanrıçanın Anadolu’daki tapınım alanlarını, işlevlerini, onuruna düzenlenen bayramları, görev alan din personelini ve sıfatlarını belirlemek olmuştur. Bu amaç doğrultusunda, kült çalışmalarına doğrudan veri sunan yazıtlar, plastik eserler ve sikkeler temel alınarak yapılan araştırma sonucunda, Artemis’in Anadolu’da, Karia, İonia, Lydia, Lykia, Pisidia ve Pamphylia bölgelerinde oldukça yaygın bir tapınım alanına sahip olduğu saptanmıştır.

Anadolu’da Artemis kültünün kökenini, Ana Tanrıça kavramı çerçevesinde Neolitik Dönem’e götürmek yerinde olacaktır. Tarih öncesi çağlarda insanlar, doğurganlık ve üretkenlik simgesi olan Ana Tanrıça’yı mağara duvarlarında boya ile çiziyor ya da ağaç, kemik, fildişi, taş, mermer ve kilden yapıyordu. Asya ve Avrupa arasında bir köprü konumunda olan Anadolu, insanlar tarafından Ana Tanrıça kültünün en yaygın ve köklü olarak kutsandığı coğrafi bir kıta olarak karşımıza çıkmaktadır. Neolitik Çağ’a ait Catalhöyük’te bulunan Ana Tanrıça figürinleri en eski örnekleri oluşturmaktadır. Neolitik Çağ’da insan ve hayvanlarla birlikte gruplar halinde biçimlendirilen Ana Tanrıça, Kalkolitik Çağ’dan itibaren yalnız biçimlendirilmiştir. Tunç Çağı’nda normal bir kadın görüntüsüyle karşımıza çıkan Ana Tanrıça, idol biçiminde yapılmaya başlanmıştır. Anadolu’nun yerli halkı Hattiler’de Ana Tanrıça’nın adı “Wuruşemu”, Hurriler’de “Hepat”,

Hititlerde “Arriana’nın Güneş Tanrıçası” ve Geç Hitit Dönemi’nde de “Kubaba” idi. Kubaba, yanında kutsal hayvanı aslan ile gösterilmiştir. Phryg ve Lydia’lılar döneminde tanrıça Kybele adını almış ve kutsal hayvanı aslan ile gösterilmiştir. Kybele Anadolu’daki Ana Tanrıça kült ve inanç geleneğinin binlerce yıllık geçmişinin özümsemiş biçimini yansıtmaktadır. Daha sonra Artemis adını alan Ana Tanrıça, Ephesos Artemis’i ve Perge Artemis’i adlarıyla, hiç şüphe yok ki, Anadolu’lu çok ünlü bir tanrıça olmuştur.

Artemis olgun bir kadın görüntüsüyle, bereketi temsil eden göğüsleri ve iki yanında aslanlarıyla her zaman Anadolu’lu bir tanrıçadır. Yunan Artemis’i ise sırtında sadağı, mini tüniği yanında köpeği ve genç bir kız imajıyla farklı bir karakter çizer. Artemis’in Anadolu’lu bir tanrıça olduğuna en iyi delil, Ephesos Artemis’i ve Perge Artemis’inin taşıdığı Anadolu’lu özelliklerdir. Ephesos Artemis heykelin iki yanında bulunan geyikler ve kollarında bulunan hayvanlar, Artemis’in doğa ile ilişkisini çarpıcı biçimde göz önüne sermekte, Anadolu’da çağlar boyu izlenebilen ve doğanın hakimi Ana Tanrıça’yı simgeleyen Potnia Theron (hayvanlar hakimesi) motifi ile süregelen bağlantısını ortaya koymaktadır. Perge Artemis’i, Perge’de 2. yüzyıl sikkelerinde İon düzeninde bir tapınak içerisinde görülür. Tapınak içinde baitylos biçiminde bir motif ortaya çıkmaktadır. Olasılıkla kült heykelini yineleyen bu motif, tanrıçanın gökyüzünden düşmüş bir meteorit ile bağdaştırılan köklü bir Anadolu tanrıçası olduğunu gözler önüne sermektedir. Anadolu’lu tanrıçayı yıllar sonra Yunanlılar kendi tanrıçaları Artemis ile

özdeşleştirmişlerdir. Artemis Pergaia, Artemis Ephesia gibi, hiçbir zaman gerçek bir Yunan tanrıçasına dönüşmemiş Anadolu kişiliğinin büyük bölümünü hep korumuştur.

Anadolu'da Artemis kültü ile ilgili verilerde, İ. Ö. 4. yüzyıldan sonra yoğun bir artış görülür ve bu yoğunluk Roma Çağı boyunca devam eder. İ. S. 2. yüzyıldan itibaren, Artemis'in, gerek heykellerinde gerekse sikke üzerindeki betimlerinde Yunanlı özelliklerin ağır basmaya başladığı görülmektedir. Bunu da hiç şüphesiz Roma İmparator'larının Yunan hayranlığına bağlayabiliriz. Örneğin; Yunan kültürüne hayranlığı ile bilinen Roma İmparator'u Aelius Hadrianus, İ. S. 124-125 yıllarında Atina'da Panhelleneia adı verilen bayramların kurulmasına öncülük etmiştir. Bu bayramların amacı tüm Yunanlılar'a yeni ortak bir kültürel bilinç sağlamaktı. Bu bayramlara katılma bu imtiyazlardan faydalanma hakkı ise sadece Yunan soyundan olduklarını kanıtlayan Anadolu kentlerine tanınmıştı. Bu imtiyazlardan ve devlet bütçesinden faydalanmak için Anadolu kentleri Yunanlaşma çabası içerisine girmişler, bunu da mimari eserlerde ve kültlerde ön plana çıkarmışlardır. Bunun en iyi örneği de, Tiberius Claudius Apollonios'un tüm masraflarını kendisi karşılamak şartıyla, elçi olarak gittiği Roma'da İmparator Domitianus'tan Perge Artemis'i için asyilia hakkını elde etmesidir.

Çalışmada incelenen bölgeler arasında, Karia, İonia, Lydia, Pisidia, Lykia ve Pamphylia bölgeleri Artemis kültü ile ilgili en yoğun arkeolojik verilere sahip olmaları ile ön plana çıkmaktadırlar.

Karia bölgesinde, hemen hemen bütün kentlerde arkeolojik verilere dayanılarak tespit edilebilen Artemis kültü, bölgenin dinsel hayatında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bargylia ve İasos kentlerinde Artemis'in baş tanrıça olarak tapınım gördüğünü söylemek yerinde olacaktır.

Bargylia kentinin koruyucu tanrıçası olan Artemis, burada Kindyas epithetini alarak tapınım görmüştür. İasos'ta ise, kentin kurucu ve koruyucu tanrıçası olarak tapınım gören Artemis, Astias epithetini almıştır. Artemis'in Anadolu dışında pek çok kültüründe ve epithetinde gördüğümüz, kadınları koruma özelliğini, İasos kentinde de görmekteyiz.

Artemis Stratonikeia kentinde, beş ayrı epithet alarak tapınım görmüştür; Koronza, Peldekeitis, Leukophryne, Phagie..tis, ve Leukiane.

Kaunos'da, Apollon Kutsal Alanı içinde kalan Artemis Kaya'lığı olarak adlandırılan alan, oldukça dikkat çekicidir. Ana kayanın hemen her noktada düzeltilmiş olmasına karşın, temenos duvarları arasında kalan bölümün işlenmeden bırakılması Anadolu'nun en eski tanrıçası Kybele'den beri devam eden bir geleneği yansıtmaktadır. Varlığı, ağacın diriliş mucizesinden daha çok kayanın ölümsüz gücünde algılanan ve Dağ Ana olan Ana Tanrıça, çağlar boyu tüm Anadolu'da yaygın bir şekilde vardır. Hattuşa'nın Yazılıkaya'sı, Ana Tanrıça ve Teşub'un tüm Anadolu tanrı ve tanrıçalarını

çağırıldığı en kutsal evi ve Dağ Tapınağı'dır. Dağ Tapınağı düşüncesi, Midaskent'le Frigya'ya, Şehinşah Kayası'yla Paphlagonia'ya, Kanytelida Kaya Gömütü'yle Kilikya'ya, Ephesos'un Meter Kayalığı'yla İona'ya, Bergama Kapıkaya'yla Aeolia'ya, Tabai Kayalığı'yla Karia'ya, Limyra Kaya Terası ile Lykia'ya, Ariassos Dağbeli'yle Pisidia'ya yayılmış, Anadolu'nun her karış kayasına oyularak kendini göstermiştir.

Hydai kentinde, Artemis ve Apollon'a "Atadan Kalma Tanrı'lar" adı altında tapınılması da hiç şüphesiz, Artemis'e Ana Tanrıça olarak tapınıldığını bir kez daha göstermektedir.

Amyzon ve Alabanda kutsal alanları, asyilia hakkı almış iki kent olarak karşımıza çıkmaktadır. Asyilia hakkına sahip bir kutsal alanın toprakları koruma altındadır ve dokunulmazlığa sahiptir.

Bölgede Artemis kültü için dikkat çekici bir özellik de; arkeolojik verilerle belirlenebilen ve ikizi olan Apollon ile olan kült birlikteliğidir. Bu kült birlikteliği çoğu zaman kutsal alanda olmak üzere; Amyzon, Bargyilia-Kindya, Halikarnassos, Hyllarima, Kaunos, Mylasa, Myndos, Olymos, Alabanda ve Apollonia Salbakes kentlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Artemis'in Karia bölgesi dışında başka hiç bir yerde göremediğimiz özgün sıfatlarını; Bargyilia'da Kindyas, İasos'ta Astias, Stratonikeia'da Koranza, Peldekeitis, Panarama, Leukiane ve Phagie..tis olarak sıralayabiliriz.

Artemis İonia'da, Ephesos kentindeki dünyanın yedinci harikası sayılan tapınağı ve Artemis Ephesia kültü ile ön plana çıkar. "En Büyük Tanrıça

Artemis”, “Ephesos’un Hakimi” gibi ünvanlar alan Artemis Ephesia, Ana Tanrıça Kybele ile özdeşleşir. Koruyan, savunan ve gerektiğinde savaşan sosyal bir varlık olarak, Prehistorik Dönem’den itibaren toplumsal yapıda genel bir kimlik kazanmış olan ana karakterinin kutsallaştırılarak tanrısal bir figüre model alınması, toplumun bir bütün olarak varlığını garanti altına alma gereksiniminden kaynaklanmıştır. Antik Çağ’da farklı kültürel öğelerle yoğrulmuş olan Anadolu toplumunda, ana unsurlarını bünyesinde taşıyan kutsal karakterlerin egemenliğine teslimiyet anlayışı, İnanna, İştâr, Kybele gibi değişik adlarla anılan Ana Tanrıça kültürünün ortaya çıkışında temel etmendir. Söz konusu tanrısal ana kimliklerin Yunan dinindeki görüntüsü olan Artemis de aynı kaderci düşünce yapısının bir ürünüdür. Artemis’te görülen koruyucu, eğitici, verimli ve üretken gibi analığı tanımlayıcı nitelikler kutsal ana karakterini bütünleyen yönlerdir. Göğüslerinin çokluğu ile de bolluğu ve bereketi simgelemektedir. Bu özelliğinin sonucu olarak da bütün doğaya hükmeder, ürünlerin verimini arttırır ve vahşi hayvanları evcilleştirir.

Ephesos kentinde, tanrıça adına Artemission adlı bir ay adanarak, bu ay, dini ve milli bayram ilan edilmiştir. Bu ay boyunca resmi tatil ilan edilmiş, şenlikler ve yürüyüşler düzenlenmiştir.

Artemis Ephesia kültürünü İonia dışında, Lydia kentlerinden Sardes ve Philadelphia’da, Pisidia kenti Kremna ve Mysia kenti Kyzikos’da da görmekteyiz.

İonia kentlerinden Didyma, Milet ve Klaros'da Artemis, kaynak suları ile ilişkilendirilen Pythié epithetini almıştır. Tanrıçanın kutsal alanlarında bulunan kaynak suları, kutsal alana temizlenmeden girilmeyeceğini ve kutsal alana girilmeden önce mutlaka arınması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca, Artemis, Didyma'da Lykeia ve Phosphoros, Magnesia'da Leukophryne, Erythrai'de Kaukasis ve Milet'de Skiris epithetlerini almıştır.

Artemis, Lydia bölgesinde Philadelphia, Hypaipa ve Sardes kentlerinde, Anaitis epitheti ile karşımıza çıkar. Sardes kentinin Nekropolün'deki Lydia yazıtları, Artemis'in önemini ortaya koyarken, onun "Mezarlıkların Koruyucu'su" olarak tanımlamaktadır. Çünkü bu kutsal yerlere karşı yanlış yapanlar Artemis tarafından lanetlenmiştir. Sardes kentinde bulunan bir kabartmada Artemis ve Meter birlikteliği tanrıçanın Anadolu özelliği olan Ana Tanrıça özelliğini açık şekilde yansıtmaktadır. Tanrıça diğer Lydia kentleri olan, Hypaipa ve Hierokaisareia'da, Perasia epithetini almıştır.

Pisidia bölgesindeki Termessos kentinde Artemis'e, Philoparthenos, Tauropos, Potnia Theron, Artemis Küre (Kore), Agrotera, Kelbessis (Kelbessos), Aspalos ve Akrea (Akraia) gibi çeşitli sıfatlarla tapılmıştır. Yine Termessos kentinde, tanrıçanın yol gösterme özelliği vurgulanmıştır. Tanrıçanın kentte epithetsiz Yunan Artemis'i görünümüyle de saygı ve tapınım gördüğünü; bu kültür dışında ayrıca, eski Anadolu Doğa ve Bereket Tanrıçası'nın uzantısı sayılan ve kültürü gizemli bir nitelik taşıyan Artemis Ephesia'nın (Ephesos Artemis'i) bir külte sahip olduğu da dikkat çekicidir.

Termessos kentinin kutsal alanı olan Keldağ yerleşmesinde, tanrıçaya “Aspalos-Artemis Akraia” (=Doruklarda Oturan Balık-Artemis) şeklinde bir epithet verilmesi de onun balıkçıları koruduğunu göstermektedir. Ayrıca Termessos’da tanrıçaya, “Genç Kızlar’ı Seven Artemis” olarak da tapınılmıştır.

Artemis Pamphylia bölgesinde, Perge şehrinin tanrıçası olarak Artemis Pergaia epithetiyle karşımıza çıkar. Artemis Pergaia kültü, Pamphylia’nın dışına taşarak Phrygia, Karia, Pisidia ve Mısır’a kadar yayılmıştır. Artemis Pergaia, İ. Ö. 190 yılından, Erken İmparatorluk Çağı’na kadar, Perge sikkelerinde yerli dilde yazılmış olan ve Perge’nin hakimesi anlamına gelen Vanassa Preia ünvanını taşımaktadır. Bu tanrıçanın kökeninde Yunan Artemis’inden çok Ephesos Artemisin’de olduğu gibi başka yerlerde de tapınılan asiatic bir tanrıçayı görmek mümkündür. Artemis’in yerel adında görülen Anassa kelimesi, Kybele’nin ve Ephesos Artemis’inin bir ünvanı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda, Ephesos’da olduğu gibi, Yunanlılar Perge’deki yerel tanrıçayı kendi tanrıçalarına benzeterek Artemis olarak adlandırmışlar ve bu iki tanrıçayı birleştirmişlerdir. Perge Artemis’i, bir ay tanrıçası olarak da kabul edilmiştir. Pek çok Perge sikkesi üzerinde hilal ve yıldız da onun gökle olan ilişkisini yansıtan motiflerdir.

Lykia bölgesinde Artemis, birbirinden ayrılmadan Leto ve çocukları olarak bilinen kutsal üçlü içerisindeki konumu ile öne çıkmaktadır. Kutsal üçlünün bölge için önemi, Lykia birliğinin başkenti Ksanthos’un kutsal alanı

olan Letoon ile vurgulanmaktadır. Letoon'da Ana Tanrıça geleneği çerçevesinde onun çocukları Artemis ve Apollon'a tek bir alanda saygı gösterilmiştir. Letoon'daki kutsal üçlüye ait tapınakların büyüklükleri de tanrılara verilen önemi göstermektedir. En büyük tapınak Leto'ya, sonra Apollon ve en küçük tapınak da Artemis'e aittir. Kutsal alanda yer alan çeşme ve havuzların varlığında, tıpkı Didyma'da olduğu gibi kutsal alana su ile temizlenmeden girilemeyeceğinin bir göstergesidir.

Lykia Bölgesinde ele geçen pek çok stel üzerindeki yazıtlarda Artemis'in, Kylenegetis epitheti geçmektedir. Steller üzerinde betimlenen tanrıça, mızrak, ok ve yay taşımaktadır. Kabartmalarda, avda rol alan aktif bir tanrıça olarak görülmektedir. Bazı steller üzerinde Artemis'in kollarının havaya kalkık biçimde görülmesi, tanrıçanın daha çok korumacı, belayı ve laneti uzaklaştırıcı bir anlamda resmedildiği anlaşılmaktadır. Bu tarz bela uzaklaştırma olgusu, birçok eski doğu geleneğinde görülen bir durumdur. Tüm bunlardan eski bir gelenekle karşı karşıya olduğumuz fikri doğmaktadır. Burada söz konusu olan Artemis, Yunan ve Roma kültlerindeki tanrıça değil, daha çok Lykia bölgesine ait yerli bir Anadolu Tanrıçası'dır. Tanrıçanın Kylenegetis yani köpek süren epitheti de yerli bir tanrıçadan kaynaklanmaktadır.

Lykia'da Araksa kentinde, Artemis ve Apollon aynı kutsal alanda tapınım görmüştür. Artemis, Arykanda'da Kombike ve Tharsenike, Myra'da Eleuthera, Olympos'da Kitaneurissa, Sidyma'da Sidymike ve Tlos'da Kombike epithetlerini almıştır.

Arkeolojik veri azlığı nedeniyle, Kilikia, Mysia, Troas, Frigya, Aeolia, Bithynia ve Tharackia bölgelerinde Artemis kültü hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Kilikia bölgesi Hierapolis-Castabala kentinde Perasia, Mopsuestia kentinde Leukophryne, Mysia bölgesi Kyzikos kentinde Ephesia epithetlerini alan Artemis, Troas bölgesi Parion kentinde, Frigya bölgesi Hierapolis kentinde, Aeolia bölgesi Aigai kentinde, Bithynia bölgesi Nikaia kentinde ve Thracia bölgesi Perinthos kentinde epithetsiz tapınım görmüştür.

Artemis, insanlara görünen, kendisini görüp saymaları için epifani yapan bir tanrıçaydı. Bu amaçla, Ephesos ve Magnesia kentlerinde bulunan Artemis tapınaklarında, tapınağın alınlığında pencereler yapıldığını görmekteyiz.

Artemis'in tapınaklarında görev yapan parsonelin çoğunlukla rahibeler olduğu bilinmektedir. Sadece, Lydia kenti Sardes ve Pisidia kenti Kremna'da rahiplerin görev yaptığını görmekteyiz. Tanrıçanın tapınaklarında tek bir rahibenin görev yaptığı, bakire olduğu ve ölene kadar da bu görevi sürdürdüğü görülmektedir. Ayrıca rahibelerin maddi durumu iyi olanlardan seçildiği ve tanrıçaya adaklar adadığı bilinmektedir. Kauies adını alan bu rahibeler, kentin hiyerarşik sıralamasında en üst sırada yer almaktaydı. Rahibe'lerin, halk ve meclis tarafından onurlandırıldığı, oyunlarda adları anıldığı ve ölünce devlet töreniyle gömüldükleri görülmektedir.

Artemis onuruna düzenlenen şenliklerin en ünlüsü Ephesos'un dini ve milli bayramı olan Artemission şenlikleridir. Belgelenebilen diğer bir örnek

ise, Magnesia kentindeki Artemission şenliğidir. Tanrıça onuruna düzenlenen şenliklerde, başlarında genç ve güzel bir kızın bulunduğu bir grubun gerçekleştirdiği yürüyüşler yapılmaktaydı. Bu yürüyüşlerde, tanrıçanın kült heykeli tapınaktan alınarak şehirde dolaştırılıp, tekrar tapınağa götürülüyordu. Bu tür törenleri yoğun olarak Ephesos ve Magnesia kentlerinde görmekteyiz.

Tanrıçayı, kardeşi Apollon ile yazıtlarda ve sikkeler üzerinde çok sık görmekteyiz. Bunun yanı sıra tanrıçayı Zeus, Aphrodite, Dionysos ve Athena ile de birlikte görmekteyiz.

Geyik ve köpek Artemis'in vazgeçilmez iki hayvanıdır. Tanrıçayı en sık geyikle birlikte görmekteyiz. Geyik, tanrıçanın av ve avlanma ile olan bağlantısını göstermektedir. Geyik savunmasız, güçsüz ve doğal hayat içerisinde her zaman av konumundadır. Artemis'in geyik veya geyiklerle birlikte tasvirleri, onları koruduğunu göstermektedir. Bunun yanısıra Aslan, Kuş, Keçi, Yılan ve Balık'da Artemis'in kutsal hayvanlarındandır. Perge'de bulunan bir Artemis kabartmasında, tanrıçanın boynundaki kolyenin ucuna asılan istiritye de tanrıçanın atribütlerindendir.

Artemis, Apollon Phoibis'in kız kardeşidir. Phoibis, parıldayan anlamındadır ve dişil şekli Phoibe Artemis'in sıfatıdır. Aslında Phoibe Leto'nun annesi dişil bir titandır ve "Altın Taç'lı" olarak tanımlanır. Artemis'te onun torunu olarak "Altın Artemis" olarak bilinmektedir. Ayrıca Artemis, ay tanrıçası Selene'yle özdeşleştirilmiş ve "Gümüş" sıfatını almıştır. Buna karşı

güneş ile bir tutulan Apollon'da gümüş sıfatı taşımaktadır. Artemis ve Apollon, parlayan ikizler olarak bilinmektedir.

Artemis'in avcı özelliğini gösteren ok, yay ve sadak, onun vazgeçilmez sembollerindendir. Tanrıçanın yayı altındır. Attığını vurur ve cezalandırıcı özellikler taşır. Oklarıyla veba mikropunu yollar. Ayrıca, köpekle olan tasvirleri de avcı kişiliğini yansıtmaktadır.

Artemis'in gök ile olan ilişkisini gösteren hilal ve yıldız da tanrıçanın sembollerindendir. Göksel bir güç olarak toprak ve denizi kontrolü altında tutan tanrıçanın, insan dünyası ile birlikte fauna ve floradaki doğum veya canlanış, yaşam ve ölüm gibi en temel doğal olguları gizil bir biçimde yönlendirdiği görülmektedir. Kendisinden doğan ve ölümlerle kendisine dönen her şeye hakim olan, yaşamın ağını dokuyarak tüm canlıların yazgısını belirleyen, bereket, evlilik, doğum ve üreme gibi yaşama dönük alanlarda etkin ve koruyucu bir güç olarak tapınılmıştır. Tanrıça'nın doğumlarda yardımcı bir güç olarak benimsenmiş ve koruyuculuğuna sığınılmış olması da onu kadınlık ve analıkla bağdaştıran bir yöndür.

Artemis, taşıdığı özelliklerden dolayı diğer pek çok tanrı ile özdeşleştirilen, pek çok epithetle onurlandırılan, Anadolu'da yoğun bir şekilde tapınım görmüş bir tanrıçadır.

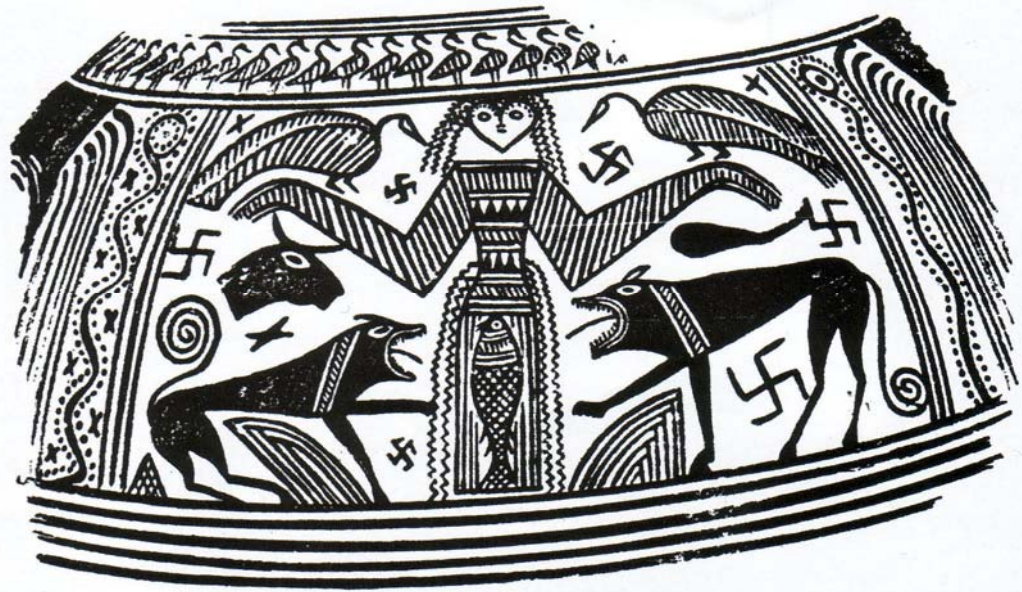
EKLER

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

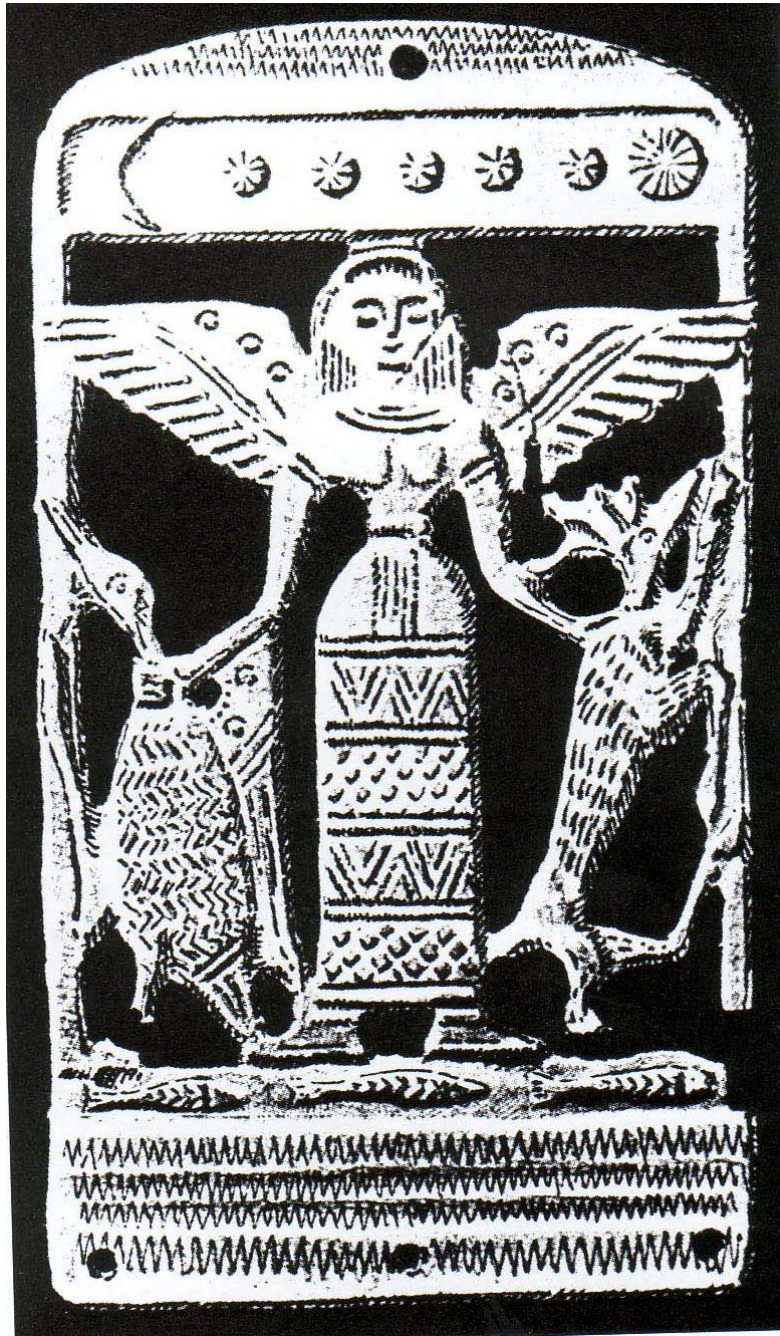
Resim 10

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 19

Resim 20

Resim 21

...

Resim 22

Resim 23

Resim 24

Resim 25

Resim 26

Resim 27

Resim 28

Resim 29

Resim 30

Resim 31

Resim 32

Resim 33

Resim 34

Resim 35

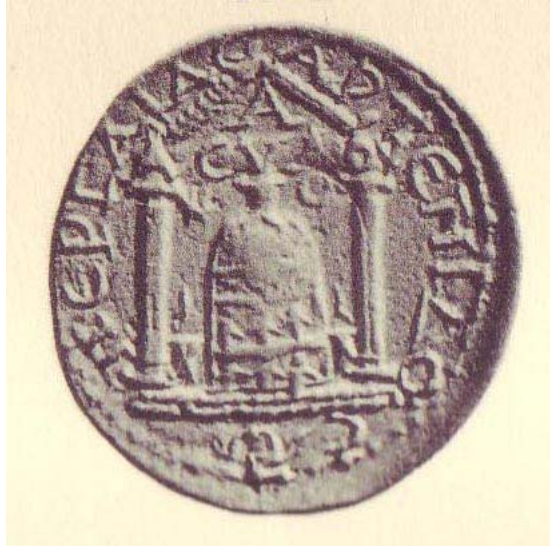
Resim 36

Resim 37

Resim 38

Resim 39

Resim 40

Resim 41

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Abbasoğlu 1987 H. Abbasoğlu, 1986 yılı Termessos Yüzey Araştırmaları. AST V, Ankara, 1987, s. 213-230.
- ABSA** The Annual of the British School at Athens. London.
- Adak-S. şahin 2004 M. Adak-S. şahin, Neue Inschriften aus Tlos, , Gephyra, Band I, 2004, s. 67-84.
- Agallopoulou 1989 P. Agallopoulou, Two Unpublished Coins from Patras and the Name of the Roman Colony. *Hesperia*, Vol. 58, No. 4, 1989, s. 445-447.
- Adalya** Adayla. Annual of the Suna & Inan Kiraç-Research Institute on Mediterranean Civilizations.
- Adak-Tüner 2004 M. Adak - N. Tüner N, Neue Inschriften aus Olympos und Seinem Territorium I, Gephyra, Band I, 2004, s. 53-66.
- AJPh** American Journal of Philology.
- Akarca 1949 A. Akarca, Perge'de Artemis mabedi: A. M. Mansel, A. Akarca, Perge'de Kazılar ve Araştırmalar, Ankara, 1949

- Akarca 1998 A. Akarca, Şehir ve Savunması. Ankara, 1998.
- Akşit 1971 İ. Akşit, Turistik Çanakkale Rehberi, 1971.
- Alcock 2002 E. S. Alcock, Archaeologies of the Greek Past. Landscape, Monuments, and Memories, Cambridge, 2002.
- Alcock-Osborne 1994 E. S. Alcock-R. Osborne, Placing the Gods, Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece. Oxford 1994.
- Anderson 1913 J. G. C: Anderson, Festivals of Men in the Roman Colonia at Antioch of Pisidia. *JRS*, Vol. 3, Part 2, 1913, s. 267-300.
- Anichkof 1894 E. Anichkof, St. Nicolas and Artemis, *Folklore*, Vol. 5, No. 2, 1894.
- AMS** Asia Minor Studien.
- Anderson 1915 J. G. C. Anderson, Greek Inscriptions from Sardes, *The English Historical Review*, Vol. 30, no. 117, Oxford University Pres, 1915, s. 213-218.
- Andrewes 1978 A. Andrewes, The Greeks, New York-London, 1978.
- ANRW** Aufstieg und Neidergang der römischen Welt.
- AnSt** Anatolien Studies.

- AntK** Antike Kunst.
- Arca 2005 E. N. A. Arca, The Genitive Case on Altares from Asia Minor Indicating a Boundry Inscription. *Gephyra*, Zeitschrift für geschichte und Kultur der Antike auf dem Gebiet der Heutigen Türkei, Band 2, İstanbul, 2005, s. 47-58.
- Arnold 1972 I. R. Arnold, Festivals of Ephesus. *AJA*, Vol. 76, No. 1, 1972, s. 17-22.
- ArtB** The Art Bulletin.
- AS** Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archeology at Ankara. London.
- AST** Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Atvur 1982 O. Atvur, Side Agorası Küçük Buluntuları, II. AST, İzmir, 1984, s. 93-98.
- Aulock 1962 S. v. Aulock,., *SNG Karien. c. 7* (No. 2334-2867). Berlin The British Academy Deutsches Archaeologisches Institut Verlag Gebr. Mann, 1962.
- Aulock 1963 *SNG Lydien. c. 8* (No. 2868-3328). Berlin: The

- British Academy Deutsches Archaeologisches
Institut Verlag Gebr. Mann, 1963.
- Aulock 1964 *SNG Psidien-Lykaonien-Isaurien*, c. 12 (No.
4894-5412) Berlin: The British Academy
Deutsches Archaeologisches Institut Verlag
Gebr. Mann, 1964.
- Aulock 1964 Phry *SNG Phrygien*, c. 9 (3329-4040) Berlin: The
British Academy Deutsches Archaeologisches
Institut Verlag Gebr. Mann, 1964.
- Aulock 1965 *SNG Pamphylien*, c. 11 (4477-4893) Berlin:
The British Academy Deutsches
Archaeologisches Institut Verlag Gebr. Mann,
1965.
- Aulock 1967 *SNG Mysien-Troas-Aeolis-Lesbos*, c. 16
(7191-7758) Berlin: The British Academy
Deutsches Archaeologisches Institut Verlag
Gebr. Mann, 1967.
- Aulock 1968 *SNG Ionien-Karien-Lydien*, c. 17 (7759-8298)
Berlin: The British Academy Deutsches
Archaeologisches Institut Verlag Gebr. Mann,
1968.
- Avram 2004 A. Avram, "The Propontic Coast of Asia

- Minor” An Inventory of Archaic and Classical Poleis, 2004.
- Azarpay 1976 G. Azarpay, Nanâ, the Sumero-Akkadian Goddess of Transoxiana. *JAOS*, Vol. 96, No. 4, 1976, s. 536-542.
- Babelon 1897 E. Babelon, Inventaire de la Collection Waddington. Paris, 1897.
- Baily 1950 A. Baily, Dictionnaire Grec-Français, 1950
- Baletta 1990 B. A. Barletta, An “Ionian Sea” Style in Archaic Doric Architecture. *AJA*, Vol. 94, No. 1, 1990, s. 45-72.
- Bammer 1984 A. Bammer, Das Heiligtum der Artemis von Ephesos. Graz, 1984
- BCH** Bulletin de Correspondance Hellenique Ecole Française d’Athene, Paris.
- BSA** The Annual of the British School at Athens.
- Bayburtluoğlu 1975 C. Bayburtluoğlu, Erythrai, Coğrafya-Tarih-Kaynaklar-Kalıntılar, TTK Basımevi, Ankara, 1975.
- Bayburtluoğlu 1982 Arkeoloji, Turist rehberleri için, Ankara, 1982.
- Bean 1965 G. E. Bean, The Inscriptions of Side, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1965.

- Bean 1969 “Gerga in Caria”, *AS*. c.XIX ,1969, s. 179-182.
- Bean 1987 *Karia*. Çev. B. Akgüç. İstanbul, 1987.
- Bean 1997 Eski Çağda Ege Bölgesi, İstanbul, 1997.
- Bean 1998 Eski Çağda Lykia Bölgesi, İstanbul, 1998.
- Bean 1999 Eski Çağda Güney Kıyıları, çev. İnci Delemen-Sedef Çokay. İstanbul, 1999.
- Bean 2000 Eski Çağda Menderes’in Ötesi, İstanbul, 2000.
- Bean 1953 J. E. Bean, “Notes and Inscriptions from Caunos” *JHS*, Vol. 123, 1953, s. 85-110.
- Bean-Cook 1952 G. E. Bean-J. M. Cook, *Cnidia*, *ABSA* 97, 1952, s. 171-212.
- Bean-Mitford 1970 G. E. Bean-T. B. Mitford, *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968, Ergänzung, TAM* 3, Vienna, 1970.
- Becker-Kondoleon 2005 L. Becker-C. Kondoleon, *The Arts of Antioch. Art Historical and Approaches to Roman Mosaics and a Catalogue of the Worcester Art Museum Antioch Collection*. Worcester Art Museum. Princeton, 2005.
- Bell 1989 R. E. Bell, *Place-Names in Classical Mythology: Greece*. Oxford, 1989.

- Bent 1890 J. T. Bent, Recent Discoveries in Eastern Cilicia, *JHS*, Vol. 11, 1890, s. 231-235.
- Benton 1972 S. Benton, Note on Sea-Birds. *JHS*, Vol. 92, 1972, 172-173.
- Berger 1903 H. Berger, Geschichte der Wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen, 2. Aufl. 1903.
- Berti 1993 F. Berti, "Karia Iasos'u" Turkiye'de Italyan Kazıları. Ankara, 1993, s. 119-141.
- Bingöl 1998 O. Bingöl, Menderes Magnesiası, Ankara, 1998.
- Blum and Eva 1970 Richard and Eva Blum, The Dangerous Hour The Lore of Crisis and Mystery in Rual Greece. New York 1970.
- Blümel 1985 W. Blümel, "Die Inschriften von Iasos (Die Inschriften von Bargylia)" *IGSK*, c.28, II, 2, Berlin, 1985, s. 113-140.
- Blundell-Williamson 1998 S. Blundell-M. Williamson, The Sacred and The Feminine in Ancient Greece. London, 1998.
- BMC Caria** British Museum Catalogue of the Greek Coins. Caria, Cos, Rhodes etc. (B.V. Head) London, 1897.

- BMC Lydia** British Museum Catalogue of the Greek Coins. Lydia (B.V. Head) London, 1901.
- Boardman 1988 J. Boardman, The Cambridge Ancient History, Second Edition, Vol. IV. Persia, Greek and the Western Mediterranean. Cambridge, 1988.
- Boer 1973 W. D. Boer, Aspects of Religion in Classical Greece. *HarvStClPhil*, Vol. 77, 1973, s. 115-119.
- Boisacq 1938 E. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque, Paris, 1938.
- Boardman 1992 The Cambridge Ancient History, Second Edition, Vol. 5, The Fifth Century B. C. Cambridge, 1992.
- Borchhardt 1999 Limyra. Zemuri Taşları. Lykia Bölgesin'de Limyra Antik Kenti'nin Gizemli sularında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar. İstanbul, 1999.
- Braund 1980 D. C. Braund, Artemis Eukleia and Euripides' Hippolytus. *JHS*, Vol. 100, Centenary Issue, 1980, 184-185.
- Bremmer 1994 J. N. Bremmer, Greek Religion, Oxford

- University Press, 1994
- Brewster 1993 H. Brewster, *Classical Anatolia; The Glory of Hellenism*. London: I. B. Tauris - Co Ltd., 1993.
- Brixe 1965 C. Brixe, *Un nouveau relief votiv lycien au Musée d'Antalya*, 1965.
- Brown 2004 E. L. Brown, *In Search of Anatolian Apollo, Hesperia Supplements*, Vol. 33, 2004, s. 243-257.
- Brumfield 1997 A. Brumfield, *Cakes in the Liknon: Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Hesperia*, Vol. 66, No. 1, 1997, s. 147-172.
- BSA** *The Annual of the British School at Athens*.
- Buck 1889 B. D. Buck, *On the Forms Artemis, Artamis. The AJA*, Vol. 10, No. 4, 1889, 463-466.
- Buckler 1917 W. H Buckler, *Lydian Records. JHS*, Vol. 37, 1917, s. 88-115.
- Buckler-Robinson 1913 W. H Buckler,-D. M. Robinson, *Greek Inscriptions from Sardes III, Honorific Inscriptions, AJA*, Vol. 17, No. 3, 1913, s. 353-370.

- Burkert 1985 W. Burkert, Greek Religion. Trans. J. Raffan, Harvard University Press, Cambridge, 1985.
- Burkert 1979 Structure and History in Grek Mythology and Ritual. London, 1979.
- Burkert 1987 Ancient Mystery Cults. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987.
- Butler 1914 H. C. Butler, Fift Preliminary Report on the American Excavations at Sardes in Asia Minor. *AJA*, Vol. 18, No. 4, 1914, s. 425-437.
- Butler 1925 Sardis, Volume II, Leyden, 1925.
- Büyükkolancı 1996 M. Büyükkolancı, *Psidia Bölgesi Tapınak Mimarisi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul 1996.
- Calder-Cormack 1962 W. M. Calder,- J. M. R. Cormack, Monuments From Laconia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias. *MAMA*. c. VIII. Manchester; University Press, 1962.
- Chittenden 1947 J. Chittenden, The Master of Animals. *Hesperia*, Vol. 16, No. 2, 1947, s. 89-114.

CIG	Corpus Inscriptionum Graecorum.
CIPhil	Classical Philology.
CIQ	Classical Quarterly.
CIR	Classical Review.
Clayton-Price 2000	P. A. Clayton-M. J. Price, Antik Dünyanın Yedi Harikası. Çev. Betül Avunç, İstanbul, 2000.
Cohen 1994	B. Cohen, From Bowman to Clubman: Herakles and Olympia. <i>ArtB</i> , Vol. 76, No. 4, 1994, 685-715.
Coleman 1965	J. R. Coleman, A Roman Terracotta Figurine of the Ephesian Artemis in the McDaniel Collection. <i>HarvStClPhil</i> , Vol. 70, 1965, s. 111-115.
S. Cook 1917	S. A. Cook, A Lydian-Aramaic Bilingual. <i>JHS</i> , Vol. 37, 1917, s. 77-87.
Cook 1925	A. B. Cook, Zeus: A Study in Ancient Religion. c. II Cambridge. University Press. 1925.
Cotterill 1996	H. B. Cotterill, Ancient Greece, London, 1996.
Crosby 1937	Greek Inscriptions. <i>Hesperia</i> , Vol. 6, No. 3,

- 1937, s. 450-461.
- Cumont 1927 F. Cumont, Fouilles de Doura-Europos 1922-1923. *JHS*, Vol. 47, Part 2, 1927, s. 269-275.
- Coulton 1977 J. J. Coulton, Ancient Greek architects at work: problems of structure and design Cornell University Pres. Ithaca, N.Y. 1977.
- Cousin-Diehl 1889 G. Cousin-C. Diehl, “*Inscriptions de lasos et de Bargylia*”. *BCH*. XIII, 1889, s. 23-40.
- Cousin-Diehl 1890 “*Inscriptions D’ Halicarnasse*” *BCH* c. XIV, 1890, s. 90-121.
- Crampa 1972 J. Crampa, Labraunda III, 2: The Greek Inscriptions, Stockholm, 1972.
- Çelgin 1986 G. Çelgin, Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis. İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1986.
- Çelgin 2002 A. V. Çelgin, Termessos Tanrıları ve Kent Alanından Artemis’in Yeni Epithet ve Kültlerini Belgeleyen Üç Yazıt (Bir Ön Değerlendirme), *Adalya* V, 2002.
- Çelgin 2003 I Termessos Egemenlik Alanında Artemis Kültleri I : Ahırtaş-Örentepe (Kelbessos) Antik Yerleşimindeki Artemis Kelbessis Kültü. Son

- Epigrafik Araştırmaların katkılarına Bir Bakış.
Adalya VI. 2003.
- Çelgin 2003 II Termessos Egemenlik Alanında Artemis Kùltleri
I: Ahırtaş-Örentepe (Kelbessos) Antik
Yerleřmesindeki “Artemis Kelbessis” Kùltü Son
Epigrafik Araştırmaların Katkılarına Bir Bakış.
Adalya VI. 3 b / 16. Ayrı Basım. 2003.
- D’Andria 2001 F. D’Andria, Hieropolis Antik Kenti 2000 Yılı
Kazı ve Onarım Çalışmaları, *KST* 23, 2. cilt,
2001, s. 99-106.
- D’Andria 2003 Hieropolis of Phrygia, İstanbul, 2003.
- Davesne 1982 A. Davesne, Le Frise du Temple D’Artémis a
Magnésie du Méandre. Catalogue des
Fragments du Musée du Louvre. Paris, 1982.
- Dawkins 1909 R. M. Dawkins, Archaeology in Greece (1908-
1909). *JHS*, Vol. 29, 1909, s. 354-370.
- Dawkins 1929 The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta.
London, 1929.
- De Moor 1986 J. C. De Moor, Athtartu the Huntress, *UF*, 17,
1986, s. 223-235.
- Deacy and Villing 2001 S. Deacy and A. Villing, A., Athena in the
Classical World, Leiden-Boston-Köln, 2001.

- Decharme 1893 P. Decharme, *Mythologie de la Grèce Antique*. Paris, 1893.
- Deschamps-Cousin 1888 G. Deschamps-G. Cousin, *Inscriptions du Temple de Zeus Panamaros*. *BCH*. c. XII, 1888, s. 249-273.
- Detienne-Vernant 1989 M. Detienne-J. P. Vernant, *The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks*. Translated by Paula Wissing. London, 1989.
- Diehl-Cousin 1887 C. Diehl-G. Cousin, “*Inscriptions de Lagina*”, *BCH*, c. XI, 1887, s. 145-163.
- Diler 2001 A. Diler, *Damlıboğaz–Hydai Araştırmaları 2000*, *AST XIX*, I, 2001, s. 225-236.
- Diodorus Diodorus, *Siculus VIII (Books XVI. 66-95 – XVII)*, çev. C. Bradford Welles, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. MCMLXIII, 1963.
- Dobbins 1979 J. J. Dobbins, “*The Sanctuary of Artemis Brauronia on the Athenian Acropolis*”, *Hesperia* 48, 1979, s. 325-341.
- Donaldson 1966 T. L. Donaldson, *Architectura Numismatica: Ancient Architecture*, Chicago, 1966.
- Doria 1984 L. B. P. Doria, *Demetra tra Eubea e Beozia e i suoi rapporti con Artemis*. *Recherches sur les*

- Cultes Grecs et L'Occident, 2. Naples, 1984.
- Dowden 1989 K. Dowden, Death And The Maiden, Girls' Initiation Rites in Greek Mythology, New York, 1989.
- EA** Epigraphica Anatolia.
- Elderkin 1933 G. W. Elderkin, The Twenty-Sixth Lydian Inscription, *AJA*, Vol. 37, No. 3, 1933, s. 396-387.
- Elderkin 1940 The Names of Sardis. *ClPhil*, Vol. 35, No. 1, 1940, 54-56.
- Easterling 1985 P. E. Easterling, Greek Religion and Society, Cambridge University Press, 1985.
- Ellinger 1978 P. Ellinger, Le gypse et la boue, I. Sur les mythes de la guerra d'anéantissement, *Quaderni Urbinati Cultura Classica*, 29, 1978.
- Ellinger 1984 Les ruses de guerre d'Artémis. Recherches sur les Cultes Grecs et L'Occident, 2. Naples, 1984.
- Elsner 1997 J. Elsner, The Origins of the Icon : Pilgrimage, Religion and Visual Culture in the Roman East as 'Resistance' to the Centre. Oxford, 1997.

- Engalman 1994 H. Engelmann, Zum Opisthodom des Ephesischen Artemisions. *ZPE*, 102, Bonn, 1994, s. 188-190.
- Erdemgil 1989 S. Erdemgil, Ephesus Museum Catalogue, İstanbul, 1989.
- Erim 1986 K. T. Erim, Aphrodisias : City of Venüs-Aphrodite. New York : Facts on File Publications. 1986.
- Ertüzün 1964 R. M Ertüzün, Kapıdağı yarımadası ve Çevresindeki Adalar. Ankara, 1964.
- Euripides 1958 Euripides. Three great plays of Euripides: Medea, Hippolytus, Helen A Mentor Classic New York 1958.
- Euripides 1963 İphigeneia Tauris'te= İfigeneia h en Tayrois / Euripides; çev. Suat Sinanoğlu, Ankara, 1963.
- Evans 2002 N. A. Evans, Sanctuaries, Sacrifices and the Eleusinian Mysteries. *Numen*, Vol. 49, No. 3, 2002, 227-254.
- Fairbanks 1907 A. Fairbanks, The Message of Greek Religion to Christianity Today. *The Biblical World*, Vol. 29, No. 2, 1907, s.

111-120.

- Farnell 1896-1909 L. W. Farnell *The Cults of the Greek States*, c. I-V, Oxford: Clarendon Press, 1896-1909.
- Farnel 1977 *The Cults of the Greek States*, c. II-V, 1977.
- Ferguson 1980 J. Ferguson, *Greek and Roman Religion. A Source Book*, New Jersey, 1980.
- Ferguson-Nock 1944 W. S. Ferguson-A. D. Nock, *The Attic Orgeones and the Cult of Heroes. HarvTheolR*, Vol. 37, No. 2, 1944, s. 101-108.
- Fishwick 1989 D. L. Fishwick, *Munatius Hilarianus and the Inscription of the Artemisii. ZPE*, Band 76, Bonn, 1989, s. 175-183.
- Fishwick 1993 *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*. Vol. I, 1 Leiden-New York-Köln, 1993, s. 548-560.
- Fleischer 1973 R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*. Leiden: E. J. Brill, 1973.
- Fontenrose 1932 J. E. Fontenrose, *Zeus Didymaeus*.

- TransactAmPhilAss*, Vol. 63, 1932, s. 250-258.
- Fontenrose 1936 Notes on Milesian Inscriptions, *AJA*, Vol. 57, No. 1, 1936, s. 55-57.
- Fontonrose 1980 Pyton. A Study of Delphic Myth and its Origins, London, 1980.
- Fontenrose 1981 Orion: *The Myth of the Hunter and the Huntress*. University of California Publications: Classical Studies 23. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press. 1981.
- Fontonrose 1988 Didyma, Apollo's Oracle, Cult, and Companions, London, 1988.
- Forbes 1955 C. A. Forbes, Antik Athletic Guilds. *Classical Philology*, Vol. 50, No. 4, 1955.
- Fowler 1937 H. N. Fowler, The Excavations at Dura-Europos: Preliminary Report of Sixth Season of Work, October 1932-March 1933. *The American Historical Review*, Vol. 42, No. 4, 1937, s. 718-730.
- Frei 1990 P. Frei, "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit", *ANRW* II, 18, 3, Berlin-New

- York, 1990. s. 1728-1730.
- Gantz 1993 T. Gantz, Early Greek Myth. A Guide to Literary and Artistic Sources. London, 1993.
- Gardner 1881 P. Gardner, Boat-races at Athens. *JHS*, Vol. 2, 1881, s. 315-317.
- Garland-Wickersham 1994 R. Garland-J. Wickersham, Introducing New Gods: The Politics of Athenian Religion. *The American Historical Review*, Vol. 99, No. 4, 1994, s. 1293-1295.
- Geniere 1997 J. de La Geniere, 1996 Yılı Klaros Kazılarının Kısa Anlatımı. *KST XIX*, I. Ankara, 1997, s. 745-754.
- Ghirshman 1963 R. Ghirshman, Perse. Proto-İraniens Médes Achéménides. Gallimard, 1963.
- Graves 1958 R. Graves, Les Mythes Grecs, Londres, 1958.
- Greaves 2003 A. M. Greaves, Miletos. Bir Tarih. Çev. Hüseyin Çınar Öztürk, İstanbul, 2003.
- Grimal 1997 P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*. çev. Sevgi Tamgüç İstanbul: Sosyal Yay. 1997.
- Guithrie 1955 W. K. C. Guithrie, The Greeks and Their Gods. Boston, 1955.

- Güven 2001 S. Güven, Kıbrıs'ta Artemis. Olba IV. Mersin, 2001, s. 226-232.
- Hamilton 1989 R. Hamilton, Alkman and Athenian Arkteia, *Hesperia*, Vol. 58, No. 4, 1989, s. 449-472.
- Hammond 1970 N. G. L. Hammond, Oxford Classical Dictionary, 1970.
- Hamilton 1996 E. Hamilton, Mitologya, çev. Ü. Tamer, 1996.
- Hanfmann 1958 G. M. A. Hanfmann, Lydiaka. *HarvStClPhil*, Vol. 63, 1958, s. 65-88.
- Hanfmann 1983 Sardis from Prehistoric to Roman Times. Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975. London, 1983.
- Hansen 1995 M. G. Hansen, Sources for the Ancient Greek City-State, *Symposium August, 24-27 1994 Acts of the Copenhagen Polis Centure vol. 2*, Copenhagen, 1995, s. 108-308.
- Harden 1927 D: B: Harden, A Series of Terracottas Representing Artemis, Found at Tarentum. *JHS*, Vol. 47, Part 1, 1927, s. 93-101.
- Harrison 1963 J. E. Harrison, Themis. A study of the Social Origins of Greek Religion, London 1963.
- Harrison 1991 Prolegomena To The Study of Greek Religion,

- Princeton University Press, 1991.
- HarvStCIPhil** Harvard Studies in Classical Philology.
- HarvTheolR The Harvard Theological Review.
- Hasluck 1910 F. W. Hasluck, *Cyzicus*, 1910.
- Hauvette-Dubois 1881 A. Hauvette-Besnault-M. Dubois, *Inscriptions de Carie: BCH*. 1881, s. 179-194.
- Haynes 1979 S. Haynes, A Fifteenth-Century Drawing and Its Classical Prototypes. *The Burlington Magazine*, Vol. 121, No. 919, 1979, s. 652-654.
- Head 1897 B. V. Head. *Catalogue of the Greek Coins of Caria. Cos, Rhodes-c., BMC (British Museum Catalogue) London*, 1897.
- Head 1910 *Catalogue of the Greek Coins of Lydia.*, BMC (British Museum Catalogue), London, 1910.
- Hederbey 1901 R. E. Hederbey, *TAM II – Tituli Asiae Minoris. Vol. II / Fas. I. Tituli Lyciae. Vindobonae* 1901.
- Hederbey 1929 *Termessische Studien, Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften* 69, 3, 1929.

- Held 1995 W. Held, "Gergakome in Karien. Survey 1994" *AST* XIII, 2, 199, s. 51-70.
- Herodotos 1983 Herodotos, Herodot Tarihi. Çev. M. Ökmen-A. Erhat. İstanbul. Remzi Kitabevi Yayınları, 1983.
- Herodotos 1942 The Persian Wars, çev. George Rawlinson. New York: Random House, Inc., 1942.
- Hesiodos 1977 Hesiodos, "Theogonia", Hesiodos eseri ve kaynakları, Çev. S. Eyüboğlu-A. Erhat, Ankara, 1977.
- Hicks 1888 E. L. Hicks, "Inscriptions From lasos." *JHS*, Vol. 9, 1888, s. 338-342.
- Hicks 1889 Ex Voto Dedications from Koulah (Koloê). *CIR*, Vol. 3, No. ½, 1889, s. 69-70.
- Hill 1895 G. F. Hill, Inscriptions from Lycia and Pisidia copied by Daniel and Fellows. *JHS*, Vol. 15, 1895, s. 125-127.
- Hirst 1903 G. M. Hirst, The Cult of Olbia II. *JHS*. Vol. 23. 1903, s. 24-53.
- Hogart 1908 D. G. Hogart, The Archaic Artemisia, London, 1908.
- Hollinshead 1985 M. B. Hollinshead, Against Iphigeneia's

- Adyton in There Mainland Temples, *AJA*, Vol. 89, No. 3, 1985, s. 419-440.
- Hollinshead 1999 “Adyton”, “Opisthodomos”, and the Inner Room of the Greek Temple. *Hesperia*, Vol. 68, No. 2, 1999, s. 189-218.
- Homerod Odys. Homeros, Odysseia. Çev. A. Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1984.
- Homerod İly. Homeros, İlyada. Çev. A. Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1997.
- Hopkins 1962 C. Hopkins, The Aegina Treasure. *AJA*, Vol. 66, No. 2, 1962, s. 182
- Horsley 1992 G. H. R. Horsley, The Inscriptions of Ephesos and the New Testament. *Novum Testamentum*, Vol. 34, Fasc. 2, 1992, s. 105-168.
- Horsley 1992-I The Mysteries of Artemis Ephesia in Pisidia : A New Inscribed Relief. *AnSt* XLII, 1992, s. 119-150.
- Horsley-Mitchell 2000 G. H. R. Horsley-S. Mitchell, “The Inscriptions of Central Pisidia“ Bonn, 2000.
- Hölscher 1972 F. Hölscher, Die Bedeutung Archaischer Tierkampfbilder, 1972.
- Hughes 1991 D. D. Hughes, Human Sacrifice in Ancient

- Greece, London, 1991.
- IGSK** Inschriften Griechischer Städte Aus Kleinasien (Österreichische Akademie der Wissenschaften Reinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften) Bonn.
- Imhoof-Blumer 1897 F. W. Imhoof-Blumer, Lydische Stadtmünzen, 1897.
- Imhoof-Blumer 1991 Kleinasiansche Münzen, c. I, Hildesheim, 1991.
- IstForch** Istanbuler Forschungen.
- IstMitt** Istanbuler Mitteilungen
- F. Işık 1996 F. Işık, “Pamfilya ve Anadolu Gerçeği”, Adalya, I, 1996, s. 23-34.
- Işık 1997 C. Işık, Kaunos Araştırmaları 1996, XIX. *KST* II. Ankara, 1997, s. 107-102.
- Işık 1999 C. Işık, Kaunos Araştırmaları 1998, 21. *KST*, Ankara, 1999, s. 105-114.
- İnan 1975 J. İnan, Roman Sculpture in Side, Ankara, 1975.
- Jameson 1999 M. H. Jameson, Inscriptions from Cos and Oropus. *Classical Philology*, Vol. 94, No. 3, 1999, s. 321-324.

- JAOS** Journal of the American Oriental Society.
- Jarde 1996 A. Jarde, The Formation of The Greek People, London and New York, 1996.
- JHS** Journal of Hellenic Studies, London.
- JNES** Journal of Near Eastern Studies.
- JOAS** Journal of the American Oriental Society.
- Jones 1960 D. M. Jones, Lydian Studies. Lydiaka by Alfred Heubeck, *The Classical Review, New Ser.*, Vol. 10, No. 3, 1960, s. 245-246.
- Jones 1971 A. H. M. Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces, 1971.
- Jones 1976 C. P. Jones, The Plancii of Perge and Diana Planciana. *HarvStClPhil*, Vol. 80, Harvard University, 1976, s. 231-237.
- JRS** Journal of the Roman Studies.
- Jucker 1967 I. Jucker, "Artemis Kindyas" *Gestalt und Geschichte Festschrift Karl Scheflod zu Seinem Sechzigsten Geburtsag*, Bern, 1965.
- Kagan 1982 D. Kagan, The Dates of the Earliest Coins, *AJA*, Vol. 86, No. 3, 1982, s. 343-360.
- Kalinka 1944 E. Kalinka, TAM II, 3 – Tituli Asiae Minoris. Vol. II / Fas III. Tituli Lyciae. Vindobonae

- 1944.
- Kahil 1965 L. Kahil, "Autor de l'Artémis Attique" *AntK.* 8, 1965, s. 23-26.
- Kahil 1981 Le "Craterisque" d'Artemis et le Brauronion de l'Acropole, *Hesperia*, Vol. 50, No. 3, 1981, s. 253-263.
- Kahil 1991 Artemis, Dionysos et Pan a Athenes, *Hesperia*, Vol. 60, No. 4 s. 518, 1991, s. 511-523.
- Karageorghis 1998 V. Karageorghis, Greek Goods and Heroes in Ancient Cyprus , Commercial Bank of Greece. Athen,1998.
- Karpinski 1934 L. C. Karpinski, Importance of the Greek Algebraical Problems. *Ísis*, Vol. No. 1, 1934, s. 104-105.
- Kastner 1990 V. Kastner, Scheibenformige Akrotere in Griechenland und Italien. *Hesperia*, Vol. 59, No. 1, 1990, s. 261-264.
- Kaygusuz 1980 İ. Kaygusuz, Perge Artemis'i İçin Bir Adak Yazıtı. *Bulleten*, c. XLIV, 1980, Ankara, 249-254.
- Kern 1900 O. Kern, Die Inschriften von Magnesia am

- Meander. Berlin, 1900.
- Kern 1901 "Magnetische Studien", *Hermes* XXXVI, 1901
- Kearns 1990 E. Kearns, *Le Sanctuaire Grec. Entretiens Sur L'antiquité Classique*. Publes par Oliver Reverdin et Bernard Grange. Tome XXXVII. *Between God And Man: Status And Function Of Heroes And Their Sanctuaries*. Geneve, 1990.
- Kérenyi 1958 K. Kérenyi, *Die Heroen der Griechen*, Zürich, 1958.
- Kerschner 1999 M. Kerschner, "Das Artemisheiligtum auf der Ostterrasse des Kalabaktepe. Stratigraphie und Keramikfunde der Sondagen des Jahres 1995" *Archäologischer Anzeiger*: 7-51, 1999.
- Keil 1950 J. Keil, *Die zwei Lebenswege in einem Ephesischen Epigram*, *Serta Kazarowiana*, I, *Bull. de l'Institut archéol. Bulgare*, XVI, Sofia, 1950, s. 213-228.
- Kern 1925 O. Kern, "Elfenbeinrelief aus Smyrna", *MDAI*. 50, 1925, s. 157-164.
- Keuls 1990 E. C. Keuls, *Studies in Girl' Transitions: Aspects of the Arkteia and Age Representation*

- in Attic Iconography* by Christiane Sourvinou-Inwood. *AJA*, Vol. 94, No. 4, 1990, s. 694-695.
- Kinal 1999 F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1991.
- Klein 1998 N. L. Klein, Evidence for West Greek Influence on Mainland Greek Roof Construction and the Creation of the Truss in the Arcaic Period. *Hesperia*, Vol. 67, No. 4, 1998, s. 335-374.
- Klengel-Brandt 1997 E. Klengel-Brandt, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. Oxford Univ. Press, Edt. E. M. Meyers, Oxford, 1997.
- Klose 1984 D. O. A. Klose, *Zur Münzprägung von Hypaipa im dritten Jahrhundert n. Chr.* *Ist Mitt.* Band 34, Tübingen, 1984.
- Krappe 1942 A. H. Krappe, *Acca Larentia*. *AJA*, Vol. 46, No. 4, 1942, s. 178-183.
- Krappe 1944 *Artemis Mysia*, *Classical Philology*, Vol. 39, No. 3, 1944, s. 17.
- Kraus 1908 M. Kraus, *Artemis Aphaia*. *The Classical Review*, Vol. 22, No. 1, 1908.
- Ksenophon Ksenophon, *Hellenica (Yunan Tarihi) I-III*.

- Çev. Suat Sinanoğlu, *TTK. yay.*, Ankara, 1963.
- KST** Kazı Sonuçları Toplantısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Lacroix 1949 L. Lacroix, *Les Reproductions des Statues sur les Monnaies Grecques*, Liège, 1949.
- Lanckoronski 1982 K. Lanckoronski, *Städte Pamphyliens und Pisidiens II : Psidien* Wien 1892.
- Lanckoronski 2005 K. G. Lanckoronski, *Pamphylia ve Pisidia Kentleri*. Antalya, 2005.
- Larson 1995 J. Larson, *Heronine Cults*, London, 1995.
- Laumonier 1934 A. Laumonier, "Inscriptions de Carie. *BCH.* c. LVIII, 1934, s. 291-380.
- Laumonier 1958 *Les Cultes Indigenes En Carie*. Paris. 1958.
- Lawler 1941 L. B. Lawler, *ΙΞΨΤΕΣ ΞΟΡΕΤΑΙ. Classical Philology*, Vol. 36, No. 2, 1941, s. 142-155.
- Lawler 1943 *Ορχησιω Ιωνικ*→, *TransactAmPhilAss*, Vol. 74, 1943, s. 60-72.
- Lawler 1944 *The Dance of the Ancient Mariners. TransactAmPhilAss*, Vol. 75, 1944, s. 20-33.
- Lawler 1947 *A Lion among Ladies (Theocritus II, 66-68). TransactAmPhilAss*, Vol. 78, 1947, s. 88-98.

- Lawler-Kober 1945 L. B. Lawler-A. E. Kober, The Thracian Pig Dance. *CPhil*, Vol. 40, No. 2, 1945, s. 98-107.
- Lawton 1998 C. L. Lawton, *Vorbilder und Vorglagen : Studien zu Klassischen Frauenstatuen und ihrer Verwendung für Reliefs und Statuetten des 5. und 4. Jahrhunderts vor Christus* by Lorenz E. Baumer. *AJA*, Vol. 102, No. 3, 1998
- Le Bas-Waddington 1972 P. Le Bas-W. H. Waddington,, *Inscriptions Grecques et Latines Recueillies en Asie Mineure*, Paris, 1972, s. 634-635.
- Leon 1990 V. M. Leon, Ein Neuer Antefixtyp aus Dem Heiligtum der Artemis in Lousoi. *Hesperia*, Vol. 59, No. 1, 1990, s. 163-166.
- LIMC** Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. II. (Aphrodisias-Athena) Artemis Verlag Zürich und München.
- Liddel-Scott 1978 H. G. Liddel- R. A. Scott, Greek-English Lexicon, 1978.
- Ling 1973 R. J. Ling, Pausanias and the Stymphalian Birds. *CIQ*, New Series, Vol. 23, No. 1, 1973, s. 150-162.
- Lonsdale 1993 S. H. Lonsdale, Dance and Ritual Play in

- Greek Religion, London 1993.
- Lloyd-Jones 1983 H. Lloyd-Jones, Artemis and İphigenia. *JHS*, Vol. 103, 1983, s. 87-102.
- Lodlow 1883 T. W. Lodlow, The Harbors of Ancient Athens. *AJA*, Vol. 4, No. 2, 1883, s. 192-203.
- Long 1989 C. R. Long, The Gods of the Months in Ancient Art. *AJA*, Vol. 93, No. 4, 1989, s. 589-595.
- Lucas 1946 D. W: Lucas, Hippolytus, *CıQ*, 40, No. ¾, 1946, s. 65-69.
- Magie 1950 D. Magie, Roman Rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ, I ve II, Princeton, 1950.
- Magie 2003 Anadolu'da Romalılar 3, Batı Anadolu Kent Devletleri, çev. Nezih Başgelen-Ömer Çapar, İstanbul, 2003.
- Macrone 1993 M. Macrone, "By Jove! Brushup your Mythology", London, 1993
- Macurdy 1912 G. H. Macurdy, The Origin of a Herodotean Tale in Connection with the Cult of the Spinning Goddess. *TransactAmPhilAss*, Vol. 43, 1912, s. 133-136.

- Malay 1982 H. Malay, Manisa ve Denizli İllerinde Epigrafik Araştırmalar, *AST II*. İzmir, 1984, s. 99-104.
- Malay 1985 Philadelphia'da Meter Phileis-Men Tiamou Kombinasyonu ve Tekousa Problemi. III. *AST*, Ankara, 1985.
- Malay 1986 Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri. X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler. I. Cilt, Ankara, 1986, s. 389-399.
- Malay 1986 Batı Anadolu'dan Yeni Yazıtlar, *AST IV*, Ankara, 1986, s. 133-138.
- Malay 1992 Helenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması. İzmir, 1992.
- MAMA** Monumenta Asiae Minoris Antiqua.
- Mansel 1971 A. M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi. *TTK*. Ankara, 1971.
- Marinatos 2000 N. Marinatos, The Goddess and The Warrior, The Naked goddess and Mistress of Animals in early Greek Religion, London and New York, 2000.
- Martini 1999 W. Martini, Die Akropolis von Perge-

- Survey und Sondagen 1994, *AMS*, Band 34, Bonn, 1999, s. 160-166.
- Mason 1995 H. J. Mason, The End of Antissa. *AJPh*, Vol. 116, No. 3, 1995, s. 399-410.
- McC 1920 H. McC, Greek Votive Offerings. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 15, No. 2, 1920, s. 36-38.
- McCulley 1961 W. S. McCulley, Some Interesting Algebraic Identities. *Mathematics Magazine*, Vol. 34, No. 4, 1961, s. 203-206.
- MDAI** Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts.
- Mellink 1975 M. J. Mellink, *Artemis von Ephesos und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*. By Robert Fleischer, *AJA*, Vol. 79, No. 1, 1975, s. 107-108.
- Meriç 1996 R. Meriç, Metropolis, Kazıların İlk Beş Yılı 1990-1995, 1996.
- Merkelbach 1978 R. Merkelbach, The Girl in the Rosebush: A Turkish Tale and Its Roots in Ancient Ritual. *HarvStCIPhil*, Vol. 82, 1978, s. 1-15.
- Merkelbach-Stauber 1998 R. Merkelbach-J. Stauber, *Steinepigramme*

- aus dem Griechischen Osten Band I Die Westküste Kleinasiens von Knidos Bis I lion.*
B.G Teubner Stuttgart und Leipzig, 1998.
- Merkelbahc-Şahin 1988 R. Merkelbahc-S. Şahin, Die Publizierten Inschriften von Perge, *EA* 11, 1988.
- Miltner 1958 F. Miltner, “Die neuen Artemisstatuen Archaeological Museum of Naples, Roma, 1958.
- Mionnet 1972 T. E. Mionnet, *Description de Medailles Antiques, Grecques et Romanies, c.3*, Graz, 1972.
- Mionnet 1973 *Description de Medailles Antiques, Grecques el Romaines, c.6*.Graz, 1973.
- Mitchell 1995 S. Mitchlell, Cremna in Psidia. *An Ancient City in Peace and in War*, London, 1995.
- Mitchell-McNicoll 1978-1979 S. Mitchell-A. W. McNicoll, Archaeology in Western and Southern Asia Minor 1971-78. *Archaeological Reports*, No. 25, 1978-1979, s. 70-86.
- Mitsos 1949 M. Th. Mitsos, Inscriptions of the Eastern Peloponnesus. *Hesperia*, Vol. 18, No. 1 1949, s. 73-77.

MonAnt	Monumenti antichi.
Morris-Goodison 1998	C. Morris-L. Goodison, <i>Ancient Goddesses. The Myths and the Evidence</i> , London, 1998
Munro 1897	J. A. R. Munro, <i>Inscriptions from Mysia. JHS</i> , Vol. 17, 1897, s. 268-293.
Murray 1926	B. Murray, <i>Sardis. Publications of the American Society for the Excavations of Sardis. Volume II, Architecture. Part I, the Temple of Artemis. AJA</i> , Vol. 30, No. 3, 1926, s. 334-345.
Newton 1862-1863	C. T. Newton, <i>History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae. c. II</i> London, 1862-1863.
Nilsson 1906	M. P. Nilsson, <i>Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen</i> , Leipzig, 1906
Nilsson 1923	<i>Fire-Festivals in Ancient Greece. JHS</i> , Vol. 43, Part 2, 1923, s. 144-148.
Nilsson 1927	<i>Die Religion der Griechen</i> , Tübingen, 1927.
Nilsson 1967	<i>Geschichte der Griechischen Religion</i> , Munich, 1967.
Nilsson 1986	<i>Cults, Myths, Oracles, And Politics in Ancient</i>

- Greece. Göteborg, 1986.
- Nilsson 1971 The Minoan-Mycenaean Religion and Its Survival in Greek Religion. New York : Biblio and Tannen, 1971.
- Nolle-Schindler 1991 J. Nolle-F. Schindler, Die Inschriften von Selge. Bonn, 1991.
- Nock 1926 A. D. Nock, Notes on Beliefs and Myths, *JHS*, Vol. 46, Part 1. 1926, s. 47-53.
- Nock 1960 *Les cultes indigènes en Carie* by Alfred Laumonier, *CilPhil*, Vol. 55, No. 2, 1960, s. 120-135.
- Oakley 1971 K. P. Oakley, The Diopet of Ephesus. *Folklore*, Vol. 82, No. 3, 1971.
- OGIS** *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*, Ed. W. Dittenberger, I-II, Leipzig, 1903-1905.
- Oliver 1954 J. H. Oliver, The Roman Governor's Permission for a Decree of the Polis. *Hesperia*, Vol. 23, No. 2, 1954, s. 163-167.
- Oliver 1965 Livia as Artemis Boulaia at Athens. *CilPhil*, Vol. 60, No. 3, 1965, s. 179.
- Oster 1990 R. E. Oster, "Ephesus as a Religious Center under the Principate, I, Paganism before

- Constantine” *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, 18. 3, 1990.
- Owens 2000 E. J. Owens, Yunan ve Roma Dünyasında Kent, çev. Cana Bilsel, İstanbul, 2000
- Ovidius 1985 Ovidius, *Metamorphoses*. çev. M. M. Innes. New York: Viking Penguin Inc., 1985
- Öğün-Işık 2000 B. Öğün- C. Işık, Kaunos. 2000.
- Özen 1990 Y. Özen, Artemis’in Memelerinin Sırrı. *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt*, Ankara, 1990, s. 243-251.
- Öztürk 1994 N. Öztürk, Kyzikos da Metroon Olarak Tanımlanan Yapı, Mimarisi Bezemeleri, Plastik Eserleri. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum, 1994.
- Pace 1923 B. Pace, “Diana Pergaea,” *AnSt*, Presented to Sir William Mitchell Ramsay, 1923, s. 310-318.
- Pack 1989 R. A. Pack, Two Classical Forgeries. *AJA*, Vol. 110, No. 3, 1989, s. 479-483.
- Paribeni-Romanelli 1914 R. Paribeni-P. Romanelli, “Studiie ricerche

- archeologichenel Anatolia meridionale”,
MonAnt, 23, 1914, s. 192-210.
- Parke 1903 H. W. Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, New Hampshire, 1903.
- Parman 2000 E. Parman, *Antalya-Olympos ve Çevresinde (Geç Antik-Ortaçağ) Yüzey Araştırmaları*. 18. AST. 1. cilt, İzmir, 2000, s. 103-106.
- Pascal 1976 C. B. Pascal, *Rex Nemorensis*. *Numen*, Vol. 23, No. 1, 1976, s. 23-39.
- Paton–Myres 1896 W. R. Paton-J. L. Myres, “Karian Sites and Inscriptions”. *JHS*, Vol. 16, 1896, s. 188-271.
- Pausanias Pausanias, *Descriptions of Greece*, çev. W. H. S. Jones, Cambridge, 1992.
- Pearson 1966 L. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece*, California, 1966.
- Pedley 2005 J. Pedley, *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World*, Cambridge University Pres, New York, 2005.
- Pekman 1989 A. Pekman, *Son Kazı ve Araştırmalar Işığında Perge*. *TTK*. Ankara, 1989.
- Picard 1922 C. Picard, *Ephese et Claros: Resherches Snr*

- Le Sanctuaries et Le Cultes de Ionie du Nord.*
Paris, 1922.
- Picard 1948 Les Religions Préhellenéniques, Paris, 1948.
- Picard 1962 Les Murailles. Premier Fascicule : Les Portes
Sculptées A Images Divines. Paris 1962.
- Philippart 1925 H. Philippart, Iconographie de L'Iphigénie en
Tauride d'Euripides. Paris, 1925.
- Plutarkhos Plutarkhos, Bioi Paralleloi (Plutarch's Parallel
Lives. çev. B. Perrin, London, 1948.
- F. Price 1986 S. R. F. Price, The Future of Dreams: From
Freud to Artemidorus. *Past and Present*, No.
113, 1986, s. 3-37.
- S. Price 1999 S. Price, Religions of the Ancient Greeks.
Cambridge, 1999.
- Price 1971 T. H. Price, Double and Multiple
Representations in Greek Art and Religious
Thought. *JHS*, Vol. 91, 1971, s. 48-69.
- Price 1978 Kourotrophos: Cult and Representations of
the Greek Nursing Deities. Leiden: E. J.
Brill. 1978.
- Price-Trell 1977 M. J. Price and B. Trell, Coins and Their
Cities, 1977.

- Pollack 1997 R. Pollack, *The Body of the Goddess. Sacred Wisdom in Myth, Landscape and Culture*. Brisbane, 1997.
- Powell 1995 A. Powell, *The Greek World*. London and New York, 1995.
- Ramsay 1893 W. M. Ramsay, *Artemis at Ephesos*. *CIR*, Vol. 7, No. 1-2, 1893, s. 78-80.
- Ramsay 1889 *Artemis-Leto and Apollo-Lairbenos*. *JHS*, Vol. 10, 1889, s. 216-230.
- RE** Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung, Dritter Halbband, Stuttgart, 1895.
- REG** *Revue des Etudes Grecques*.
- Radt 1988 W. Radt, *Pergamon. Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiken Metropole*. Köln, 1988.
- Rayet-Thomas 1877 O. Rayet-A. Thomas, *Milet et le Latmique*, 1877.
- Regling 1913 K. Regling, "Überblick Über die Münzen von Nysa" *Nysa ad Meandrum*. Berlin, 1913.
- Rehm-Richard 1958 A. Rehm-H. Richard, *Didyma II: Die Inschriften*. Berlin : Mann, 1958.

- Reinach 1890 T. Reinach, Lettre a de Rossi au sujet du Temple d'Hadrian a Cyzique; *BCH* XIV, 1890, s. 517-545.
- Richardson 1891 R. B. Richardson, Discoveries by the American School at Plataia in 1890. VI. Votive Inscriptions. *AJA*, Vol. 7, No. 4, 1891, s. 406-421.
- Richardson 1984 N. J. Richardson, *Les rôles du mégéiros : étude sur la boucherie, la cuisine et le sacrifice dans la Grèce ancienne* by G. Berthiaume, *JHS*, Vol. 104, 1984, s. 156.
- Le Rider 1990 G. Le Rider, Antiochos II A Mylasa. *BCH*, 1990, s. 543-551.
- Ridgway 1987 B. S. Ridgway, Ancient Greek Women and Art : The Material Evidence. *AJA*, Vol. 91, No. 3, 1987, s. 399-409.
- Roaf-Boardman 1980 M. Roaf-J. Boardman, A Greek Painting at Persepolis, *JHS*, Vol. 100, Centenary Issue, 1980, s. 204-206.
- Robert 1935 L. Robert, Rapport Sommaire sur un Premier Voyage en Carie, *AJA* Vol. 39, No.3, 1935, s. 331-340.

- Robert 1945 Le Sanctuaire de Sinuri Près de Mylasa. Première Partie, Les Inscriptions Grecques, Paris, 1945.
- Robert 1949 "Un Vainqueur Aux Hyakinthotrophia." *Hellenica c. VII.* 1949, s. 114-116.
- Robert 1960 Rapport sur les Fouilles de Claros en 1958. *TAD IX-I*, 1960, s. 58-65.
- Robert 1963 Noms Indigènes Dans L'Asie-Mineure Gréco-Romaine. *Bibliothèque Archeologique Et Historique De L'Institut Français D'Archeologie D'Istanbul. XIII*, Paris, 1963, s. 410-435.
- Robert 1970 *Etudes Anatoliennes*, Amsterdam, 1970.
- Robert 1983 Documents de l'Asie Mineure Méridionale, *BCH 107*, 1983, s. 497-599.
- Robert-J. Robert 1954 L. Robert-J. Robert, La Carie: Histoire et Géographie Historique Avec le Recueil des Inscriptions Antiques. C.II (Le Plateau de Tabai et Ses Environs). Paris, 1954.
- Robert-J. Robert 1970 *Etudes Anatoliennes: Recherches Sur Les Inscriptions Grecques De L'Asie Mineure*. Amsterdam: A.M. Hakkert, 1970.

- Roberts 1966 L. Roberts, Monnaies Antiques en Troaade, 1966.
- Robertson 1983 N. Robertson, Greek Ritual Begging in Aid of Women's Fertility and Childbirth. *TransactAmPhilAss(1974)*, Vol. 113, 1983, s. 148-156.
- Robinson 1910 D. M. Robinson, Greel and Latin Inscriptions at Sardes. *AJA*, Vol. 14, No. 4, 1910, s. 414-416.
- Rogers 1991 G. M. Rogers, The Sacred Identity of Ephesos. Foundation Myths of a Roman City. London and New York, 1991.
- Roller 1999 L. E. Roller, In Search of God The Mother, The Cult of Anatolian Cybele. s. 130, University of California Pres. 1999.
- Romaïos 1949 C. A. Romaïos, Cultes Populaires de La Thrace. *Les Anasténaria La Cérémonie du Lundi Pur*. Traduit du Grec par; I. Tissaméno, Athènes, 1949.
- Rose 1925 H. J. Rose, The Bride of Hades. *CilPhil*, Vol. 20, No. 3, 1925, s. 238-2442.
- Rose 1926 Central Africa and Artemidoros. *Man*, Vol.

- 26, 1926, s. 210-215.
- Rose 1930 *Les Cultes de Patras avec une Prosopographie patréenne* by Jles Herbillon. *CIR*, Vol. 44, No. 5, 1930, s. 199-200.
- Rose 1932 Two Titles of Goddesses in Hesychios, *The CIQ*, Vol. 26. No. 1, 1932, s. 58-59.
- Rose 1958 A Handbook of Greek Mythology. Including its Extension to Rome, London, 1958
- Rose 1958 I Divine Names in Classical Greece. *HarvTheolR*, Vol. 51, No. 1, 1958, s. 3-32.
- Rostovtzeff 1935 M. Rostovtzeff, ΠΡΟΓΟΝΟΙ. *JHS*, Vol. 55, Part 1, 1935, s. 57-65.
- Rott 1908 H. Rott, Kleinasiaatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien Kappadokien und Lykien. Leipzig, 1908.
- Sale 1961 W. Sale, The Hyperborean Maidens on Delos. *HarvTheolR*, Vol. 54, No. 2, 1961, s. 75-89.
- Sayar 1999 M. Sayar, “Kilikya’da Tanrılar ve Kültler” OLBA II, Mersin, 1999, s. 131-154.
- Schaber 1982 W. Schaber, Die Archiasichen Tempel der Artemis von Ephesos. Bayern, 1982.

- Schachter 1990 L. Schachter, *Le Sanctuaire Grec. Entretiens Sur L'antiquité Classique*. Publes par Oliver Reverdin er Bernard Grange. Tome XXXVII. *Policy, Cult, And The Placing of Greek Sanctuaires*. Geneve, 1990.
- Schauenburg 1994 B. F. Schauenburg, Die Lykischen Zwölfgötter-Reliefs, *AMS*, Band 13, Bonn, 1994, s. 82-93.
- Schober 1933 A. Schober, Der Fries de Hekateions von Lagina. İstanbuler, *Istanbuler Forschungen*; Bd. 2, 1933
- Scodel 1996 R. Scodel, Virgin Sacrifice and Aesthetic Object. *TransactAmPhilAss*, (1974) Vol. 126, 1996, s. 111-128.
- Scully 1962 V. Scully, The Earth, The Temple, and the Gods, *Greek Sacred Architecture*, New Haven and London, 1962.
- Seaford 1987 R. Seaford, The Tragic Wedding. *JHS*, Vol. 107, 1987, s. 106-130.
- Seaford 1988 The Eleventh Ode of Bacchylides: Hera, Artemis, and the Absence of Dionysos. *JHS*, Vol. 108, 1988, s. 118-136.

- SEG** Supplementum Epigraphicum Graecum.
- Sevin 2001 V. Sevin, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, 2001.
- Shear 1981 T. L. Shear Jr., Athens: From City-State to Provincial Town. *Hesperia*, Vol. 50, No. 4, 1981, s. 356-377.
- Sissa-Detienne 2000 G. Sissa-M. Detienne, The Daily Life of the Greeks Gods. Translated by Janet Lloyd. California, 2000.
- SNG** Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland.
- SNG 1947 **Caria** Sylloge Nummorum Graecorum (The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum) 1947 Copenhagen
- Smith 1899 C. Smith, The Torch Race of Bendis. *CIR*, Vol. 13, No. 4, 1899, s. 230-232.
- Sommer-Dupont 1964 A. Sommer-Dupont, La Déesse de Hiéraolis Castabala (Clicie), Bibliotheque Archaeologique et Historique de L'Institut Français D'Archeologie D'Istanbul, Paris, 1964.
- Sourvinou 1970 C. Sourvinou, "A-TE-MI-TO and A-TE-MI-TE" *Kadmos* 9, 1970, s. 42-50.

- Sourvinou 1971 Aristophanes, *Lysistrata*, 641-647, *The CIQ, New Series*, Vol. 21, No. 2, 1971, s. 641-647.
- Sourvinou-Ìnwood 1991 C. Sourvinou-Ìnwood, *Reading Greek Culture. Text and Images, Ritual and Myths*, Oxford, 1991.
- Stiglitz 1967 R. Stiglitz, *Die Grossen Göttinnen Arkadiens. Der Kultname ΜΕΓΑΛΑΙ ΘΕΑΙ und seine Grundlagen*, 1967
- Stinton 1976 T. C. W. Stinton, *Ìphigeneia and the Bears of Brauron. CIQ, New Series*, Vol. 26, No. 1, 1976, s. 11-13.
- Stott 1938 G. Stott, *Persepolis. Greece-Rome*, Vol. 7, No. 20, 1938, s. 65-67.
- Strabon Strabon, *Geographica*. Ed. E. H. Warmington, London, 1952.
- Straten 1995 F. T. Straten, *Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*. Leiden- New York- Köln, 1995.
- Sturgeon 1995 M. C. Sturgeon, *The Corinth Amazon: Formation of a Roman Classical Sculpture. AJA*, Vol. 99, No. 3, 1995.
- Syll (SIG)** *Sylloge Inscriptionum Graecarum*. Ed. W.

- Dittenberger, Editio altera, 1898-1901.
- Ç. Şahin 1973 M. Ç. Şahin, “Lagina'dan (Koranza) iki Yeni Yazıt.” *Anadolu (Anatolia)* c.XVII. 1973, s. 177-185.
- Ç. Şahin 1976 The Political and Religious Structure İn the Territory of Stratonikeia in Caria. Ankara, 1976.
- S. Şahin 1982 S. Şahin, Katalog Der Antiken İnschriften Des Museums Von İznik (Nikaia). Teil II, nr. 1230- 1597 (Entfernte Umgebung Der Stadt) Bonn, 1982.
- S. Şahin 1994 Die Inschriften von Arykanda, Bonn, 1994.
- S. Şahin 1999 Die Inschriften von Perge I“ (Vorrömische frühe und hohe Kaiserzeit) (IK 54) Bonn, 1999, s. 239-250.
- S. Şahin-Adak 2002 S. Şahin- M. Adak, Lykia İncelemeleri, İstanbul, 2002, s. 70-78.
- M. Şahin 1999 M. Şahin, 1998 Knidos Kazıları. 21. KST, 2. Ankara, 1999, s. 115-132
- N. Şahin 2001 N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri, İstanbul, 2001.
- N. E. A. Şahin 2002 N. E. A. Şahin, Lykia İncelemeleri I. Oniki

Tanrı'ya Adanmış Adak Stelleri, Lykia'da Bir Geçdevir Kültü; Dodekatheoi, İstanbul, 2002, s. 110-125.

TAD

Türk Arkeoloji Dergisi. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Ankara.

Taşlıklioğlu 1963

Z. Taşlıklioğlu, Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar, İstanbul, 1963.

Taşlıklioğlu 1971

Trakya'da Epigrafya Araştırmaları II. İstanbul, 1971.

Teixidor 1978

J. Teixidor, The Aramaic Text the Trilingual Stele from Xanthus. *JNES*, Vol. 37, No. 2, 1978, s. 181-185.

Themelis 1994

P. Themelis, Hellenistic Architectural Terracottas from Messene. *Hesperia Supplements*, Vol. 27, 1994, s. 141-169.

Thiersch 1935

H. Thiersch, Artemis Ephesia. 1935

Thompson 1940

H. A. Thompson, The Tholos of Athens and its Predecessors. *Hesperia, Supplement*, Vol. 4, 1940, 1-151.

Thompson 1909

M. S. Thompson, The Asiatic or Winged Artemis, *JHS*, Vol. 29, 1909, s. 286-307.

- Thomson 1983 G. Thomson, Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler. Tarih Öncesi Ege, I. Çev. Celal Üster, İstanbul, 1983.
- Tırpan 1987 A. Tırpan, Myndos ve Theangela. V. *AST I*, Ankara, 1987, s. 167-190.
- Toepffer 1889 J. Toepffer, *Attische Genealogie*, Berlin 1889.
- TransactAmPhilAss** Transactions and Proceedings of the American Philological Association.
- Trell 1999 B. Trell, Ephesos'taki Artemis Tapınağı, Antik Dünyanın Yedi Harikası, İstanbul, 1999.
- Tsetskhladze 1999 G. R. Tsetskhladze, *Ancient Greeks West and East*, Leiden-Boston-Köln, 1999.
- TTK** Türk Tarih Kurumu. Ankara.
- Tuchelt 1973 K. Tuchelt, *Vorarbeiten zu einer Topographie von Didyma: Eine Untersuchung der Inschriftlichen und archäologischen Zeugnisse*. IM. Beiheft 9. Tübingen: Wasmuth, 1973
- Tulunay 1986 E. T. Tulunay, Anadolu'da Artemis ile Aphrodite Arasındaki Benzerlikler, X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler.

- I. cilt, Ankara, 1986, s. 415-421.
- Tulunay 1980 Darstellungen der Artemis als Jägerin aus Kleinasien (Doktora Tezi), Mainz, 1980.
- Turcan 1997 R. Turcan, The Cult of the Roman Empire. Oxford; Madlen, 1997.
- Türkoğlu 1999 S. Türkoğlu, Efes'in Öyküsü, İstanbul, 1999
- Twele 1977 J. R. A. Twele, Artemis and Herakles on a Geometrik Oinochoe in Copenhagen. *AJA*, Vol. 81, No. 1, 1977, s. 103-107.
- UF** Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas.
- Umar 1982 B. Umar, Türkiye Halkının İlk Çağ Tarihi. İzmir, 1982.
- Umar 1993 Türkiye'deki Tarihsel Adlar. Ankara, 1993.
- Umar 2001 Lydia, İstanbul, 2001.
- Ure 1951 A. D. Ure, Koes. *JHS*. Vol. 71, 1951, s. 194-197.
- Vanderpool 1959 E. Vanderpool, News Letter from Greece, *AJA*, Vol. 63, No. 3, 1959, s. 279-283.
- Varinlioğlu 2000 E. Varinlioğlu, Hyllarima Yazıtları. 18. *AST*. 1. cilt, İzmir, 2000, s. 271-274.

- Vernant 1991 J. P. Vernant, *Mortals and Immortals*, Froma I. Zeitlin, Editor, New Jersey, 1991
- Versnel 1981 H. S. Versnel, *Faith Hope and Worship. Aspectsof Religious Mentality In the Ancient World*. Leiden, 1981
- Waddington 2004 W. H. Waddington, *Artemis Bear-Leader*, *CIQ*, New Series, Vol. 31, No. 2, 1981, s. 276-281.
- Waites 1923 M. C. Waites, *The Deities of the Sacred Axe*. *AJA*. Vol. 27, No. 1, 1923, s. 25-26.
- Welles 1934 C. B. Welles, *Royal Correspondance in the Hellenistic Period*. New Haven: Yale University Press, 1934.
- West 1995 D. R. West, *Some Cults of Greek Goddesses and Female Daemons of Oriental Origin*. 1995.
- Whitley 2001 J. Whitley, *The Archaeology of Ancient Greece*. Cambridge, 2001.
- Wide 1893 S. Wide, *Lakonische Kulte*, Stuttgart, 1893.
- Wilde 1999 W. L. Wilde, *On The Trail Of The Women Warriors*. London, 1999
- Willetts 1958 R. F. Willetts, *Cretan Eileithyia*. *CIQ*, *New*

- Series*, Vol. 8, No. 3-4, 1958, s. 221-223.
- Willetts 1962 Cretan Cubes and Festivals. London: Routledge and Kegan Paul. 1962.
- Woodward-Ormerod 1909-1910 A. M. Woodward-H. A. Ormerod, "A Journey in South-Western Asia Minor" *BSA*, XVI, 1909-1910, s. 122-145.
- Wright 1895, s J. H. Wright, A Votive tablet to Artemis Anaitis and Mên Tiamu in the Boston Museum of Fine Arts. *HarvStClPhilol*, Vol. 6, 1895, s. 54-74.
- Wycherler 1957 R. E. Wycherler, The Athenian Agora, III, The Literary and Epigraphical Testimonia, Princeton, 1957
- Zaidman-Pantel 1992 L. B. Zaidman-P. S. Pantel, Religion in the Ancient Grek City, Cambridge University Pres, 1992
- ZPE** Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

ÖZET

İnsanlığın var olduğu günden itibaren görülen din, uygarlık ve kültür tarihinin önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Gerek Yunanistan'da gerekse Anadolu'daki bütün antik kentlerde dinin yapısal özelliği, kült aracılığı ile kendini göstermiştir. Anadolu'da Artemis Kültü" başlıklı çalışmamda, tanrıçanın Anadolu'daki tapınım alanları belirlenmiş ve Karia, İonia, Lydia, Lykia, Pisidia ve Pamphylia bölgelerinde oldukça yaygın bir tapınım alanına sahip olduğu saptanmıştır.

Anadolu'da Artemis kültürünün kökenini, Ana tanrıça kavramı çerçevesinde Neolitik döneme götürmek yerinde olacaktır. Asya ve Avrupa arasında bir köprü konumunda olan Anadolu, insanlar tarafından Ana Tanrıça kültürünün en yaygın ve köklü olarak kutsandığı coğrafi bir kıta olarak karşımıza çıkmaktadır. Yunan dininde önemli bir tanrısal güç olarak karşımıza çıkan Artemis'in bütün doğanın egemeni ve bereketi temsil etmesi nitelikleri, Anadolu'daki tanrıçaya uymakta ve onunla eş anlam kazanmaktadır. Güçlü Ana Artemis özelliği ile daha eski ve daha ilkel Kybele ile yapısı aynıdır. Artemis Anadolu'da Ana Tanrıça ile bir tutulmuş ve Ana Tanrıça olarak tapınılmıştır. Artemis olgun bir kadın görüntüsüyle, bereketi temsil eden memeleri ve iki yanında aslanlarıyla her zaman Anadoluludur.

Anadolu’da Artemis kültü ile ilgili verilerde, İ. Ö. 4. yüzyıldan sonra yoğun bir artış görülür ve bu yoğunluk Roma Çağı boyunca devam eder.

Karia’da hemen hemen bütün kentlerde arkeolojik verilere dayanılarak tespit edilebilen Artemis kültü, bölgenin dinsel hayatında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Kaunos’ta, Apollon Kutsal Alanı içinde kalan Artemis Kayalığı olarak adlandırılan alan, oldukça dikkat çekicidir. Ana kayanın hemen her noktada düzeltilmiş olmasına karşın, temenos duvarları arasında kalan bölümün işlenmeden bırakılması Anadolu’nun en eski tanrıçası Kybele’den beri devam eden bir geleneği yansıtmaktadır.

Artemis İonia’da, Ephesos kentindeki dünyanın yedinci harikası sayılan tapınağı ve Artemis Ephesia kültü ile ön plana çıkar. “En büyük tanrıça Artemis”, “Ephesos’un hakimi” gibi ünvanlar alan Artemis Ephesia, Ana Tanrıça Kybele ile özdeşleşir.

Artemis Pamphylia’da Perge şehrinin tanrıçası olarak Artemis Pergaia olarak karşımıza çıkar. Artemis, Perge’nin hakimesi anlamına gelen Vanassa Preiia ünvanını taşımaktadır. Anassa kelimesi, Kybele’nin ve Ephesos Artemis’inin bir ünvanı olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Lykia’da Artemis, birbirinden ayrılmadan Leto ve çocukları olarak bilinen kutsal üçlü içerisindeki konumu ile öne çıkmaktadır.

Pisidia'da Termessos kentinde Artemis'e, Artemis Philoparthenos, Artemis Tauropolos, Artemis Potnia Theron, Artemis Küre (Kore), Artemis Agrotera, Artemis Kelbessis (Kelbessos Artemis'i), Artemis Aspalos ve Artemis Akrea (Akraia) gibi çeşitli sıfatlarla tapınılmıştır.

Geyik ve köpek Artemis'in vazgeçilmez iki hayvanıdır. Bunun yanısıra Aslan, Yılan ve Balık'da Artemis'in kutsal hayvanlarından. Perge'de bulunan bir Artemis kabartmasında, tanrıçanın boynundaki kolyenin ucuna asılan istiritye de tanrıçanın atribütlerindedir.

Artemis'in gök ile olan ilişkisini gösteren hilal ve yıldız, avcı özelliğini gösteren yay ve sadak, onun vazgeçilmez sembollerindedir.

Artemis, taşıdığı özelliklerden dolayı diğer pek çok tanrı ile özdeşleştirilen, pek çok epitle onurlandırılan, Anadolu'da yoğun bir şekilde tapınım görmüş bir tanrıçadır.

SUMMARY

This religion which had occurred since the beginning of mankind constituted an important extent in civilisation and culture of history. In all ancient cities both in ancient Greece and Asia Minor, the constitutional nature of the religion arises by means of cults. In my study which has the heading 'Cult of Artemis in Anatolia' it is stated where the Goddess was worshipped, and it has been established that in the provinces of Karia, Ionia, Lydia, Lykia, Pisidia and Pamphylia the goddess had a widespread domain of worship.

It can be said that the origin of Artemis cult in Asia Minor dates back to Neolithic times when you consider the concept of Mother Goddess. Asia Minor, which has a position of a bridge between Asia and Europa stands out as a place where the cult of the Mother Goddess was widespread among people and was essentially sanctified by people who lived there. Artemis, who, stands out as a prominent and divine power in Greek religion, conforms to and is identical to the Goddess in Asia Minor in terms of her characteristics which stand for the domination of whole nature and fertility. The nature of the characteristics of powerful Mother Artemis and the nature of the characteristics of Cybele, which is older and more primitive, are identical. There is no doubt that in Asia Minor Artemis replaced the Mother Goddess of Anatolia, and was

worshipped As the Mother Goddess. Artemis has always been Anatolian due to her image of a mature woman and with her breasts, which symbolise fertility, with her lions on her both sides, as well.

Historical data on Artemis Cult in Anatolia shows an immense buildup after 4. B. C. in a trend that persists throughout the Roman Era.

The Artemis Cult distinguishable by archeological data in almost all ancient cities of Caria exhibits a significant role in religious life of the region. The so called “Artemis Rock”, which falls within the boundaries of the Sanctum to Apollo in Kaunos, is a site of high worth to note. The totally untreated segment between the antic walls of Temenos despite all-round traces of scarves and touchups on the main rock above which the latter rise is but a reflection of a long lasting culture and tradition that has its roots back to Cybele, the oldest goddess of Anatolia.

Artemis comes to the forefront with her cult in the Ephesian Homestead, along with her temple, which is considered as the seventh wonder of the world, in the ancient City of Ephesus, Ionia. The Ephesian Artemis worshipped and referred to as “The Great Artemis of Ephesians” or “Lady of Ephesus” etc. had been almost an identical match of Cybele, the Mother Goddess of Earth, to Ephesian people.

Moving a step further, Artemis recurs her divine presence in the city of Perga, Pamphylia, but this time known as Artemis Pergaia, or Artemis of Perga, in English. She is the beholder of Roman title “Vanessa Preia”, which may somewhat be translated into English as “Artemis, the Prioress of Perga”. The term “Vanessa” appears to be a forename or title befitted to Cybele and Ephesian Artemis, by their faithful believers.

We then wit Artemis in her unique position among the Holy Three known as Leto and her children without any noticeable distinction in phrasal reference, in Lycia.

Testimonials of historical word reference put up on scripture invariably prove that Artemis has also been a Goddess of City Termessos of Pysidia, but worshipped or respected under a variety of different names, such as Artemis Philoparthenos, Artemis Tauropolos and Artemis Potnia Theron, Artemis Kyre (Korea) and Artemis Agrotera, Artemis Kelbessis (The Artemis of Kelbessos), Artemis Aspalos and Artemis Akraia.

As a huntress, deers and dogs are the two animal species that are essential to Artemis. Lion, Terpent and Fish on the other hand, are her consecrated pets. Artemis is known to be fond of oysters among aquatic creation, with particular reference to the figurine attached to her

necklace she wears in one of her sculptures located in the ancient city of Perga (now Perge).

The moon and stars also symbolize Artemis, for they resemble her divine relations with the celestial realms. Bow and quiver are the two tools she is remembered with, as a consistent show of her mastery in the art of hunting.

Artemis, who was believed to be identical to many other deities because of her nature was a deity who was honoured with different epithets and widely worshipped in Asia Minor.